

Μακεδονικά

Vol 14, No 1 (1974)

Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.584](https://doi.org/10.12681/makedonika.584)

Copyright © 2014, Φώτιος Μ. Πέτσας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πέτσας Φ. Μ. (1974). Χρονικά αρχαιολογικά 1968-1970. *Μακεδονικά*, 14(1), 212-381.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.584>

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Με τίς ἐθνικὲς περιπέτειες συμπορεύονται ὅλα. Εἴχαμε προαναγγείλει¹ τὴ συνέχεια τῶν Χρονικῶν, τῆς τριετίας 1968-1970, καὶ ἐτοιμάζονταν νὰ δημοσιευθοῦν στὸν τόμο τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, ὅταν, μὲ ἡμερομηνία 21 Ἀπριλίου 1969, ἔλαβα διαταγὴ μεταθέσεως ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στὴν Ἐφορεῖα Πατρῶν.

Ἐπρεπε νὰ τὴν ἐκτελέσω ἐντὸς 15 ἡμερῶν! Δὲν ἦταν συνηθισμένη ὑπερρεσιακὴ ἐνέργεια. Ἦταν διωγμὸς, ὅπως εἶναι γνωστό. Προκάλεσε συγκινητικὴ ἀντίδραση στὴ Μακεδονία καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἄλλ' αὐτὰ δὲν ἐπέτυχαν παρὰ μόνο νὰ ἐπιδεινώσουν τὸ διωγμὸ καὶ νὰ μοῦ περιορισθοῦν ἀκόμα περισσότερο οἱ δυνατότητες μετακινήσεως ἔξω ἀπὸ τὴν Περιφέρεια τῶν Πατρῶν.

Ἡ ἐκλογή μου στὴν ἔδρα τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἰωαννίνων ἄλλαξε κάπως τὴν κατάστασι στὸ καλύτερο, ἀλλὰ ἡ ἐκδοσι τῶν Χρονικῶν ἔτσι δὲν εὐκολύνθηκε. Τὸν πρῶτο χρόνο μου στὰ Γιάννενα (1972-1973) ἐδίδαξα «κατ' ἀνάθεσιν» καὶ τὸ μάθημα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, καὶ στὰ μαθήματα μοῦ πρόσθεσαν οἱ συνάδελφοι κατὰ τὸ δεύτερο χρόνο (1973-1974) τὴν Κοσμητεία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς μὲ ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα.

Τὰ Ἀρχαιολογικὰ Χρονικὰ ἔπρεπε νὰ περιμένουν.

Τώρα—«θεία συνάρσει»—ξαναγύρισα στ' ἀγαπημένα μου θέματα τῆς Μακεδονίς. Καὶ τὰ Χρονικὰ πῆραν προτεραιότητα, ἀφοῦ ξεπέρασα ποικίλους δισταγμοὺς.

Δίσταζα, πρῶτα ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητα, νὰ δημοσιευθοῦν Χρονικὰ τόσο καθυστερημένα. Ὑστερα, μὲ τὴν ἀβεβαιότητα, ἂν καὶ πάλι θὰ ἔχω τὸ χρόνο καὶ τὴν ἡρεμία νὰ τὰ φέρω σὲ τέλος ἱκανοποιητικό. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία πλουτίζεται μ' ἓνα ρυθμὸ χωρὶς προηγούμενο. Ἐξ ἄλλου ἡ τριετία 1968-1970, γιὰ τὴν Περιφέρεια τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον πού τὴν ἔζησα, δὲν ἔχει καμμιά ἄλλη περίοδο ὅμοια τῆς σὲ δραστηριότητα σωστικῆ τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, πού ἀποκαλύπτονται μὲ ποικίλες σκαφικὲς ἐργασίες, μάλιστα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴ Βέ-

1. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 101 γιὰ τὴν διετία 1968-1969, ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347 γιὰ τὴν τριετία 1968-1970.

ροια. Ἡ προσπάθεια νὰ σωθοῦν τυχαῖα εὐρήματα καὶ τουλάχιστον νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ ἀποτυπωθοῦν σὲ σχέδια καὶ σὲ φωτογραφίες τὰ ἀκίνητα, αὐτὴ ἢ προσπάθεια ἀντὶ νὰ βοηθηθῆ προκάλεσε τὸ τέντωμα τοῦ σχοινοῦ τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ ἓνα κέντρο ἐγωϊστικὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε. Τελικὰ «τὸ σκοινὶ ἔσπασε» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθῶ... στὴν Πάτρα!

Οἱ δισταγμοὶ μου γιὰ τὴ συνέχεια τῶν Χρονικῶν παραμέριζαν σιγὰ-σιγὰ καθὼς ξανάβλεπα, τοὺς τελευταίους μῆνες, τὸ ὕλικὸ ποὺ εἶχα συγκεντρώσει γιὰ τὴν τριετία, μέσα στὰ δύσκολα χρόνια τῆς ἐπταετίας. Παράλληλα ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συνέχεια. Ὅχι λιγώτερο μὲ ἐνεθάρρυναν συγκινητικὲς ἐκδηλώσεις Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων γιὰ τὰ δημοσιευμένα Χρονικά. Ἀπροσδόκητα ἐνθουσιώδεις κρίσεις διατυπώθηκαν σὲ δημοσιεύματα¹ καὶ σὲ ἐπιστολές, ποὺ τὶς κρατῶ σάν θησαυρό. Μὲ βοήθησαν νὰ ὑπερникήσω τὶς ἐπιφυλάξεις μου. Γράφουν ἐπιστήμονες, ὅπως ὁ τότε Διευθυντὴς τῶν Ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν καθηγητὴς Homer A. Thompson, ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θεσσαλονίκης καθηγητὴς Charles Edson, ὁ ἐκδότης τοῦ Supplementum Epigraphicum Graecum Dr. Geoffrey Woodhead, ὁ Διευθυντὴς τῶν Ἀνασκαφῶν τῆς Ἰσθμίας καθηγητὴς Paul Clement κ.ἄ.²

1. Π.χ. Arch. Rep. for 1969-70, σ. 20: «This is a most valuable contribution to the ever growing field of Macedonian studies» (P. M. Fraser, Καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης, Διευθυντὴς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν).

2. Θὰ μοῦ συγγορήσουν, ἐλπίζω, καὶ οἱ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες καὶ οἱ ἀναγνώστες ἂν παραθέσω ἀποσπάσματα:

«...Accept our best thanks for *Chronica Archaeologica* 1967, and congratulations on the admirable format which you have worked out. I do hope you will have the health and strength and the friendly collaboration of your colleagues to continue the publication along these lines.

The total of new material is overwhelming, and so many of the individual items are of great interest...».

February 19, 1968

The Institute for Advanced Study
Princeton, New Jersey

Homer A. Thompson

«...Profound thanks for your absolutely admirable *Χρονικά Ἀρχαιολογικά*, which I received today...».

19.2.1968

University of Wisconsin
Madison, Wisconsin

Charles Edson

«...thank you for various offprints which have from time to time reached me from... and from *Μακεδονικά VII* (1967). There will all be extremely useful to me, not least because

Περισσότερες εύρισκονται ακόμα στα χέρια μου από τις κρίσεις και παρατηρήσεις για τα Χρονικά 1966-67, που δημοσιεύθηκαν στον 9ο τόμο των Μακεδονικών. Είναι γράμματα που με βρήκαν στην Πάτρα: μία αναγνώριση του έργου στη Μακεδονία, συγκινητική καθώς ήταν, σε τέλεια αντίθεση προς την επίσημη παραγνώριση, μέχρι διωγμού, της μακεδονικής αρχαιολογίας.

Ο καθηγητής Eugene Vanderpool σημειώνει ιδιαίτερα τον πλοῦτο του ὄλικου¹. Ο καθηγητής J. M. R. Cormack βρίσκει τα Χρονικά στο Aberdeen επιστρέφοντας από περιοδεία του στη Μακεδονία, από μία νέα προσπάθεια για τὸ τελικό δούλεμα τῶν ἐπιγραφῶν, που ἐτοιμάζει για τις Inscriptiones Graecae². Ο καθηγητής Robert Cook νομίζει τὰ Χρονικά χρήσιμα για τὴ βιβλιοθήκη τους στὸ Cambridge³. Ο ἀείμνηστος καθηγητής G. Klaffenbach συγκινεῖται ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ φίλου του K. A. Ρωμαίου (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 156, εἰκ. 1), λέει καὶ τὸν καλὸ του λόγο για τὴ μετὰ-θεσή μου στὴν Πάτρα⁴. Ο ἄλλοτε Διευθυντής τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογι-

---

I hope that SEG XXIV which contains a very substantial Macedonian section, including all the texts which you publish here and elsewhere...».

6 March 1968
Cambridge University
Cambridge, England

Geoffrey Woodhead

«...Thank you very much indeed for your kindness in sending me a copy of your excellent ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ. It is indeed a masterly account of work in Macedonia, and I have had much pleasure as well as much instruction from reading it...».

January 25, 1968
American School of Classical Studies
Athens, Greece

Paul Clement

1. «...The Χρονικά 1966-67 have just come. A rich lot of material and nicely and early presented...»

February 16, 1970
American School of Classical Studies

Eugene Vanderpool

2. «...I am most grateful for this very useful gift. I have just returned from Veroia, Edessa, Pella, Naoussa, Kozani and Florina...».

18 April '70
University of Aberdeen

J. M. R. Cormack

3. «...It is a most useful work to have in our library and I am filled with admiration for the thoroughness with which you have collected references in the archaeological literature to your Macedonian material...».

18 April 1970
Cambridge, England

R. M. Cook

4. «...Mit sehr herzlichem Dank bestätige ich Ihnen den Empfang der schönen Gabe, die Sie mir mit der Übersendung von Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1966-67 bereitet haben. Ich habe mit lebhaften Interesse von Ihren Darlegungen Kenntniss genommen und kann Sie nur

κῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, εἰδικὸς προϊστορικός, προσέχει ιδιαίτερα τὰ προϊστορικά¹.

Τὸ νέο παγκόσμιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Μακεδονικὴ ἀρχαιολογία σημειώ-
νει ὁ κ. John Graham, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Manchester², ἐνῶ ὁ βετε-
ράνος τῆς Μακεδονικῆς Ἱστορίας καὶ Ἐπιγραφικῆς καθηγητῆς Charles
Edson εὐλόγα ἐκδηλώνει τὸ προσωπικό του ἐνδιαφέρον³.

Κάτι ἀπὸ τὴν εὐγένεια τῆς ψυχῆς τοῦ καθηγητοῦ Homer Thompson κρύ-
βεται στοὺς ἐνθουσιώδεις λόγους του καὶ στὴν ἔκφραση τῆς συμπαθείας του⁴.

Ὁ κ. A. G. Woodhead κατ' ἐπανάληψιν ἐκδηλώνει τὸ ἐνδιαφέρον του
γιὰ τὸ νέο ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ τῆς Μακεδονίας⁵. Καὶ ὁ καθηγητῆς N. G. L.

aufsichtig zu dem Ergebnis Ihres Büches beglückwünsche. Eine ganz besondere Freude hat
mir das Bild von Ρωμαῖος gemacht, das so ausgezeichnet die mir so vertrauten Zeige des ve-
rehrten Menschen und Gelehrten wiedergibt.

Mir steht kein Urteil darüber zu, aber lassen Sie mich als eine ganz persönliche Aus-
serung..., dass ich es bedaure, dass Sie nicht mehr in Macedonien tätig sind...».

20.4.70

Prof. Dr. Günther Klaffenbach

Βερολίνο

1. «...Very many thanks for your splendid Χρονικά which I was delighted to receive it
is a very fine piece of work and I was glad to see the pictures of the prehistoric vases including
that interesting painted one from Καλίνδρια...».

20th April 1970

Sinclair Hood

Oxford

2. «...I have been reading your Χρονικά with much admiration and pleasure... How-
ever, you have at least the consolation that your achievements in Macedonian archaeology
over the last decade or so have become well-known all over the world».

24.IV.70

John Graham

University of Manchester

3. «...Your splendid «Χρονικά Ἀρχαιολογικά» has just reached me today. I look for-
ward to reading it with great interest and even more intellectual profit...».

4 May 1970

Charles Edson

University of Wisconsin

4. «...It's a tremendously impressive record, not least because of the amazing clarity
with which you have presented this great mass of new material. All this must make your rea-
ders regret the more that you are not in a position to continue this valuable service. I do hope
that someone can carry on the reportage, following your excellent example».

May 18, 1970

Homer A. Thompson

The Institute for Advanced Study

Princeton

5. «... I was very grateful to receive the copy of Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1966-67 from
Μακεδονικά. I had not realized that you had moved to Patrai, so I suppose that for the future
I (and SEG) will be less well informed about the progress of Macedonian epigraphy! Your
help has been invaluable...».

13 May 1970

A. Geoffrey Woodhead

Corpus Christi College

Cambridge, England

Hammond λυπάται, πού είναι άργά νά χρησιμοποιήση τὸ ὕλικὸ τῶν Χρονικῶν στὴν Ἱστορία του τῆς Μακεδονίας¹.

Ἄλλὰ τὰ ἀνάτυπα τῶν Χρονικῶν φθάνουν καὶ κεῖ πού δὲν φθάνει τὸ περιοδικό. Ἐξυπηρετοῦν καὶ ἄλλους σκοποὺς. Τὸ πανεπιστημιακὸ Royal Ontario Museum τοῦ Toronto στὸν Καναδᾶ, τὸ ὁποῖο διευθύνει ὁ βετεράνος μελετητῆς τῆς Ὀλύμπου J. W. Graham, ἔχει μιὰ δλόκληρη αἴθουσα γεμάτη μὲ ἀναπαραστάσεις σπιτιῶν τῆς Ὀλύμπου (Ἐπαυλῆ τῆς Ἀγαθῆς Τύχης κ.λ.). Ἐκεῖ ὑπηρετεῖ ὁ νέος Ἄγγλος ἀρχαιολόγος John Hayes καὶ λυπάται πού δὲν παίρνουν τὰ Μακεδονικά².

Ἐξ ἄλλου ὁ ἐκδότης τοῦ Blue Guide τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλοῦν πληροφορίες πολλοὶ ξένοι ἐπισκέπται μας, βρίσκει χρήσιμα τὰ Χρονικά. Καὶ τοῦτο εἶναι ὠφέλιμο, γιατί πότε-πότε μαζί με τὴν ἀλήθεια βλάπτονται καὶ ἄλλα συμφέροντά μας, ἐθνικά³.

Τραγικὸ τόνο παίρνουν σήμερα τὰ λόγια τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Κύπρου, τοῦ φίλου Βάσου Καραγεώργη. Παρηγοροῦσε τότε καὶ μοῦ ἔδινε κουράγιο στὴν Πάτρα⁴. Τὸ λιγώτερο, χρωστῶ πρὸς τὰ κεῖ, πρὸς τὴ μαρτυρικὴ Κύπρο, τὴν ἀνταπόδοση τῆς ἴδιας εὐχῆς: Κουράγιο!

«...I hope that S.E.G. XXIV, which was full of Macedonian material, largely the result of what you had kindly sent, was a welcome recognition of the value of your help. There is more material from the same area forthcoming in S.E.G. XXV, now in the hands of the printer—including all the bibliography on the Choiros-epigram, to which I see that your new article makes an addendum!».

16 October 1970

A. Geoffrey Woodhead

1. «I have just read with great enjoyment your *Chronica Archaeologica* of 1966-67... It is amazing what a lot of new material comes up in Macedonia. This report is too late for me to use, unfortunately, in «Macedonia I» which I completed last September...».

12th June, 1970

Nicholas Hammond

University of Bristol

2. «...The article arrived some days before I left Toronto, and is particularly welcome since our libraries do not receive Μακεδονικά at all (I regret to say!)».

5.VI.70

John Hayes

Athens

3. «...Your corrections have been noted in my interleaved copy of Greece for action when (shortly!) a new edition will be stated...».

15 April, 1970

Stuart Rossiter

Blue Guides, London

4. «Χίλια εὐχαριστῶ γιὰ τὰ θαυμάσια Χρονικά. Συγχαρητήρια τόσο γιὰ τὴν ἐκτύπωση ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐκτασὴ τῆς πολὺπλευρῆς ἐργασίας. Αὐτὸ δείχνει πόσο ἡ καρδιά σου καὶ τὸ σῶμα σου ἔπρεπε νὰ βρίσκονται καὶ τώρα in situ, στὴ Μακεδονία.

Ἔστω. Κουράγιο».

Λευκωσία 14.4.70

Βάσος

Ἐξ ἴσου ἐνθαρρυντικὲς ἦταν ἐκδηλώσεις συναδέλφων, μάλιστα τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, ποὺ ὑπηρετοῦν στὴ Μακεδονία. Μὲ γράμματά τους ἢ προφορικὰ μὲ βεβαίωσαν πῶς τὰ Χρονικά τοὺς βοηθοῦν πολὺ στὴ δουλειά τους. Τὸ πιστεύω. Γιατὶ καὶ σὲ μένα ἔδωσαν βοήθεια τὰ Χρονικά τοῦ προκατόχου μου κ. Χ. Μακαρόνα, γιὰ τὴ δωδεκαετία 1939-1950. Ἐτσι ξεκίνησα νὰ τὰ συνεχίσω.

Ὅφειλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ πάλι ὅλους ὅσοι μὲ βοήθησαν, μὲ τὰ δημοσιεύματά τους καὶ μὲ πληροφορίες, στὴ σύνταξη τῶν Χρονικῶν. Στὸ Διευθυντὴ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα κ. James R. McCredie χρωστῶ τὴν ἄδεια νὰ χρησιμοποιοῦ—χρόνια τώρα—τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς. Ἐκεῖ κυρίως δούλεψα τὸ περισσότερο ὑλικό. Τελευταία δούλεψα ἐπίσης στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ δ. Κ. Ρωμοπούλου μὲ διευκολύνει καὶ στὴ μελέτη τῶν παλαιῶν εὐρημάτων μου στὰ Μουσεία τῆς Περιφέρειας τῆς. Αὐτὸ εἶναι ἕνας ἀκόμη λόγος νὰ τὴν εὐχαριστήσω ιδιαίτερα.

Καὶ γιὰ τὰ Χρονικά τοῦτα, κατὰ τὰ ἄλλα, ἰσχύουν ὅσα εἰσαγωγικά σημείωσα μὲ στὰ προηγούμενα Χρονικά (ἀτυχῶς ὁ κ. Μ. Μιχαηλίδης δὲν μπόρεσε νὰ μᾶς δώσει ἀκόμα τὰ Βυζαντινὰ καὶ Νεότερα Χρονικά). Στὶς συντομογραφίες, ποὺ σημείωσα ἐκεῖ¹, προστίθενται ἔδῳ (στὸ τέλος) μερικὲς ἀκόμα.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ὁ Ἐφορος τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας (Θεσσαλονίκης) Φώτιος Πέτσας, τὸν Μάιο τοῦ 1969 μετετέθη στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν. Τὴν Ἐφορεία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1969 περίπου ἀνέλαβεν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἀνδρέας Βαβρίτσας². Τὸ ἄλλο προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας ἔμεινε, κατὰ τὰ κύρια, ὅπως ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ 1969 (ἰδὲ κατωτ.).

Στὴ ΙΔ' Περιφέρεια (Βεροίας) ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1968, ποὺ ἡ Ἀγγελικὴ Ἀνδριωμένου μετετέθη στὴν Ἀθήνα, ὑπηρέτησε ὡς Ἐφορεῦον ὁ Ἐπιμελητῆς Ἰωάννης Τουράτσος, ὅσπου ἀνέλαβε τὴν Περιφέρεια ἡ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Καίτη Ρωμοπούλου (3.7.1969)³.

Στὴ ΙΕ' Περιφέρεια (Καβάλας) δὲν ἔγινε κατὰ τὴν τριετία ἀξιόλογη μεταβολή.

1. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 277 κ.έ., καὶ τ. 9 (1969), σ. 101 κ.έ.

2. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 3, 347 καὶ 361.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 345, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 313, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 379.

Μέσα στην τριετία 1968-1970 ολοκληρώθηκαν τὰ κτήρια τῶν Μουσείων Πολυγύρου καὶ Κιλκίς. Σημαντικὲς ἐργασίες ἐγίναν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν Ἐπανεκθέση τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ σὲ ἄλλα Μουσεῖα: Θεσσαλονίκης, Φλωρίνης, Πέλλης κ.λ.

Α' ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Μ α κ ε δ ό ν ε ς. Ν' ἀρχίσουμε μὲ τὴ γνώμη μιᾶς παλαιᾶς αὐθεντίας: Στὴν ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Th. Mommsen διαβάζομε (σ. 316): «οἱ πραγματικοὶ Μακεδόνες στὸν κάτω ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ τοῦ Ἀξίου ὡς τὸ Στρυμῶνα ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς...»¹. Μιὰ ἄλλη αὐθεντία, σύγχρονη, στὰ θέματα τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Μακεδόνων, ὁ καθηγητὴς Charles Edson, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin, στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Αὐγούστος 1968), διατύπωσε τὴ γνώμη τοῦ ἔμμεσα γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν Μακεδόνων καὶ τὸν δῆθεν ἐξελληνισμό τους. Ἡ ἀνακοίνωσή του εἶναι τώρα δημοσιευμένη πρώτη στὰ εὐπρόσιτα Πρακτικά τοῦ Συμποσίου². Ὁ Franz Kiechle κάμει δικές του παρατηρήσεις στὸ θέμα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Ἀποστόλου Δασκαλάκη γιὰ τὸν Ἑλληνισμό τῶν Ἀρχαίων Μακεδόνων (IMXA, 1965)³. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Θησεὺς Στ. Τζαννετάτος δημοσίευσε ἀνακοίνωσή του στὸ Δ' Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης (Σόφια, Σεπτ. 1966) μὲ βάση τὶς φιλολογικὲς πηγές⁴. Ἄρθρο γιὰ τὴ θέση τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων (τοῦ Νότου) ἔναντι τῶν βαρβάρων, δὲν θίγει τὴν οὐσία τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικότητος τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Ingomar Weiler, τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Innsbruck)⁵. Ἐτσι ἐπιλόλαια ἐγγίζει τὸ θέμα καὶ ὁ Finley Hooper: «Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. λογάριζαν (τοὺς Μακεδόνες) ὡς βαρβάρους. Μερικοὶ ἀκόμα τὸ κάμουν». Ὅπου «Ἕλληνες» πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τοὺς ἐμπόλεμους Ἀθηναίους (τοῦ Δημοσθέ-

1. Th. Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*, edited by T. Robert S. Broughton, Chicago 1968. Πρβλ. καὶ κατωτ., ἀριθ. 6.

2. Ch. E d s o n, *Early Macedonia, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ*, 26-29 Αὐγούστου 1968, σ. 17 κ.έ., ἐιδικότερα σ. 20, σημ. 11, καὶ σ. 36 κ.έ.

3. «Gymnasium», τ. 75 (1968), σ. 150 κ.έ.

4. Θ. Σ τ. Τ ζ α ν ν ε τ ά τ ο υ, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ ἡ Ἑλληνικότης τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως, «Πλάτων», τ. 20 (1968), σ. 106 κ.έ. Πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 6, σημ. 84, καὶ ἀριθ. 28.

5. I. W e i l e r, *Greek and Non-Greek World in the Archaic Period*, «Greek, Roman and Byzantine Studies», τ. 9 (1968), σ. 21 κ.έ.

νη μάλλον). Βέβαια ὄχι π.χ. τοὺς Ἠπειρωτὲς ἢ τοὺς Θεσσαλοὺς. Καθυστερημένοι εἶναι ὁ Michael Grant, ἀμέθοδα ἐκθέτοντας ἀβέβαια πράγματα γύρω ἀπὸ μία ἐνόητα ποὺ γίνεται βεβιασμένα, τὴ Μεσόγειο¹. Ἐτσι καταλήγουμε πάλι σὲ δυὸ αὐθεντίες, ἱστορικές, τοὺς καθηγητὰς Arnold Toynbee καὶ Hermann Bengston.

Ὁ καθηγητὴς Arnold Toynbee σὲ βιβλίον του, ὅπου συζητεῖ γενικώτερα προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας² ἀναφέρεται κατ' ἐπανάληψιν στὴ Μακεδονία καὶ τὰ προβλήματα τῆς. Συνοψίζουμε τὰ κύρια σημεῖα. Ὁ Τ. σχετίζει (σ. 14 κ.έ.) τὴν Ἀμυδῶνα τοῦ Ἀξιοῦ πρὸς τὸ ὄνομα Ἀμυθῶν τοῦ γεωλογικοῦ δένδρου τοῦ μυθικοῦ λαοῦ ποὺ ὀνομάζομε κατὰ παράδοσιν Μινύες. Σχετίζει ἐπίσης τὸν παιονικὸ ἥρωα Ἀστεροπαῖο πρὸς τὸν Ἀκεσσαμενὸν, ποὺ ἴδρυσε τὰς Ἀκεσσαμενάς (πόλη τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο) καὶ ὡς Παιᾶν πέρασε στὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τὴν ιδιότητα ἰαματικοῦ θεοῦ. Ὁ Τ. θεωρεῖ φυσικὸ ὅτι οἱ φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὸ μυχὸ τοῦ Παγασητικοῦ, δὲν ἔμειναν ἀδιάφοροι γιὰ τὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Σημειώνει ὅτι ἀπὸ τῆς 25 ἡπειρωτικῆς, Περαιβικῆς καὶ Μακεδονικῆς θέσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ποὺ ἔδωσαν μυκηναϊκὰ εὐρήματα (κατάλογος Hope-Simpson), τρεῖς εἶναι στὸν Ἀνθεμοῦντα, ἄλλες τρεῖς στὶς δυτικὰ ἀκτὲς τῆς Χαλκιδικῆς, μία στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς, ἄλλη μία βορειοανατολικά τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὀκτὼ κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀμυδῶν τῆς Ἰλιάδος εἶναι ὁ προϊστορικὸς συνοικισμὸς (τούμπα) παρὰ τὸ Ἀξιοχώρι ἢ παρὰ τὸ ἄλλοτε Σαράτσι (τώρα Περιβολάκι, τοῦ Λαγκαδᾶ, ἀλλ' ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 5). Οἱ Μινύαι, συνεχίζει ὁ Τ., ἦταν θαλασσινοὺς λαὸς μὲ κέντρο τὸν Ὀρχομενὸν στὴ Βοιωτία, δηλαδὴ σ' ἓναν τόπον ἀνάμεσα στὸ Αἰγαῖο (μὲ τοὺς μυχούς τοῦ Παγασητικοῦ καὶ τοῦ Θερμαϊκοῦ) καὶ στὸ Ἴόνιο (μὲ τὴν Πύλο). Ὀρχομενός, Παγασητικὸς καὶ Θερμαϊκὸς κόλπος, καὶ Πύλος, εἶναι τὰ τέσσερα κύρια σημεῖα, ὅπου παρουσιάζονται οἱ Μινύαι. Ποιοὶ λοιπὸν ἦταν αὐτοὶ οἱ θαλασσινοὶ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι: Κρήτες. Ὑπάρχει καὶ γιὰ τὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ σχετικὴ παράδοσις: οἱ Βοιωτῆες ἦταν μινωῖτες, ποὺ ἔφεραν στὶς Ἰχνες (ἀνάμεσα Νέα Χαλκηδόνα καὶ Κουφάλια) τὴ λατρεία τῆς Ἰχναίας Θέμιδος (σ. 16). Καὶ γιὰτὶ ἔφθασαν τόσο μακριὰ; Γιατὶ μὲ τοὺς πολιτισμένους γείτονές τους θὰ εἶχαν τὶς ἱστορίες, ποὺ εἶχαν οἱ Σπαρτιάτες μὲ τοὺς Μεσσηνίους, ἀπαντᾷ ὁ Τ., ποὺ κἀτι ξέρει ἀπὸ Empire-building. Ἀσφαλῆστερο καὶ ἀποδοτικώτερο εἶναι νὰ φθάσης πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς πολιτισμένης ὁμοεθνίας. Αὐτὸ —διδάσκει ὁ Βρεταννὸς ἱστορικὸς— εἶναι τὸ νόημα τῶν ἀποικιῶν.

1. M. Grant, *The Ancient Mediterranean*, London 1969, σ. 211.

2. Arnold Toynbee, *Some Problems of Greek History*, Oxford 1969.

“Όσο για τις εισβολές στην Ἑλλάδα ἀπὸ Βορρᾶ, «στὴν πρωϊμότερη ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις» (ἡ νεότερη εἶναι ἡ «κάθοδος τῶν Δωριέων») «οἱ ἐπιδρομεῖς μιλοῦσαν τὴ βορειοδυτικὴ ἑλληνικὴ διάλεκτο, ἀκολουθοῦμενοι ἀπὸ Ἴλλυριούς καὶ Θράκες» (σ. 54).

Τὴν ἔκταση τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. ὁ καθηγητὴς Τ. ὀρίζει στὴ γραμμὴ: ἐκβολές Πηνειοῦ-κορυφὴ Ὀλύμπου-Καμβούνια-κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς τῆς Πίνδου πρὸς Νότον μέχρι τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ἀμβρακικοῦ (σ. 57).

Ἄλλὰ περὶ τὸ 500 μ.Χ. τὰ γλωσσικὰ ὄρια μεταξὺ τῶν Ἑλληνοφώνων καὶ τῶν Λατινοφώνων στὰ Βαλκάνια συνέπιπταν πρὸς τὰ βόρεια ὄρια τῶν ἀρχικῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τοῦ 148 π.Χ.) καὶ τῆς Θράκης (ἀπὸ τοῦ 46 μ.Χ.). Ἡ γραμμὴ δηλαδὴ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ στὶς ἐκβολές τοῦ Δρίνου, ἄφηνε ἀριστερὰ τῆς τὶς πηγές τοῦ Ἄξιου, καὶ δεξιὰ, στὴν ἑλληνόφωνη ζώνη, ἔπαιρνε τὶς κοιλάδες τοῦ Ἄξιου, τοῦ Στρυμῶνος καὶ τοῦ Ἐβρου καὶ ἔφθανε ἕως μεταξὺ Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου στὸν Εὐξεινο Πόντο. Αὐτὴ τὴν κατάσταση εὗρηκαν οἱ Σλάβοι ἐρχόμενοι στὰ Βαλκάνια, κατὰ τὴν ἑκατονταετία 550-650 μ.Χ. Ἐρωτᾶται: Πότε ἔφθασε ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα στὴ γραμμὴ: Δρίνου-Μεσημβρίας;

Σημειωτέον ὅτι περὶ τὸ 400 π.Χ. χρειάζεται διερμηνεύς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Θρακῶν (Ξενοφ. Ἀνάβασις VII, 3, 25). Χρειάζεται ἐπίσης διερμηνεύς μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἴλλυριῶν τὸ 170/169 π.Χ. (Πολύβιος XXVIII, 8, 9).

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια ὁ Τ. ἐξετάζει εἰσαγωγικῶς τὴ σημασία τῶν λέξεων «βάρβαρος» καὶ «Ἑλληνας» (σ. 58 κ.έ.) καὶ ἐρευνᾷ τὴν πατροπαράδοτη γλώσσα τῶν Μακεδόνων (σ. 64 κ.έ.), τῶν Πελαγόνων (σ. 80 κ.έ.), τῶν Παιόνων (σ. 94 κ.έ.) καὶ τῶν Ἡπειρωτῶν (σ. 104 κ.έ.). Τὸ συμπέρασμά του γιὰ τοὺς Μακεδόνες εἶναι: «...the Makedones were Greek-speakers from first to last». Ἦταν, λοιπόν, «ἐλληνόγλωσσοι ἀπὸ τὸν πρῶτο ὡς τὸν τελευταῖο» (σ. 79). Γιὰ τοὺς Πελαγόνες ἐπίσης συμπεραίνει, ὅτι, ἀπ’ ὅσα ξέρομε κατὰ τὸν τέταρτο, τρίτο καὶ δεῦτερο αἰῶνα π.Χ. ἦσαν ἑλληνόγλωσσοι (σ. 90). Γιὰ τοὺς Παίονες δὲν εἶναι κατηγορηματικὸς (σ. 103).

Λοιπὸν πῶς ἔγινε, ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. περίπου ὡς τὸ 500 μ.Χ. περίπου, νὰ περάσῃ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ὀλύμπου στὴ γραμμὴ τοῦ Αἴμου;

Ὁ καθηγητὴς Τ., στὸ 7ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του (σ. 118 κ.έ.), συμφωνώντας ἐν μέρει μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς του, τὸν προϊστορικὸ W. Heurtley καὶ τὸν ἱστορικὸ N. Hammond, ἀναπτύσσει τὴ θεωρία τῆς ἐξαπλώσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ κατοίκους τῆς Θεσσαλίας. Ὡς Μακεδόνες καὶ Πελαγόνες, ἑλληνόγλωσσοι, πέρασαν στὴν Ἄνω Μακεδονία ἀπὸ τὰ Volustana (Πόρτες). Τοῦτο πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸ 12ο αἰ. π.Χ. (σ. 134). Μαρ-

τηρημένη ἔχομε τὴν παρουσία τῶν Μακεδόνων στὸν Ἄνω Ἀλιάκμονα μόνον περὶ τὸ 500 π.Χ., τῶν Πελαγόνων ἀκόμα βορειότερα μόνον περὶ τὸ 200 π.Χ., ἐνῶ καὶ αὐτοὶ παλαιότερα πρέπει νὰ ζοῦσαν νοτιώτερα. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ πληροφορία τοῦ Στράβωνος ὅτι ἡ Πελαγονία λεγόταν Ὀρεστιάς προηγουμένως (Στράβων VII, 38). Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ συζήτηση γιὰ τοπωνύμια, ὅπως Λάρισσα (σ. 123 κ.έ.), Ἀλακκομεναί (σ. 125 κ.έ.), Εἰδομένη (σ. 126) κ.τ.δ., ὅπως καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ κατάλοιπα τῶν Πελαγῶν στὴ Μακεδονία (σ. 126 κ.έ.).

Μετὰ τὴν ὑποθετικὴ ἄνοδο τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὸν ἄνω Πηνειὸ πρὸς τὸν ἄνω Ἀλιάκμονα, μιὰ δευτέρη κίνηση παρουσιάζεται πρὸς τὶς βόρειες πηγές τοῦ Ἀλιάκμονος, ὕστερα ἀντιθέτως πρὸς νοτιοδυτικά, πρὸς τὴν Πίνδο καὶ τὴν Ἥπειρο, ὅπως δέχεται ὁ Τ. Ἀπ' αὐτὰ βέβαιο εἶναι μόνον ὅτι ἡ Λυγκηστὶς, ἡ Ἐλιμιώτις κ.λ., κατὰ τὸ 429 π.Χ., κατέχονται ἀπὸ Μακεδόνες, ἐνῶ στὴν Ὀρεστιάδα βασιλεύει ἕνας βασιλεὺς μὲ μακεδονικὸ (ἑλληνικὸ) ὄνομα Ἀντίοχος (Θουκ. II, 81 καὶ 99).

Ἡ τρίτη μετακίνηση τῶν Μακεδόνων εἶναι αὐτὴ ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, τῶν Ἀργαεῶν, πρὸς τὴν κάτω Μακεδονία. Ἀλλ' αὐτὰ εἶναι γνωστά. Ὅπωςδήποτε ὁ Τ. ὀρθόδοξα δέχεται ὡς ἔξοδο τῶν Μακεδόνων πρὸς τὴν κάτω Μακεδονία τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἑορδαία πρὸς τὴν Ἔδεσσα, τὴ βορειότερη ἀπὸ τὶς τρεῖς ὑποχρεωτικὲς διαβάσεις τοῦ Βερμίου (σ. 142).

Τελευταία καταχωρίζομε τὴν ἄποψη τοῦ καθηγητοῦ στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Τυβίγγης Hermann Bengston. Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοσι τοῦ βιβλίου του, ποὺ εἶχε ἐκδοθῆ γερμανικὰ τὸ 1965, μεταξύ ἄλλων διαβάζομε¹: «Ἡ μεγαλύτερη προσωπικότητα τοῦ ἀρχαίου κόσμου κατὰ τὸ τέταρτο αἰῶνος μεταξύ 360 καὶ 336 π.Χ. ἦταν ὁ Μακεδῶν βασιλεὺς Φίλιππος Β', υἱὸς τοῦ Ἀμύντα. Ὁ Φίλιππος ἔκαμε τὴ Μακεδονία τὸ ἡγετικὸ ἔθνος τῆς Εὐρώπης. Ἔβαλε τὰ θεμέλια πάνω στὰ ὁποῖα ὁ υἱὸς του Ἀλέξανδρος ἱδρυσε τὴν παγκόσμιον αὐτοκρατορία του, ποὺ διεδέχθη τὴν Περσικὴ. Ἡ δύναμις τῶν Περσῶν ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ κράτος τῶν Μακεδόνων καὶ τὰ χρόνια, γύρω στοῦ 360 π.Χ. σημειώνουν στροφὴ στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου. Ὁ Ernest Kornemann ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένος, ποὺ διάλεξε αὐτὸ τὸ ἔτος σὰν ἀφετηρία τῆς μεγάλης του Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II von Makedonien bis Muhammed. Γιὰ τὸν Kornemann, ὁ Φίλιππος σημειώνει τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας...».

Καὶ πῶς κάτω (σ. 282 κ.έ.):

«Ἄν οἱ Μακεδόνες δὲν ἦταν Ἕλληνες, τότε ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας

1. H. Bengston, The Greeks and the Persians, from the Sixth to the Fourth Centuries, London 1969, σ. 280.

(338 π.Χ.) θά σημείωνε τὸ τέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ὅπως ἐδέχοντο πράγματι οἱ περισσότεροὶ ἱστορικοὶ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἰδίως ὁ Niebuhr, ὁ Grote καὶ ὁ Ernst Curtius¹. Ἐπλανῶντο πάντως οἱ ἱστορικοὶ αὐτοί. Εἶχαν μία δικαιολογία: ἡ ἐπιστήμη τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας—ποῦ εἶναι ἀποφασιστικὴ γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα—στὴν ἐποχὴ τους δὲν εἶχε παρουσιάσει καθαρὴ λύση τοῦ προβλήματος. Σήμερα, κυρίως χάρις στὶς γλωσσολογικὲς ἐρευνες τοῦ Otto Hoffmann (*Die Makedonen*, 1906), γνωρίζομε ὅτι τὰ μακεδονικὰ ὀνόματα—ἰδίως προσώπων, ἀλλὰ καὶ τόπων καὶ μνηῶν—δείχνουν ὅτι ἡ μακεδονικὴ γλῶσσα εἶναι σχεδὸν ἀσφαλῶς μία ἑλληνικὴ διάλεκτος... Ὁ Johan Gustav Droysen εἶχε δίκαιο νὰ θεωρῇ τοὺς Μακεδόνες Ἑλληνας· ἡ Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ λαοῦ εἶναι μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας». —Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 2, 3, 4, 5 καὶ 26.

2. Γ λ ὅ σ σ α. «Γλωσσικὰ Μακεδονίας» ἦταν ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀγαπητοῦ Τσοπανάκη στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία καὶ εἶναι τώρα προσιτῆ στὰ δημοσιευμένα Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου². Δὲν εἶδα τὴ μελέτη τοῦ O. Masson³, ποῦ ξέρω μόνον ἀπὸ παραπομπὴ τοῦ L. Robert στὸ *Bulletin Epigraphique*⁴. Καταχωρίσαμε στὰ Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 2, τὸ βιβλίον τοῦ O. Haas γιὰ τὰ γλωσσικὰ κατὰλοιπα τῶν Φρυγῶν. Στὶς βιβλιοκρισίεες, ποῦ τοῦ ἔγιναν (W. Dressler, A. Heubeck, R. Gusmani) ἀπαντᾶ ὁ ἴδιος ἐκτενῶς στὸ περιοδικὸ τῆς Οὐγγρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν⁵. Ἄλλη κριτικὴ τοῦ ἔγινε, μὲ οὐσιώδεις παρατηρήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἀπὸ τὸν Michel Lejeune⁶. Σὲ μελέτη τοῦ I. Duridanov γιὰ ἔθνικα ὀνόματα τῶν Θρακῶν, συζητοῦνται καὶ ὀνόματα ὅπως Ἀζωρεάτης, Βισάλται, Βοττεᾶται, Βρεάτης, Ἡδωνιάτης κ.τ.δ.⁷ Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰλλυριῶν νέα μελέτη στὰ «ἰλλυρικὰ» ὀνόματα εἶναι τοῦ Ἀλβανοῦ γλωσσολόγου Vangjel Toçi⁸, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα κατὰλογο «ἰλλυρικῶν» ὀνομάτων προσώπων,

1. Πρβλ. Ἰ. Σ. τ. Π α π α σ τ α ὑ ρ ο υ, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1968, σ. 343.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 334 κ.έ. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 458.

3. *Annuaire École Hautes Études, IVe Section Hist. Phil.* 1967-68, 176-179.

4. *Bull. Épigr.* 1969, ἀριθ. 356: «étude préliminaire sur le vocabulaire et l'onomastique macédoniennes avec des indications précises de faits et de doctrine».

5. O. H a a s, *Das Problem der Herkunft der Phryger und ihrer Beziehungen zu den Balkanvölker*, «Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae», τ. 18 (1970), σ. 31 κ.έ.

6. M i c h e l L e j e u n e, *Notes paléo-phrygiennes*, REA, τ. 71 (1969), σ. 287 κ.έ.

7. I. D u r i d a n o v, *Die thrakischen Stammesnamen und Ethnika auf -atai (-atae, -ati)*, «Ziva Antika», τ. 18 (1968), σ. 33 κ.έ.

8. V a n g j e l T o ç i, *Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie*, «Studia Albanica» τ. VI (1969), 2, σ. 163-185 καὶ εἰκ. 1-20 σὲ πίνακες ἐκτός κειμένου. Πρβλ. *Bull. Épigr.* 1970, ἀριθ. 351.

μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζει κανεῖς, εὐκόλα, πολλὰ ἑλληνικά. Ἀνάλογο εἶναι καὶ τὸ κείμενο, ποὺ ἔχει ἀφεταιρία τὸν «πανιλλυρισμὸ» τοῦ Hans Krahe. — Ἀπαλλῆσσει τὸ «ἰλλυρικό» ὀνοματολόγιο ἀπὸ ἀρκετὰ ἑλληνικά ὀνόματα ὁ O. Masson (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 2, Bull. Epigr. 1968, ἀριθ. 151 καὶ 152. — Στὴν Cambridge Ancient History¹, στὸ σχετικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ γλώσσα, ὅπου ἡ ἰνδοευρωπαϊκὴ διαιρεῖται σὲ Εὐρωπαϊκὸ καὶ Εὐρασιατικὸ κλάδο, ἡ Ἀλβανικὴ (ὄπως καὶ ἡ Ἀρμενικὴ) δὲν κατατάσσεται στὸν ἕνα ἢ στὸν ἄλλο, γιὰτὶ δὲν εἶναι σαφὴς ἡ θέση της. Κάπου 400 λέξεις μονάχα ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ ἀλβανικὴ γλώσσα, οἱ ἄλλες εἶναι δάνεια. Σχετικὰ μὲ τὴ Φρυγικὴ τονίζεται ἐπίσης πόσο λίγα ξέρομε, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀδελφὴ της θρακικὴ γλώσσα. Θεωρεῖται ἀβάσιμη ἡ γνώμη ὅτι οἱ Φρύγες κατὰ τὴ μετακίνησή τους πρὸς τὴ Μικρὰ Ἀσία, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., μεταβίβασαν στοὺς Ἀρμενίους μὲ κάποια μορφή τὴ γλώσσα τους (σ. 142).

¹ Ἴδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 1, καὶ κατωτ., ἀριθ. 3, 4, 9 καὶ 26.

3. Γ ε ἰ τ ο ν ε ς. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Θεσσαλίας ἀξιόλογη ἐπιστημονικὴ ἐκμετάλλευση τάφου παρὰ τὸν Ἐξάλοφο, 12 χλμ. πρὸς Δ τῶν Τρικκάλων, γίνεται ἀπὸ τὸν Δ. Ρ. Θεοχάρη, ὁ ὁποῖος συμπεραίνει: «Ὁ τύμβος τοῦ Ἐξαλόφου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀρχαιολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς εἰσόδου τῶν ἠπειρωτικῶν φύλων εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν, ἥδη πρὸ τοῦ τέλους τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, καὶ ἐπαληθεῖ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν... ὅτι ...εἰσήλθον ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά οἱ Ἡρακλεῖδαι Θεσσαλοῖν². — Σὲ νομισματικὴ μελέτη τοῦ Peter Franke ὑπάρχουν καὶ γενικώτερες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες καὶ παρατηρήσεις³. — Σχέσεις Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας μεταξὺ ἄλλων ζητημάτων ἐξετάζονται στὴν ἀνακοίνωση τοῦ καθηγητοῦ τῆς Heidelberg (τώρα στὸ Institut for Advanced Study τοῦ Princeton) Christian Habicht, στὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἠπείρου, πρὸς μακεδονικὰ ἀγγεῖα, ὄπλα καὶ κοσμήματα παραβάλλονται νέα εὐρήματα καὶ συζητεῖται τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας ὑπὸ τὴν Ἰουλία Π. Βοκοτοπούλου⁵. Γιὰ τὴν τύχη τῶν Ὀρεστῶν στὴν ἐπιτομὴ ἔκδοση τῆς ἐγκυκλοπαιδείας Pauly-Wissowa ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 26. — Οἱ Μακεδόνες (καὶ ὁ Πύρρος) δὲν ἀντι-

1. CAH I, 1, Prolegomena and Prehistory, Cambridge 1970, σ. 138 κ.έ.

2. AAA 1968, 3, σ. 289 κ.έ., ἐιδικώτερα σ. 294.

3. P. R. Franke, ΦΕΘΑΛΟΙ-ΦΕΤΑΛΟΙ-ΠΕΤΘΑΛΟΙ-ΘΕΣΣΑΛΟΙ, Zur Geschichte Thessaliens im 5. Jahrhundert v. Chr., «Arch. Anz.», τ. 85 (1970), σ. 85 κ.έ.

4. Chr. Habicht, Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der Makedonischen Herrschaft, Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 265 κ.έ. Πρβλ. G. D a u x, BCH, τ. 94 (1970), σ. 607 κ.έ., σ. 38.

5. AE, 1969, σ. 179-207, σποράδην.

μετώπισαν Ἰλλυριοὺς «πειρατὰς» στὸ Ἴόνιο. Ἡ ἰλλυρική πειρατεία συστηματοποιεῖται ἀπὸ τὸ 231 π.Χ., ὑποστηρίζει ὁ Harry J. Dell, τοῦ University of Virginia, καὶ δέχεται ὁ Geoffrey Woodhead¹.

Πλούσια εἶναι ἡ συγκομιδὴ τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰλλυριῶν. Ἀλβανοὶ ἐπιστήμονες φιλοτιμήθηκαν νὰ ἐρευνήσουν τὴ χώρα τοὺς ἀνασκαφικά. Παράλληλα ἐργάζονται Γιουγκοσλάβοι ἀρχαιολόγοι σὲ ἰλλυρικοὺς τόπους. Ἀπὸ τοὺς ξένους ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond κυρίως κάμει γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀλβανικῶν ἀνασκαφῶν συνδυάζοντας τὰ πρὸς τὰ εὐρήματα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία.

«L'archéologie albanaise, solidement appuyée sur la méthodologie marxiste...» ἐβεβαίωσεν ὅτι «...la présence de l'élément ethnique illyrien sur le territoire de notre pays s'amorce à l'énéolithique...». Ἔτσι ἀρχίζουν τὴν ὀψοδὴποτε ἐνδιαφέρουσα ἐκθεσὴ τους γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Ἀλβανία κατὰ τὰ ἔτη 1965-1966 οἱ Ἀλβανοὶ ἀρχαιολόγοι Muzaffer Korkuti καὶ Skender Anamali². Ἐνδιαφέρουν κυρίως οἱ ἀνασκαφὲς στὸ Maliq τῆς Κορυτσᾶς καὶ στὸ σπήλαιο Tren (ὀνόματι «λυκόστομο») στὴν δχθη τῆς Μικρῆς Πρέσπας, με εὐρήματα ἀπὸ τὴ Χαλκολιθικὴ ὡς τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Καὶ νὰ! πῶς τελειώνουν ἓνα ἄλλο κείμενο ποῦ ἐπίσης συνοπογράφουν οἱ δύο Ἀλβανοὶ ἀρχαιολόγοι: «En d'autres termes, les Albanais sont autochtones et leur berceau est l'Albanie même»³. Ἔτσι γίνεται εὐνόητη ἡ προσπάθεια νὰ εὐρεθοῦν στὴ σημερινὴ ἐνδυμασία τῶν Ἀλβανῶν κατάλοιπα π.χ. τῆς ἐνδυμασίας τῶν «Ἰλλυριῶν», ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁴ κ.ο.κ. Τὴ δραστηριότητα μιᾶς 25ετίας στὴν Ἀλβανία συνῶψισε ὁ S. Anamali⁵. Ἀπὸ τὶς ἐργασίαι τῶν Γιουγκοσλάβων ἐνδιαφέρει ἄρθρο τοῦ Rastko Vasić γιὰ εἰδῶλια ὅπου ἤλεκτρο, ποῦ εὐρίσκονται σὲ «ἰλλυρικοὺς» τάφους

1. H. J. Dell, The Origin and Nature of Illyrian Piracy, «Historia», τ. 16 (1967), σ. 344 κ.έ., G. Woodhead, The «Adriatic» Empire of Dionysius I of Syracuse, «Klio», τ. 25 (1970), σ. 503 κ.έ.

2. «Studia Albanica», τ. 4 (1967), 1, σ. 139-156 καὶ 14 πίνακες ἐκτὸς κειμένου μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες.

3. Skender Anamali - Muzaffer Korkuti, Τὸ ἰλλυρικό πρόβλημα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Ἀλβανῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀλβανικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν (ἀλβανικά, μὲ περίληψη στὰ γαλλικά), «Studime Historike», τ. XXIII (VI) (1969), 1, σ. 115-149.

4. Andromaqi Gjergji, Κοινὰ στοιχεῖα ἐνδυμασίας τῶν ἰλλυρικῶν φυλῶν καὶ ἡ συνέχειά τους στὴ λαϊκὴ μας ἐνδυμασία (ἀλβανικά, μὲ γαλλικὴ περίληψη), «Studime Historike», τ. XXIII (VI) (1969), 2, σ. 145-154, καὶ εἰκ. 1-20 σὲ πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

5. S. Anamali, Ἡ ἀλβανικὴ ἀρχαιολογία κατὰ τὴν 25ετία (1944-1969), «Studime Historike», τ. XIII (VI), (1969), 4, σ. 91 κ.έ. (ἀλβανικά, μὲ γαλλικὴ περίληψη, σ. 103-106), καὶ L'archéologie albanaise dans ces 25 ans, «Studia Albanica», τ. VI (1969), 2, σ. 21-23. Πρβλ. βιβλιοκρισία, κατωτέρω.

τῆς σημερινῆς Γιουγκοσλαβίας. Ὁ Vasić ἐξετάζει ζητήματα προελεύσεως (ἀπὸ τὴν Ἔφεσο μέσῳ Μακεδονίας ἢ ἀπὸ τὴν Ἰταλία), χρονολογίας (6ος αἰ. π.Χ.) κ.λ. Ἡ Vera Bitrakova-Grosdanova δημοσιεύει ἑλληνικὲς ἐπιγραφὰς ἐνδιαφέρουσες, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς Ἀχρίδος¹. Θέλει τὴν περιοχὴ «illyrio-dassarète» καὶ τὸ λαὸ ποὺ μιλάει καὶ γράφει στὴ γλώσσα τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν «tribu illyrienne»! Ἐπειδὴ οἱ εἰκόνες τῆς δημοσιεύσεως εἶναι κακὲς, δίνω ἐδῶ τὸ κλισὲ τῶν κειμένων, ὅπως τὰ δίνει ἡ συνάδεσλος, ποὺ τὰ δημοσιεύει (εἰκ. 1-2).

ΑΓΑΘΗΤΥΧΗ
 ΔΑCΣΑΡΗΤΟΙΑΥΡΗΛΙΟΝΚΡΑ
 ΤΗΤΑΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥΤΟΝΕΝ
 ΔΟΞΟΤΑΤΟΝΕΠΙΠΑΙΔΕΙΑΦ
 ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΝΠΟΛΕΙΤΗΝΕ
 ΑΥΤΩΝΟΥΚΑΙΑΘΗΝΑΙΟΙ
 ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΑΝΕCΤΑΚΑCΙΝ
 ΕΝΑΚΡΟΠΟΛΕΙΕΝΤΩΑCΦ
 ΚΛΗΠΕΙΩΠΑCΗΑΡΕΤΕC
 ΕΝΕΚΕΝ

Ἁγαθῆ(ι) τύχη(ι)

Δασσαρήτιοι Αὐρήλιον Κρά-
 τητα Πτολεμαίου τὸν ἐν-
 δοξότατον ἐπὶ παιδεία(ι)
 σχολαστικόν, πολεῖτην ἐ-
 αὐτῶν. οὗ καὶ Ἀθηναῖοι
 ἀνδριάντα ἀνεστάκασι
 ἐν Ἀκροπόλει· ἐν τῶ(ι) Ἀσ-
 κληπ(ι)εῖω(ι) πάσης ἀρετῆς
 ἔνεκεν

*Εἰκ. 1. Ἐπιγραφή βάρθρου ἀγάλματος
 ἀπὸ τὸν Ἁγιο Παντελεήμονα τῆς Ἀχρίδος (3)*

ΘΕΟΝΔΙΟΝ   Θεὸν Διών[υσον]
 ΔΑCΣΑΡΗΤ   Δασσαρήτ[ιαι]

*Εἰκ. 2. Ἀπότμημα ἐπιγραφῆς ἀναθήματος
 τῶν Δασσαρήτιων εἰς θεὸν Διώνυσον (3)*

Μιά τρίτη ἐπιγραφή, ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἴδιο ἄρθρο, εἶναι βυζαντινὴ καὶ διαβάζεται (εἰκ. 3):

+ ἐποίη[σαν] ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυ[τῶν]
 ὧν οἶδ[εν ὅ] θεός τὰ ὀνόμα[τα]

*Εἰκ. 3. Βυζαντινῶν χρόνων ἐπιγραφή
 ἀπὸ τὸν Ἁγιο Παντελεήμονα τῆς Ἀχρίδος (3)*

Στὰ Χρονικά αὐτὰ δὲν ἔχουν θέση τὰ Χριστιανικά, ἀλλ' ἐδῶ χρειάζεται ἴσως νὰ φανῆ ἡ συνέχεια στὴν ...ἰλλυρικὴ παράδοση! Ἡ πολιτικὴ δὲν πρέπει νὰ θολῶνῃ τὰ νερά τῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀναζητεῖ μὲ πάθος τὴν ἀλήθεια καὶ

1. Vera Bitrakova - Grosdanova, Τρία ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς Ἀχρίδος (στὴ γλώσσα τῶν Σκοπίων), «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 159 κ.έ. (μὲ γαλλικὴ περίληψη σ. 165).

μόνο την ἀλήθεια.—Γιὰ τὰ ἰλλυρικά ἔθνη ἀξιοπρόσεκτο ἄρθρο δημοσιεύει ἡ Miroslava Mirković¹. Ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond, ἀπὸ εὐρήματα σὲ προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Πελαγονίας καὶ τῆς Ἀλβανίας, ὀδηγεῖται σὲ παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα γιὰ τὴν προέλευση τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰδικότερα τῶν Μακεδόνων². Σὲ νεώτερους σχετικὰ χρόνους ἀναφέρονται σημαντικὰ εὐρήματα τῶν Ἀλβανῶν, ποὺ διαφωτίζουν τὴν τοπογραφία τῆς Βορείου Ἡπείρου κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ ἐμμέσως τῆς Μακεδονίας τῆ γεωγραφία καὶ τὴν ἱστορία. Ὁ Burhan Dautaj ἐνήργησε ἀνα-

Εἰκ. 4. Ἔνα ἀπὸ τὰ πολλὰ σφραγίσματα σὲ κεραμίδια τῆς πόλεως τῶν Διμαλλιτῶν (3)

σκαφή στὴν ἀκρόπολι τοῦ Krotine, παρὰ τὸ Βεράτι, καὶ βρῆκε ἑκατοντάδες κεραμίδια σφραγισμένα μὲ μονογράμματα καὶ μὲ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα τῶν κατοίκων τῆς Διμάλλης στὴ γενικὴ τοῦ πληθυντικοῦ, ἡπειρωτικοῦ τύπου: ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ (εἰκ. 4). Νομίσματα τῆς παραλιακῆς Λισσοῦ, ψηλότερα ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, ἔχουν τὸν ἴδιο γραμματικὸν τύπον: ΛΙΣΣΙΤΑΝ, καὶ τὰ ἴδια ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα, καὶ χρονολογοῦνται στὰ ἔτη 250-200 π.Χ. Στὰ ἄλλα σφραγίσματα καὶ στὰ μονογράμματα τῆς Διμάλλης διαβάζονται ὀνόματα:

1. M. Mirković, Die südillyrischen Stämme im Illyrischen Kriege Octavians in den Jahren 35-33 v.u.Z., «Ziva Antika», τ. 18 (1968), σ. 113 κ.έ.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 53-67, ἀλλὰ τῶρα πρβλ. βιβλιοκρισία τοῦ νεώτερου βιβλίου του, στὰ «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

Νέστωρ, Ἀρμήν, Ἀμόντας, Ἀριστομένης, -μαχος κ.τ.δ. Γνωστά ὀνόματα ἠπειρωτικά καὶ μακεδονικά. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ Διμάλλη ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πύρρο περὶ τὸ 290 π.Χ. Ὁ Δημήτριος τῆς Μακεδονίας τοποθέτησε φρουρά ἐκεῖ τὸ 219 π.Χ. καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ἡ Διμάλλη ἔπεσε στοὺς Ρωμαίους¹. Ἐνας Πλάτωρ Ἐπικάδου Διμαλλίτης ἀναφέρεται σὲ ψήφισμα τοῦ Ὁρωποῦ². Ὁ Eduard Will συζητᾷ τὸ βιβλίο τοῦ N. G. L. Hammond γιὰ τὴν Ἡπειρο καὶ οἱ παρατηρήσεις του ἀναφέρονται ὄχι μόνον στοὺς γείτονες, ἀλλὰ καὶ στὴ Μακεδονία³. Μιὰ ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ζητήματος τῶν Ἰλλυριῶν, ὅπως τοὺς εἶδαν ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι, γίνεται ἀπὸ τὸν Fritz von Lochner-Huttenbach⁴, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι ὁ Krahe τὸ παρατράβηξε μὲ τὸν «πανιλλυρισμό» του. Τὴν ἐργασία τοῦ Martin Čamač γιὰ τὴν ἄλβανικὴ γλῶσσα τὴν ξέρω μόνον ἀπὸ βιβλιοκρισία⁵. Δὲν εἶδα ἐπίσης Ἱστορία τῆς Πελαγονίας ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τὸν Αὐγουστο⁶.

Στὴ σειρὰ τῶν μονογραφιῶν (τόμ. XXX) τοῦ Κέντρου Βαλκανικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης, ἡ Φανούλα Παπάζογλου δημοσίευσε ὀγκώδη τόμο γιὰ τὶς βαλκανικὲς φυλὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου πρὶν ἀπὸ τὴ Ρωμαϊοκρατία⁷. Ἡ γαλλικὴ περίληψη, ἀλλὰ κυρίως ἡ συγκέντρωση τῶν πηγῶν γιὰ τὸ θέμα, ἐλλυρικῶν καὶ λατινικῶν, κάμουν τὸ βιβλίο χρήσιμο καὶ σὲ ὄσους δὲν ἐννοοῦν τὰ σερβικά.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς παρακολουθεῖται κατὰ τὸ 2ο ἡμισυ τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. Ἐκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους στὴν ἱστορικὴ σκηνὴ περὶ τὸ 500 π.Χ. Ὁ ποταμὸς Μοράβας εἶναι ὁ ἄξων τῆς περιοχῆς τῆς ἐξαπλώσεώς τους, ἀνάμεσα στὰ τρία μεγάλα ἔθνη: τοὺς Ἑλλήνες πρὸς Νό-

1. N. G. L. Hammond, *Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.*, JRS, τ. 58 (1968), σ. 1 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ ἄλβανικὴ καὶ ἄλλη σχετικὴ βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία σημειώσαμε τὶς δημοσιεύσεις τῶν εὐρημάτων, «*Studia Albanica*», 1965, 1, σ. 65-71, καὶ 1966, 1, σ. 241 κ.έ.

2. Βασ. Πετράκου, Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἀθῆναι 1968, σ. 165, σημ. 1, ὅπου καὶ ἄλλες παραπομπές.

3. «*Revue de Philologie*», τ. 43 (1969), σ. 104-110.

4. F. von Lochner-Huttenbach, *Illyrier und Illyrisch, Rückschau, Synthese und Ausblick, «Das Altertum»*, τ. 16 (1970), 4, σ. 216 κ.έ.

5. M. Čamač, *Albanische Wortbildung, Die Bildungsweise der älteren Nomina (Albanische Forschungen, 6)*, Wiesbaden 1966, βιβλιοκρισία Hermann Ölberg στὸ «*Indogermanischen Forschungen*», τ. 13 (1968), σ. 205 κ.έ.

6. I. Mikulić, *Die Geschichte Pelagoniens im Lichte der Bodenfunde von d. ägäischen Wanderung bis Augustus*, Skopje 1966.

7. Fanula Papanoğlu, *Τὰ ἰθαγενῆ ἔθνη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου κατὰ τὴν προρρωμαϊκὴ ἐποχὴ (Τριβαλλοί, Αὐταριάται, Δαρδάνιοι, Σκορδίσκοι, Μυσοί), Σεράγεβο 1969* (στὰ σερβικά, μὲ γαλλικὴ περίληψη). Γιὰ τοὺς Αὐταριάτες ἡ ἴδια στὸ *Adriatica, Praehistorica et Antiqua, Misc. Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970* σ. 335 κ.έ.

τον, τούς Ίλλυριοὺς πρὸς Δυσμᾶς καὶ τούς Θραῖκες πρὸς Ἀνατολάς. Ἐκεῖνοι εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὶς θάλασσεσ τοῦ πολιτισμοῦ: τὸ Ἴονιο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὸν Εὐξείνιο Πόντο. Ὁδὸ ἐπικοινωνίας μὲ τὸν κόσμον ἔχουν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ. Αὐτὴν ἀκολουθοῦν, καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ Νότον καὶ οἱ εἰσβολεῖς ἀπὸ Βορρᾶ. Γι' αὐτὸ τὰ ἔθνη αὐτὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνάμικτα στοιχεῖα: οἱ Τριβαλλοὶ παρουσιάζονται συγγενεῖς περισσότερο πρὸς τοὺς Θραῖκες παρά πρὸς τοὺς Ίλλυριοὺς, οἱ Δαρδάνιοι ἀντιθέτως εἶναι μᾶλλον ἰλλυρικό ἔθνος μὲ στοιχεῖα θρακικά καὶ προῖνδοευρωπαϊκά, οἱ Αὐταριάται ἦταν Ἰλλυριοί, ἐνῶ οἱ Μυσοὶ ἦταν βόρειοι κλάδοι τῶν Θρακῶν καὶ οἱ Σκορδίσκοι κλάδοι τῶν Γαλατῶν. Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους συμπλέκεται καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸν ἄλλο δὲν ξεχωρίζει εὐκόλα. Ἐν τούτοις ἡ κ. Παπάζογλου ἀποφάσισε νὰ ἐξετάσῃ σὲ χωριστὰ κεφάλαια τοὺς Τριβαλλοὺς (σ. 11-68), τοὺς Αὐταριάτες (σ. 69-100), τοὺς Δαρδάνιους (σ. 101-208), τοὺς Σκορδίσκους (σ. 209-298) καὶ τοὺς Μυσοὺς (σ. 299-333). Ἡ σειρά καθορίσθηκε ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς εἰσόδου τους στὸ ἱστορικό πεδίο.

Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τοὺς Τριβαλλοὺς ἐξετάζονται: 1) Οἱ σχέσεις των μὲ τὸ βασίλειο τῶν Ὀδρυσῶν καὶ ἡ ἐπίθεσή τους κατὰ τῶν Ἀβδήρων (376-375 π.Χ.), 2) Ἡ θέση τους στὸ χρόνια τοῦ Φιλίππου Β', 3) Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ Δούναβη, πὸν σημειῶναι τὴν ἀρχὴ τῆς παρακμῆς τῶν Τριβαλλῶν, 4) Ἡ ὑποτελεία στοὺς Μακεδόνες, 5) Ἡ θεωρία ὅτι οἱ Τριβαλλοὶ μετανάστευσαν πρὸς τὸ Δέλτα τοῦ Δουνάβειος, ἡ ὁποία ἀπορρίπτεται μὲ βάση τὶς πηγὲς τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, καὶ 6) Ἡ βαθμιαία ἐξασθένηση καὶ ὁ ἀφανισμὸς τῶν Τριβαλλῶν στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, κατόπιν τῆς εἰσβολῆς τῶν Αὐταριάτων, τῶν ἀγόνων πρὸς τοὺς Σκορδίσκους καὶ τοὺς Γέτες κ.λ., ὥστε δὲν ἀκοῦμε πλέον Τριβαλλοὺς νὰ ἀγωνίζονται κατὰ τῶν Ρωμαίων.

Ὡς πρὸς τοὺς Αὐταριάτες συζητεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ ἐντοπισμοῦ τους, ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία ὅτι μετανάστευσαν ἀνατολικώτερα μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ 335 π.Χ., ἐξετάζεται ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος κ.λ.

Οἱ Δαρδάνιοι, στὴν περριοχὴ τῶν Σκοπίων, συζητοῦνται ἐκτενέστερα. Ἐξετάζονται οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς Μακεδόνες πρὶν καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, στὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, στὰ χρόνια τῆς εἰσβολῆς τῶν Κελτῶν, κατὰ τὴ βασιλεία τῶν Ἀντιγονιδῶν, ὅταν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Δαρδανίων ἀπασχολοῦσαν τοὺς Μακεδόνες καὶ δὲν μπορούσαν ν' ἀφοσιωθοῦν στὰ ἐλληνικά πράγματα κ.ο.κ. Οἱ Δαρδάνιοι συνεμάχησαν καὶ μὲ τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ ἐξῆς. Ἦταν τὸ ἐθρικότερο πρὸς τοὺς Μακεδόνες ἔθνος. *Dardania gens infestissima Macedoniae*. Κατὰ τὴ γραπτὴ παράδοση οἱ Δαρδάνιοι ἦταν Ἰλλυριοί. Τὸ γλωσσικὸ ὄλικὸ εἶναι φτωχό. Οἱ «γλῶσσεσ» δὲν ἐπιτρέπουν συμπέρασμα. Τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τὰ τοπωνύμια (σ. 172 κ.έ.) ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Δαρδάνιοι

νιοι ἦταν Ἰλλυριοὶ μᾶλλον παρά Θράκες (σ. 402). Τὸ ἴδιο δεῖχνουν καὶ τὰ λίγα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς.

Οἱ Σκορδίσκοι πρωτοφάνηκαν μέσα στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἐξετάζεται ἡ εἰσβολὴ τῶν Κελτῶν τὸ 280/279 π.Χ. καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σκορδίσκων στὴ συμβολὴ τοῦ ποταμοῦ Σαύου μὲ τὸ Δούναβη, ἐν συνεχείᾳ οἱ ἔριδες μὲ τοὺς ντόπιους (Τριβαλλοὺς, Γέτες καὶ Αὐταριάτες) καὶ οἱ σχέσεις μὲ τὸ Φίλιππο Ε', οἱ μάχες μὲ τοὺς Ρωμαίους κ.λ. Ἰδιαιτέρως ἐξετάζεται ἡ γνωστὴ μεγάλη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ (Δήμιτσας, ἀριθ. 675, Δ. Κανατσούλης, Ἡ ἀρχαία Λητὴ, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 4 καὶ σημ. 7 καὶ 8, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία), οἱ λεηλασίες τῆς Μακεδονίας, ἡ τελικὴ ἀπόθηση τῶν Σκορδίσκων πέραν τοῦ Δουνάβεως κ.λ.

Οἱ Μυσοὶ σὲ πολὺ λίγη σχέση ἤλθαν μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες.

Σὲ στενότερη, μολοντί ἐχθρική, σχέση ἤλθαν μὲ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον οἱ Δαρδάνιοι καὶ οἱ Σκορδίσκοι. Σ' αὐτὸ ἀποδίδει ἡ Π. τὸ σχετικὰ προχωρημένο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο, σὲ σύγκριση πρὸς τοὺς Τριβαλλοὺς, ποὺ ἦταν περιγελῶς τῶν Ἀθηναίων, τοὺς Αὐταριάτες καὶ τοὺς Μυσοὺς, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ πρωτόγονοι (σ. 404).

Ἐκπληκτικὸ τὸ ἀρχαῖο εὐρημα χαλκῶν ἀγγείων καὶ ὄπλων, μελανομόρφων ἀγγείων, κοσμημάτων κ.λ. ἀπὸ τὸ χῶρον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὸ Νοβί Pazar τῆς Σερβίας, ἀλλὰ πρέπει νὰ περιμένουμε τὴν τελικὴ του δημοσίευση γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἔχομε σύντομο κατάλογο τῶν εὐρημάτων μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς εὐρέσεως καὶ καλῆς φωτογραφίης τῶν ἀντικειμένων¹.

Στὸ πλαίσιο τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 125 χρόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τοῦ Βελιγραδίου ὀργανώθηκε Ἐκθεση χαλκῶν, ἑλληνορωμαϊκῶν καὶ πρώιμων χριστιανικῶν χρόνων. Στὸν Κατάλογο τῆς Ἐκθέσεως¹ ὑπάρχουν καλῆς φωτογραφίης καὶ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια γραμμένα στὴ σερβικὴ καὶ στὴν ἀγγλική: γιὰ ἑλληνικὰ χαλκᾶ στὴ Γιουγκοσλαβία (Ljubiša B. Ρορονιέ), γιὰ τὰ ἐπείσακτα καὶ τὴν ἐπίσημη τέχνη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (D. Mano-Zisi), γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπαρχιακῶν ἔργων (M. Veličković) καὶ γιὰ τὰ χάλκινα τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος καὶ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων (B. Jelčić). Μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων καὶ κρᾶνη, τρίποδας, κρατήρας, ὕδριες κ.λ. ἀπὸ τὸ Τρεμπένιστε, τὸ Νόβι Παζάρ (ἰδὲ καὶ ἄνωτ.), ἀγγεῖα ἀπὸ

1. D. Mano-Zisi καὶ Ljubiša Ρορονιέ, Der Fund von Novi-Pazar (Serbien), 50 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1969 (1971) σ. 191 κ.έ., ἰδὲ καὶ βιβλιοκρισία κατωτέρω.

2. Lj. B. Ρορονιέ, D. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jelčić, Anticka Bronza v Jugoslaviji, Beograd 1969.

Grajesniča, Ντεμιρ-Καπίγια (Ειδομένη) και Ἄχριδα, Σάτυρος, Ἀπόλλων, Ἀφροδίτη και Λάρ ἀπό τοὺς Στόβους κ.λ.

Γιὰ τὶς σχέσεις (μᾶλλον ἀντιθέσεις) τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων μὲ τοὺς βόρειους γείτονες πολλὰ ἔχει νὰ ἰδῆ κανεὶς στὶς σελίδες τῶν Πρακτικῶν τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Σπουδῶν τῆς Βαλκανικῆς και τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης¹. Σὲ μιὰ πολὺ καλὴ εἰσαγωγή στὸ θέμα «Les peuples du sud-est Européen et leur rôle dans l'histoire (antiquité)» ὁ Ρουμάνος καθηγητῆς και ἀκαδημαϊκὸς Emile Condurachi χαράζει μὲ ἐπιμέλεια και προσοχὴ τὶς κύριες γραμμὲς στὶς σχέσεις τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἀπὸ τὴν Προπαλαιολιθικὴ Ἐποχὴ ἕως τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος τονίζοντας σύμμετρα τὴ συμβολὴ τῶν Μακεδόνων (σ. 7-17).

Γιὰ τοὺς Παίονες, πρόσφατη γερμανικὴ ἔκδοσις², μὲ βουλγαρικὴ ὑπογραφή, παραπέμπει μόνον σὲ τρία δημοσιεύματα: ἓνα στὴ βουλγαρικὴ, ἓνα στὴ σερβικὴ κι ἓνα στὴ σερβοκροατικὴ, μὲ τόπο ἐκδόσεως: Σόφια, Σκόπια και Σεράγεβο! Πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 26. Γιὰ τὴν Ἀμυδῶνα ἰδὲ και τὴν ἀνακρίβωση τοῦ Ch. Edson στὸ Συμπόσιο τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία³. Πρβλ. και ἀνωτ., ἀριθ. 1 (Arnold Toynbee).

Καλὸ γιὰ Σκύθες, Κέλτες κ.λ. τὸ τσεχοσλοβάκικο ἐγχειρίδιο σὲ μορφή λεξικοῦ τοῦ Jan Filip⁴. Χαρακτηρίζεται μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι π.χ. ἡ Ἀργισσα Μαγούλα τῆς Θεσσαλίας και ἡ Ἀπολλωνία (στὴν Ἀλβανία) παίρνουν περισσότερο ἔκταση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Πληρότητα σχετικὴ ἔχουν ἄρθρα ὅπως Albanien, Bulgarien κ.λ., ἐνῶ στὸ Μ. Ἀλέξανδρο σφιερόνονται 2 ἡμιστίχια (σ. 20). Γίνεται ὁμοιος λόγος γιὰ τὸ Lausitzer Ware Makedoniens (σ. 690). Τὸ ἄρθρο Makedonien (σ. 761), γραμμμένο ἀπὸ τὸ Γιουγκοσλάβο καθηγητῆ Μ. V. Garašanin, ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ, ποὺ καλύπτουν: ἡ ἑλληνικὴ Μακεδονία (34.500 χλμ², 1,7 ἑκατομ. κάτοικοι), ἡ Βουλγαρικὴ «Μακεδονία» (3.970 χλμ², 250.000 κάτοικοι) και ἡ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία» (25.700 χλμ², 1,5 ἑκατομ. κάτοικοι). Ἡ βιβλιογραφία, ποὺ δίνει ὁ Μ. Garašanin περιορίζεται σχεδὸν στὴ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία» μόνον. Τὸ χωριστὸ λῆμμα Makedonien (Griechische) εἶναι γραμμμένο ἀπὸ τὸν τσεχοσλοβάκο καθηγητῆ Jan Bouzek (σ 763 κ.έ.). Βασίζεται κυρίως στὸν Heurt-

1. CIESEE, II, Archéologie, Histoire de l'antiquité, Arts, Sofia 1969, σ. 79-81. Πρβλ. σ. 103.

2. Der Kleine Pauly 4, 1972, λ. Paiones, ἀλλὰ πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 3, ὅπου καταχωρίζεται μελέτη εἰδική, σὲ διεθνή γλώσσα: I r w i n M e r k e r, The Ancient Kingdom of Paionia, BS, τ. 6 (1965), σ. 35 κ.έ. Πρβλ. και ἀνωτ., ἀριθ. 3.

3. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 26 κ.έ.

4. J a n F i l i p, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas (στὴ γαλλικὴ και στὴ γερμανικὴ), ἔκδοσις τῆς Τσεχοσλοβακικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, 1 [A-K], Prag 1966, 2 [L-Z], Prag 1969.

Iey, και ἡ βιβλιογραφία του (Heurtley, Schachermeyr, Desborough, Maier, Πέτσας) φθάνει ὡς τὴν ἐκθεσὴ μου στὸ ΑΔ 17, 1961-1962.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Μ. Garašanin γιὰ τὴ Μακεδονία (σ. 761) δὲν ἀναφέρει τὴν παλαιοιλιθικὴ ἀξίνη τοῦ Παλαιοκάστρου τῆς Κοζάνης καὶ δὲν εἰσέρχεται στὴν ἑλληνικὴ Μακεδονία παρὰ μόνον ὅταν φθάνη στὴν Πρώϊμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (σ. 763) μὲ τὴν Τσαουσίτσα, τὸ Πάτελι, τὴν Μποέμιτσα. Μνημονεύει ὅμως τὰ εὐρήματα ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς γιουγκοσλαβικῆς «Μακεδονίας»: Τρεμπέ-νιστε, μαινάδα τοῦ Τέτοβο (ὑπάρχουν εἰδικὰ ἄρθρα γιὰ τοὺς τόπους αὐτοῦ), τὰ «πολυάριθμα ἑλληνικὰ ἄγγεϊα» στὸ Δεμίρ-Καποῦ (Στεναι), μεταξὺ τῶν ὀ-ποιῶν καὶ ἄγγεϊο τοῦ ζωγράφου Μειδία καὶ λευκὲς ὄπτικες λήκυθοι. Καὶ τονίζει τὸν ἐξελληνισμό τῆς περιοχῆς τῆς τῶρα γιουγκοσλαβικῆς Μακεδο-νίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ εὐρήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς σὲ νεκροπό-λεις τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχρίδος, ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς καὶ καμαρωτοὺς τά-φους (Bonča μεταξύ Bitola καὶ Prilep) καὶ τοὺς τύμβους τοῦ Tarinci παρὰ τὸ Stip κ.ἄ., ποὺ ἐν μέρει τουλάχιστον ἀνήκουν σὲ ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ὁ Garašanin σημειώνει ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Σκοπιῶν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἀνήκε στὴν Moesia Superior (ποτὲ στὴ Μακεδονία, οὔτε μετὰ τὴν ἴδρυση κατὰ τὸ 386 μ.Χ. τῆς Macedonia Salutaris, περὶ τοὺς Στόβους).

Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (στὴ γιουγκοσλαβικὴ «Μακεδονία») εἶναι ἑλληνικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον. Κυριαρχεῖ ἡ λατρεία τοῦ Ἡρακλέους (περὶ τὸ Μοναστήρι), τῆς Ἀρτέμιδος (στὰ ΝΑ).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Θράκης βασικὲς εἶναι οἱ μελέτες τοῦ Christo Danon, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε δύο βιβλία του σχετικὰ¹. Βέβαια γίνεται ἀναφο-ρὰ καὶ σὲ τόπους τῆς σημερινῆς Μακεδονίας, ἀλλ' ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι ὄριο μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θράκης ἀποτελεῖ ὁ Νέστος καὶ γιὰ τὸν Danon, ὀρθόδοξα. Ἔτσι μένει ἀσυντρόφευτος καὶ αἰρετικὸς ὁ Ν. G. L. Hammond (πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.ἑ.). Μερικώτερες μελέτες ἀναφέ-ρονται στὴ θρακικὴ γλῶσσα. Ὁ I. Duridanov ἐξετάζει τὰ ἔθνη εἰς -atai κ.τ.ῆ.- Ὁ V. Beševliev κάμει παρατηρήσεις γιὰ τὰ θρακικὰ ὀνόματα ἐπίσης², δὲν εἶχε ὅμως τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσῃ ὅλες τῖς σχετικὲς ἐπιγραφές, ποὺ φυλάσσον-

1. Christo Danoff, Ἀρχαία Θράκη (βουλγαρικά), Σόφια 1968, καὶ Christo Da- non, Ἀρχαία Θράκη, Μελέτες στὴν Ἱστορία τῶν βουλγαρικῶν χωρῶν τῆς βορείου Δοβρου-τσᾶς, τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (στὴ βουλγαρικῆ), Σόφια 1969. Πρβλ. βιβλιοκρισία στὸ AJA, τ. 74 (1970), σ. 212 κ.ἑ. (Marin Pundeff) καὶ περίληψη μετ' ἐπιπέων στὸ «Helikon», τ. 9-10 (1969-70), σ. 289 κ.ἑ. (Jordan Nikolof).

2. I. Duridanov, ἑ.ἄ., σ. 222, σημ. 7.

3. V. Beševliev, Personennamen bei den Thrakern, Amsterdam 1970, ἰδίως σ. 21 (Λητῆς), 24 (Κοζάνης) καὶ 52 (Παραδείσου) Νέστου.

ται σὲ Μουσειὰ τῆς Μακεδονίας καὶ κατὰ μέγα μέρος εἶναι δημοσιευμένες σὲ ἑλληνικά περιοδικὰ ἢ εἶναι ἐντελῶς ἀδημοσίευτες. Δυὸ ἀνακοινώσεις στὸ Α΄ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἀναφέρθηκαν σὲ σχέσεις τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης: τοῦ Βουλγάρου καθηγητοῦ Georgi Mihailov καὶ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀνδρέα Βαβρίτσα¹. Τὸ κεφ. XXX τοῦ τόμου II τῆς Cambridge Ancient History γιὰ τὴ Φρυγία καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολίας κατὰ τὴν (Πρώϊμη) Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου γράφει ὁ R. D. Burnett. Πρέπει νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ βιβλίον τοῦ O. Haas γιὰ τὰ κατάλοιπα τῆς Φρυγικῆς γλώσσας. Σὲ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ Alfred Heubeck² βλέπω, πῶς δύο θεωροῦνται τὰ κύρια ρεύματα τῶν Φρυγῶν: ἓνα ποὺ μετανάστευσε στὴ Μ. Ἀσία κατὰ τὸ 120-110 αἰ. π.Χ. καὶ δεύτερον ἄπὸ τῆ Μακεδονία κατὰ τὸν 9ο αἰ. π.Χ. Αὐτὸ τὸ δεύτερον μὲ βασιλιά τὸ Μίδα ἱδρυσε τὸ ἰσχυρὸ κράτος μὲ πρωτεύουσα τὸ Γόρδιον. Ἐνδιαφέρει λοιπὸν νὰ ξέρουμε ἂν ἡ φρυγικὴ γλῶσσα ἦταν «basically an Asianic speech, connected with the Hittite or, it may yet be shown, with Luwian» (Barnett) ἢ ἦταν «eine indogermanische sui generis» γλῶσσα (A. Heubeck). Ἴδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 2, καὶ κατωτ., ἀριθ. 4, 23 καὶ 28.

4. Π ρ ο ῖ σ τ ο ρ ί α. Ὅλες τὶς Ἐποχὲς τῆς Προϊστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐκτὸς τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, καλύπτει ὁ πρῶτος τόμος τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ποὺ κυκλοφόρησε δευτέρως τὸ 1970³. Εἰδικώτερον γιὰ τὴ Μακεδονία ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κεφάλαια γιὰ τὸ Φυσικὸ καὶ Γεωγραφικὸ Πλαίσιο (σ. 10-17, Ἰ. Μελέντης, σ. 17-28, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τὴν Παλαιολιθική, τὴ Μεσολιθική καὶ τὴ Νεολιθική Ἐποχὴ (σ. 32-79, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τὸν Πρωτοελλαδικὸ πολιτισμὸ (σ. 88-97, Δ. Θεοχάρης), γιὰ τοὺς Αἰῶνες τῆς Μυκηναϊκῆς Κυριαρχίας (σ. 260-293, Σπ. Ἰακωβίδης) καὶ γιὰ τὶς Γλωσσικὲς καὶ Ἐθνικὲς Ὁμάδες τῆς Ἑλληνικῆς Προϊστορίας (σ. 356-379, Μιχ. Σακελλαρίου). Ἴδὲ καὶ κατωτ. ἀριθ. 9 καὶ στοὺς τόπους χωριστά. Εἰδικώτερα τὸ τελευταῖον κεφάλαιον γιὰ τὶς γλωσσικὲς καὶ Ἐθνικὲς Ὁμάδες, νομίζω, εἶναι μοναδικὴ πηγὴ κατατοπισμοῦ καὶ ἐνημερώσεως τοῦ Ἑλληνα ἀναγνώστη σὲ πολυσυζητημένα θέματα: Τὸ μεσογειακὸ ὑπόστρωμα, ποὺ βρῆκαν οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι, καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ Αἰῶνες, οἱ Πελασγοὶ, οἱ Καδμεῖοι, οἱ Δρύοπες, οἱ Πρωτοἔλληνες (Δαναοὶ καὶ Ἄβαντες) κ.ο.κ. Ἡ μόνη παρατήρησις ποὺ θὰ εἶχα νὰ κάμω στὸ κεφάλαιον αὐτὸ εἶναι ἡ ἐξῆς: ὑποθέτω ὅτι δὲν «εἰσέβαλαν μεγάλες μ ἄ ζ ε ς Ἑλλήνων» καὶ δὲν ἦταν «μᾶζες» αὐτὲς ποὺ «εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴ νοτιοδυτικὴ Ἰλλυρία, στὴν Ἡπειρο, στὴ δυτικὴ Μακεδονία» κ.λ. (σ. 364). Τὰ φύλα αὐτὰ θὰ εἶχαν ἰσχυρὴ

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 76-85 (Mihailov) καὶ σ. 109-114 (Βαβρίτσα).

2. «Indogermanische Forschungen» τ. 73 (1968), σ. 168 κ.ε.

3. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1970, Στὸ ἐξῆς: IEE.

φυλετική ὀργάνωση πού δὲν ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦνται «μᾶζες» μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια. Σημειῶνω ἀκόμα μερικές παρατηρήσεις, πού ἴσως χρησιμεύσουν σὲ μελλοντικὴ ἐπανεκδοσὴ τοῦ τόμου (περιορίζομαι, ἐννοεῖται, στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Χρονικῶν αὐτῶν): α) Γιὰ τὰ ἴδια πράγματα: «ὡς 70 χιλιάδες χρόνια» στὸ κείμενο (σ. 17), «ὡς 50 χιλιάδες χρόνια» στὴ λεζάντα τῆς εἰκόνας (σ. 37), β) Ἀπὸ τίς ἀρκετές θέσεις, ὅπου διαπιστώνεται ἀκμὴ συνοικισμῶν κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ» στὴ Μακεδονία (σ. 126, μὲ παραπομπὴ στὸν Heurtley), δὲν ἀναφέρεται καμμία καὶ (χαρακτηριστικὰ) δὲν παρουσιάζεται ἡ Μακεδονία στὸ χάρτη τῆς Μεσοελλαδικῆς Ἑλλάδος (εἰκ. σ. 129), γιὰ νὰ φανῆ ὅτι ἡ κρίσιμη γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἶναι «ἀκατάγραφη θάλασσα». Σὲ σχετικὸ κείμενο, μὲ ἄλλη ὑπογραφή, ἡ Μακεδονία θεωρεῖται «μὴ περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία λ ο γ ι κ ᾶ (ἡ ὑπογράμμισή δική μου) πρέπει νὰ ἀσκήθηκαν οἱ ἀρχικὲς πιέσεις, πού ὄθησαν πρὸς τὴν ἀλλαγὴ» (σ. 160), γ) Στὰ φροντισμένα κείμενα καὶ τίς ἀφθονὲς καλὲς εἰκόνας δὲν θὰ ἐβλαπτε ἴσως νὰ προστεθοῦν λίγες ὑποσημειώσεις, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητη ἡ τεκμηρίωση, καὶ τὰ ἀπαραίτητα σχέδια κατόψεων (ἂν μὴ τὸ ἄλλο) γιὰ τὴν κατανόηση τῶν περιγραφῶν (τῶν κρητικῶν καὶ μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων τουλάχιστον), δ) Στὸ χάρτη τῶν σ. 292-293, πού θὰ στηριχθοῦμε γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς τρεῖς τόπους τῆς Μακεδονίας ὡς «μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις»; Μήπως εἶναι ἀπλῶς «θέσεις μὲ σποραδικὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐκτὸς τῆς μυκηναϊκῆς ἐπικρατείας»; ε) Στὸ χάρτη τῆς σ. 359 οἱ Πελασγοὶ δὲν εἶναι τοποθετημένοι στὴν «περιοχὴ τοῦ Στρυμόνος», ὅπως τοὺς θέλει ἡ λεζάντα, στ) καὶ μερικὰ τοῦ Εὐρευτηρίου (σ. 388 κ.έ.): Ἀέροψ (στὸ κείμενο σωστά: Ἀέροπος), Ἄθωνος (στὸ κείμενο: τοῦ Ἄθω), Κρηστωνία (πόλις); Λογοτεχνία τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (πολὺ πάει!), Λακκόπετρα (ὄχι τῆς Ἡλίδος, ἀλλὰ τῆς Ἀχαΐας) κ.λ.

Ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις ἀκούσθηκαν στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στὴ Σόφια. Καὶ τὸ μελετῆτὴ τῆς προϊστορικῆς Μακεδονίας ἐνδιαφέρει ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Colin Renfrew¹ καὶ ἄλλη ρωσικῆ². Ὁ καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος στὴν ἀνακοίνωσή του γιὰ τὴ «διασπορά» τῶν Κρητομυκηναίων περιέλαβε καὶ τίς πληροφορίες τοῦ Στράβωνος γιὰ τοὺς Βοττιαίους³. Οἱ Μ. Garašanin καὶ I. Nestor παρατηροῦν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν λεγομένων φρυγικῶν ἀγγείων τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ὠρισμένων κατηγοριῶν ἀγγείων τοῦ τέλους τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἢ τῶν Ἀρχῶν τῆς Πρωΐμου Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀπὸ τὸ Μπουμπουστι (Πλατανιά) τοῦ

1. C. R e n f r e w, Cultural Isolation and Trade in the Late Neolithic and Early Bronze Age of the Aegean, CIESEE, σ. 229-234.

2. CIESEE, σ. 235-254.

3. CIESEE, σ. 54, πρβλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βοίου και θεωρούν τούτο επιβεβαίωση των πληροφοριών του 'Ηροδότου'.¹ Ίδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 28.

Στόν πρώτο τόμο τῆς νέας ἐκδόσεως τῆς Cambridge Ancient History² καταχωρίζεται στίς οἰκεῖες θέσεις τὸ κρανίον τοῦ σπηλαιίου τῶν Πετραλώνων (σ. 163 καὶ 559), ποῦ στηρίζει τὴ θεωρία ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μέσης Παλαιολιθικῆς Περιόδου (χονδρικά πρὶν ἀπὸ 50-30 χιλιάδες χρόνια) ἡ Ἐλλάδα ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ ὡς τὴν Ἥλιδα καὶ ἴσως ὡς τὴν Ἀργολίδα κατοικοῦνταν ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ τύπου Νεάντερταλ (σ. 562). Κατὰ μία θεωρία³ οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Κύπρου (πολιτισμὸς Χοιροκοιτίας) προήλθαν κυρίως ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, τὸ χῶρο τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας (σ. 546). Στὴν οἰκία θέση καταχωρίζονται ἐπίσης τὰ παλαιολιθικὰ καὶ μεσολιθικὰ εὐρήματα τῆς Μακεδονίας (ἄξινη Παλαιοκάστρου Κοζάνης) καὶ τῆς Ἡπείρου (ὄχι Kokkino polis, ἀλλὰ Kokkino pilos δηλ. Κοκκίνοπηλὸς ἢ, ὅπως προφέρεται, Κοκκινουπ'λὸς) (σ. 561). Γιὰ τοὺς νεολιθικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Ὀλύμπου, τῆς Νέας Νικομηδείας, τῶν Σερβίων, τοῦ Πολυστύλου καὶ τῶν Φιλίπων (Κρηνίδων) ἰδὲ κατωτ., στοὺς τόπους.

Μιλώντας γιὰ τὰ προϊστορικὰ θεμέλια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὁ Δ. Ρ. Θεοχάρης, στὴν «ἀκανθὴ προϊστορία» τῆς ἀνθρωπότητος ἐντάσσει, διαγράφοντας τὸ περίγραμμά της, καὶ τὴ λίθινη ἄξινη τοῦ Παλαιοκάστρου καὶ τὸ κρανίον τῶν Πετραλώνων⁴.

Ὁ Γιουγκοσλάβος ἀρχαιολόγος Miodrag Grbić σ' ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα πρὶν πεθάνῃ (1969) ἄρθρο του⁵ τὴν ἀντιστοιχία στὴν ἐμφάνιση τῆς «κεραμεικῆς» Νεολιθικῆς Ἐποχῆς στὰ Βαλκάνια ἀπ' ἑνὸς καὶ στὴν Πρόσω Ἀσία ἀπ' ἑτέρου, παρατηρεῖ, ὅτι, κατόπιν τῆς χρονολογήσεως μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἄνθρακος 14, ἡ «κεραμεικὴ» τῆς Νέας Νικομηδείας εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη τῆς Πρόσω Ἀσίας. Συμπεραίνει ἀπ' αὐτό, ὅτι πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ἡ ἰδέα, πὼς ὁ Νεολιθικὸς πολιτισμὸς τῶν Βαλκανίων ἦλθε ἀπ' ἄλλου. Πρέπει νὰ εἶναι αὐτόχθων καὶ ἀρχαιότερος, παράλληλος καὶ ὄχι ἀπότοκος τοῦ ἀσιατικοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτὰ μᾶς κάνουν νὰ περιμένουμε πῶς ἀνυπόμονα τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς Νέας Νικομηδείας. Ὁ Vladimir Milošić, Γιουγκοσλάβος καθηγητῆς στὴ Heidelberg, σὲ οὐσιαστικὴ βιβλιοκρισία δημοσιευμάτων τοῦ James Melaart ἀναφέρεται καὶ στὴ Νέα Νικομηδεία, ἐνῶ σὲ ἄλλη βιβλιοκρισία του παρατηρεῖ ὅτι τὰ εὐρήματα τῆς Νέας Νικομηδείας εἶναι νεότερα ἀπὸ τῆς Ἐλάτειας καὶ οἱ δυὸ τόποι εἶναι σύγ-

1. CIESEE, σ. 27.

2. CAH I, 1, Cambridge 1970.

3. R. P. Charles, Le peuplement de Chypre dans l'antiquité, Étude anthropologique (Études Chypriotes II), Paris 1962.

4. AAA 1969, 1, σ. 133 καὶ 135.

5. «Starin» τ. 19 (1968), σ. 27 κ.έ. (σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη, σ. 30).

χρονοὶ μὲ ὕστερες φάσεις τοῦ «Frühkeramikum» τῆς Ἀργισσας, δηλαδὴ σύγχρονες μὲ τὸ «Πρωτο-» ἢ «Προ-Σέσκλο»¹.

Μεταξὺ τῶν ἀνακοινώσεων στὸ τρίτο Ἰνδοευρωπαϊκὸ Συνέδριο, ποὺ συνήλθε στὴ Φιλαδέλφεια τῆς Πεννσυλβανίας (21-23.4.1966) περιλαμβάνονται καὶ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος κείμενα². Ἄλλα εἶναι περισσότερο γλωσσολογικά, ὅπως τοῦ William F. Wyatt, *The Indo - Europeanization of Greece*, σ. 89-111, καὶ ἄλλα πρὸ πολὺ ἀρχαιολογικά, ὅπως τῆς Marija Gimbutas, ποὺ μαζί μὲ τὸν Colin Renfrew ἀνασκάπτουν τὴν τοῦμπα τοῦ Φωτολίβου τῆς Δράμας. Ἡ M. Gimbutas μίλησε μὲ θέμα: *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millenia B. C.* (σ. 155-197). Τὰ συμπεράσματά της εἶναι:

1) Ὁ πολιτισμὸς τῶν Kurgan παρουσιάζει ὁμοιογένεια στὴν περιοχὴ (βορείως) τοῦ Εὐξεινοῦ Πόντου καὶ στὶς στέπες τοῦ Βόλγα κατὰ τὴν 5η καὶ 4η χιλιετηρίδα π.Χ. Θεωρεῖται λοιπὸν πρωταρχικός. 2) Ἀναπτύχθηκε ἀπὸ Μεσολιθικὸ Πολιτιστικὸ χῶρο, ἀνάμεσα στὸν ποταμὸ Ντόν καὶ στὰ νότια Οὐράλια. 3) Κατὰ τὴν 5η χιλιετηρίδα ἔχουν ἐκεῖ οἰκόσιτα ἄλογα καὶ κατὰ τὴν 4η χιλιετηρίδα χρησιμοποιοῦν ἄμαξες. 4) Στοιχεῖα τῆς οἰκονομίας, τῆς κατοικίας, τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς θρησκείας συμφωνοῦν μὲ τὸν κοινὸ θησαυρὸ λέξεων τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν. 5) Ἡ αὐξηση τῶν κοπαδιῶν καὶ τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ μεταφορικὲς καὶ πολεμικὲς ἄμαξες καὶ ἡ χρῆση ἵππου ἔφεραν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξάπλωση πρῶτα στὰ Βαλκάνια καὶ στὸ Δούναβη (πρῶτο μισὸ 4ης χιλιετηρίδος), ὕστερα στὴ βόρεια Εὐρώπη καὶ τέλος στὸ Αἶγατο περὶ τὰ 2.500-2.200 π.Χ. Ἰνδοευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν. Ἄλλοι Ἰνδοευρωπαῖοι πέρασαν ἀπὸ τὸν Καύκασο στὸ Ἰράν καὶ σὲ μέρη τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τῆς 4ης χιλιετηρίδος καὶ πρὸς τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη περὶ τὸ 2.500-2.200 π.Χ.

Στὸν τόμο τῆς ἐκστονταετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τοῦ Βελιγραδίου ὁ David H. French, Διευθυντὴς τοῦ Βρετανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Ἀγκυρα, δημοσιεύει μελέτη του γιὰ τὴ διασπορὰ προϊστορικῶν ἀγγείων ἐν σχέσει πρὸς τὶς γεωγραφικὲς ἐνότητες τῆς Μακεδονίας: τὴ Δυτικὴ, τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴν Ἀνατολική³. Μερικώτερες ἐνότητες ξεχωρίζουν: στὴ Δυτικὴ ἢ λεκάνη τῆς Πτολεμαΐδος καὶ στὴν Κεντρικὴ ἢ λεκάνη Λαγκαδᾶ-Βόλβης καὶ ἡ Χαλκιδικὴ νοτίως Χολομώντος-Χορτιάτη.

Στὴ Δυτικὴ Μακεδονία δίνει γιὰ πρώτη φορὰ σὲ δημοσιότητα προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς (εἰκ. 5), ποὺ εἶχα παρατηρήσει (καὶ ὑποδείξει ἐν μέρει

1. «Germania», τ. 16 (1968), σ. 126 κ.έ. καὶ 347 κ.έ.

2. G. Cardona - H. M. Hoenigswald - A. Senn (ἐκδότες), *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia 1970.

3. D. H. French, *Pottery Distributions and the geographical Regions of Macedonia*, Zbornik Narodnog Myseja, VI, Beograd 1970.

κατ'επιπέδου (μας) στην περίμετρο του ἄλλοτε ἔλους Σαρῆ-γκιόλ: Ἅγιος Δημήτριος (Μικρὴ Τούμπα, ἀριθ. 1, καὶ Μεγάλη Τούμπα, ἀριθ. 2), Ἄκρινη (Μικρόλησος, 3, καὶ Τούμπα, 4), Δρέπανο (Τοῦμπες I-III, ἀριθ. 5-7), Γαλιάνι (Μεγαλόνησο, 8) καὶ Κοιλάδα (Τούμπα, 9).

Ἐπιφανειακὲς συλλογὲς ὄστράκων ἀπὸ τὶς τοῦμπες αὐτὲς περιλαμβάνουν καὶ ὄστρακα κατηγοριῶν «Σέσκλου» (καὶ προγενεστέρων), «Διμηνιοῦ» κ.λ., τὸ ὅποια ἔχουν ὁμοιά τους στὰ Σέρβια καὶ στὰ Βέγορα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ στὴ Νέα Νικομήδεια, τὴ Βέροια, τὸ Ριζάρι, τὸν Τρίλοφο, τὸν Πολυπλάτανο, τὸ Ροδοχώρι, τὴ Λητὴ, τὸ Περιβολάκι, τὴν Τούμπα (Θεσσαλονίκης), τὸ Μεσημέρι, τὴ Νέα Κολλικράτεια, τὴ Θέρμη, τὰ Βασιλικὸ Γ, τὸν Ἅγιο Μάμα, τὸν Ἅγιο Νικόλαο-Βέτρινο, τὰ Κριτσανά, τὴ Νέα Τρίγλια, τὴν Ὀλυμπο, τὴν Ὀρμούλια, τὰ Φλογητά, τὸν Πολύγυρο-Ἅγιο Νικόλαο, τὴ Ραιδεστό. Τὸ συμπέρασμα, με ἐπιφύλαξη, εἶναι, ὅτι ἡ διασπορὰ τῶν ἀγγείων δὲν κανονίζεται ἀπὸ τὶς γεωγραφικὲς ζώνες καὶ «it is perhaps time...to introduce complementary processes» (σ. 12).

Ὁ Colin Renfrew ἀναφέρεται στὴ Νέα Νικομήδεια καὶ στὸ Φωτολίβος (Σιταγρούς) σὲ ἄρθρο του σὲ ἀγγλικὸ περιοδικό¹. Σὲ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα θεώρηση τῶν νεολιθικῶν πολιτισμῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν Βαλκανίων σὲ συσχέτιση, ὁ John G. Nandris, ποὺ εἶχε συνεργασθῆ καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Νέας Νικομήδειας, περιλαμβάνει καὶ αὐτὴν. Ἡ μελέτη δημοσιεύεται πρῶτη στὸν πρῶτο τόμο νέου ρουμανικοῦ περιοδικοῦ, ἀλλὰ εἶναι γραμμένη ἀγγλικά². —Στὸ βιβλίο τοῦ Μ. I. Finley γιὰ τὴ Χαλκῆ καὶ τὴν Ἀρχαϊκὴ Ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος³, εἰσαγωγικὰ γίνεται λόγος γιὰ τὶς παλαιότερες ἐποχὲς καὶ ἀναφέρονται (σ. 4 κ.έ.) τὰ παλαιολιθικὰ εὐρήματα τῆς (Ἡπείρου καὶ τῆς) Μακεδονίας, ὄχι ρητὰ ἡ ἀξίνη τοῦ Παλαιοκάστρου, ἀλλὰ τὸ κρανίον τῶν Πετραλώνων καὶ τὰ νεολιθικὰ τῆς Νέας Νικομηδείας. Μὲ τὴ Γεωγραφία, ὅπως συμβαίνει συχνά, δὲν εἶναι πολὺ καλὲς οἱ σχέσεις: ἡ Χαλκιδικὴ «east of Macedonia» (σ. 6, ἀλλὰ πρβλ. map 1) καὶ ἡ Νέα Νικομήδεια τοποθετεῖται χαμηλά, περίπου στὰ Τέμπε (map 2), (ἡ Ἀκαρνανία στὴν Ἡπειρο!, map 6) κ.ο.κ. Παρόμοια καμώματα, περιέργως, καὶ στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ὁ General Index θέλει στὴ Μακεδονία τὸ Καλμπάκι, τὴν Καστρίτσα (καὶ τὸ Λυκούρεσι;): τῆς Ἡπείρου⁴.

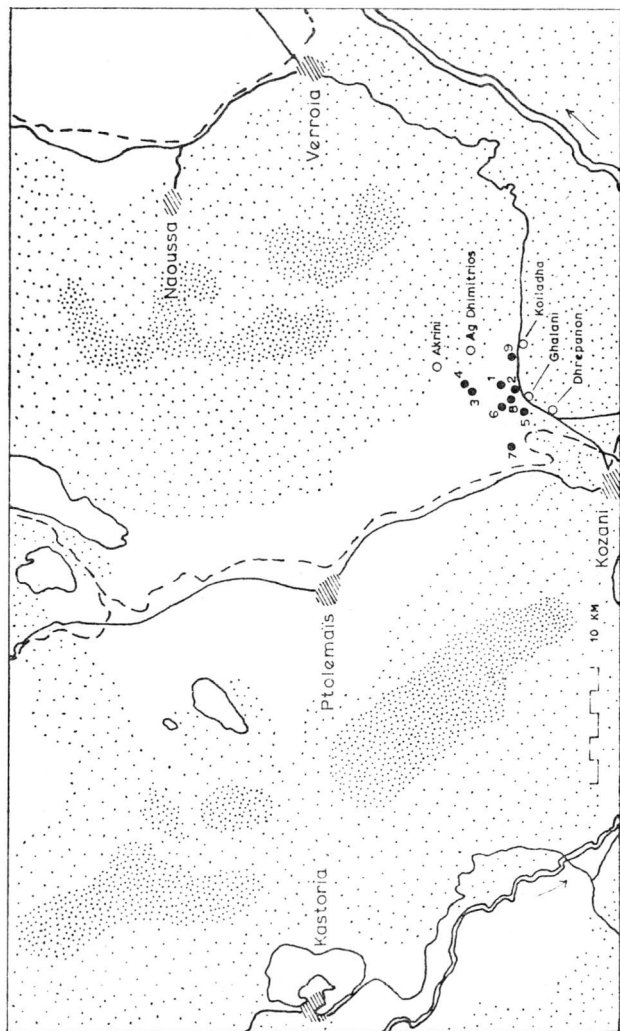
Θεωρῶς τοῦ γιὰ τὰ περιστατικὰ τῆς πορείας τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὰ ΒΔ

1. «Current Archaeology» 7, Μάρτιος 1968, σ. 168 κ.έ.

2. John G. Nandris, Early Neothermal Sites in the Near East and Anatolia. A Review of Material. Including Figurines as a Background to the Neolithic of Temperate South East Europe, Memoria Antiquitatis 1, Piatra Naemt 1969, σ. 11 κ.έ.

3. M. I. Finley, Early Greece, The Bronze and Archaic Ages, London 1970.

4. BSA, τ. 63 (1968), σ. 338.

Εἰκ. 5. Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ ἄλλοτε ἔλους Σαφή-γκιόλ με τὸν προϊστορικὸν σπουδασιμὸς τῆς (4)

πρὸς ΝΑ ἀνέπτυξε στὸ Α΄ Συμπόσιον γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ὁ Ν. G. L. Hammond¹. Ὁ Ian Bouzek κρίνοντας τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Hammond γιὰ τὴν Ἠπειρο παρατηρεῖ ὅτι: α) τὰ τρία φάλαρα (shield bosses) ὑπὸ τὴν Τσαουσίτσα κατὰ λάθος ἀποδίδονται σ' ἓνα σκελετό, ἀνήκουν σὲ τρεῖς, β) ἡ χρονολόγησις τῶν ἀγγείων τύπου Μπουμπούσιτι ἀπὸ τὸν Heurtley (τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Hammond) στὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Heurtley, 190) φαίνεται νὰ εἶναι πολὺ ψηλὴ κι ἂν ἀκόμα ἄρχισαν πρὶν ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Γεωμετρικὴ, ὅπου τὴν τοποθετεῖ ὁ Mikulčić (Pelagonia, σ. 28, πίν. 7), γ) ἡ χρονολόγησις τοῦ τῆς Βεργίνας εἶναι χαμηλὴ, ἀφοῦ βρέθηκαν ΥΕ III ἀγγεῖα κ.λ. Αὐτὲς καὶ ἄλλες παρατηρήσεις δὲν ἐμποδίζουν τὸν Β. νὰ καταλήξῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Hammond γιὰ τὴν Ἠπειρο «θὰ μείνῃ ἀσφαλῶς γιὰ πολὺ καιρὸ ἢ οὐσιαστικὴ πηγὴ πληροφοριῶν κάθε εἶδους γιὰ τὸ φτωχότερο, ἀλλὰ καὶ τὸν ὠραιότερο ἑλληνικὸ τόπον»². Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἴδιον βιβλίον τοῦ Hammond συζητεῖ διάφορα ἱστορικὰ προβλήματα ἢ Fanoula Parazoglou³.

Ὁ Β. Hänsel πραγματεύεται ξίφη ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, μυκηναϊκοῦ καὶ βόρειου τύπου, καὶ προσάγει παράλληλα ἀπὸ τὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Μακεδονία, καὶ ἀπὸ τὴν Ἠπειρο⁴. Ὁ Carl-Gustaf Styrenius ἐξετάζοντας τὰ εὐρήματα Ὑπομυκηναϊκῆς Περιόδου (1125-1035 π.Χ.) τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀμφισβητεῖ τὴν ἀπόδοσιν στὴν περίοδον αὐτὴ καὶ τῶν λίγων μακεδονικῶν εὐρημάτων, ποῦ παλαιότερα οἱ ἐρευνηταὶ τὰ ἀπέδωσαν σὲ μυκηναϊκοὺς χρόνους⁵.

Ὁ Ian Bouzek ἐξετάζει τὶς βόρειες ἐπιδράσεις καὶ τὶς πρῶτες ἀρχές τῆς διαμορφώσεως τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων καὶ τῆς διακοσμῆσεως κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴ Ἐποχὴ⁶. Χρονολογεῖ τὰ ἀγγεῖα τύπου Lausitz ἀπὸ τὸ Ἀξιχώριον (Βαρδαρόφτσα) καὶ ἀπὸ τὴ Βάρδινα (Ἀξιουπόλεως) στὸ 120 αἰ. π.Χ. καὶ παραθέτει ὅμοια παραδείγματα ἀπὸ τὶς περιοχὰς τοῦ Δουνάβεως

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 53-67, πρβλ. βιβλιοκρισίαι στὰ «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ., τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

2. «Eirene», τ. 8 (1970), σ. 187 κ.έ.

3. «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 115 κ.έ.

4. Von Bernhard Hänsel, *Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien*, «Præhistorische Zeitschrift», τ. 45 (1970), σ. 26 κ.έ.

5. C.-G. Styrenius, *Submycenaean Studies*, Lund 1967, κυρίως σ. 147 καὶ 157, καὶ γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολογία τῆς περιόδου, σ. 164.

6. Jan Bouzek, *The Beginnings of the Proto-geometric Pottery and the «Dorian Ware»*, «Opuscula Atheniensia», τ. IX (1969), σ. 41 κ.έ. Δὲν παρέχουν ἀσφάλεια γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων τύμβος καὶ τύφοι παραγμένοι. Οἱ ἀλλεπάλληλες διαταρᾶξεις τονίζονται στὸ κείμενον τῆς Ἐκθέσεώς μου περισσότερο παρὰ στὴν περίληψιν. Ἡ (preliminary) Ἐκθεσις δὲν εἶναι τελικὴ δημοσίευσιν. Θὰ ἐπανέλθω, ἐλπίζω, στὰ εὐρήματα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βεργίνας.

καὶ τῶν παραποτάμων του, ἐνῶ πρὸς τὴ νοτιώτερη Ἑλλάδα τὰ ὅμοια εὐρήματα ἀραιοῦνουν (Ἰθάκη, Κεφαλληνία, Ἀθήνα). Τὰ ἀρχαιότερα ἀγγεῖα τοῦ νεκροταφείου τῆς Βεργίνης παρερμηνεύονται ἴσως γιὰ πολλοὺς λόγους: διατάραξη τῶν τύμβων, ἀτέλεια στὶς ἀνασκαφικὲς παρατηρήσεις, ὑπερβολικὴ προσπάθεια ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων καὶ ἀπὸ κεῖ ποῦ δὲν βγαίνουν, τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα λάθη στὶς δημοσιεύσεις. Πρέπει ἄλλοῦ νὰ ἐπανεέλθω στὸ θέμα.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του¹ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του² ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του³ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του⁴ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του⁵ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

Ἐπισημαστέον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἰαν Βουζεκ σὲ ἄλλο ἄρθρο του⁶ ἐξετάζει τὶς ἀρχὲς τῶν συμβόλων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ Ἐποχὴ: σύμβολα τοῦ ἡλίου, θηλυκὰ εἰδώλια, ἀγγεῖα μὲ πλαστικὲς θηλές, ἀσκοὺς σὲ σχῆμα πτηνοῦ, πλαστικὰ εἰδώλια ζωομορφα, δίδυμα καὶ τρίδυμα ἀγγεῖα, πῆλινα ὑποδήματα καὶ συμβολικὰ χάλκινα ἀντικείμενα. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ μακεδονικὰ εὐρήματα: ἀπὸ τῆς Βεργίνης, τὸ Πάτελι (Ἅγιο Παντελεήμονα), τὸ Γόνα, τὴν Τσαουσίτσα κ.ά.

5. Το πο γ ρ α φ ί α. Ὁ καθηγητὴς Charles Edson στὴν ἀνακοίνωσή του πρὸς τὸ Ἀ' Διεθνὲς Συμπόσιον συνδυάζοντας Ἱστορίαν καὶ Τοπογραφίαν τῆς Μακεδονίας ἔδωσε μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς Πρώτης Μακεδονίας⁴. Δὲν συμφωνῶ στὸν ἀφανισμό τῆς Ἡμισθίας καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς Βοττιαίας ὡς τὴ Βέρροια⁵ (καὶ ὡς τὴ Βεργίνα κατὰ Hammond⁶). Πιστεύω ὅτι οἱ Μακεδόνες,

1. I a n B o u z e k, Die Anfänge des Griechisch-geometrischen Symbolguts, «Eirene», τ. 8 (1970), σ. 97 κ.έ., ἰδίως σ. 104 κ.έ., εἰκ. 4. Ὁ ἴδιος παραβάλλει ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ Πάτελι, ΑΕ, 1937, 2, πίν. VIe=A m a n d r y, Coll. Stath., I, εἰκ. 36, 9, πρὸς ὁμοίωσιν ἀγγεῖο πῆλινο ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο, «Listy Filologické», τ. 92 (1969), σ. 264 κ.έ.

2. E r v i n B i e l e f e l d, Ein spätgeometrisches Bronze-Pectorale, AA, 1968, σ. 636 κ.έ.

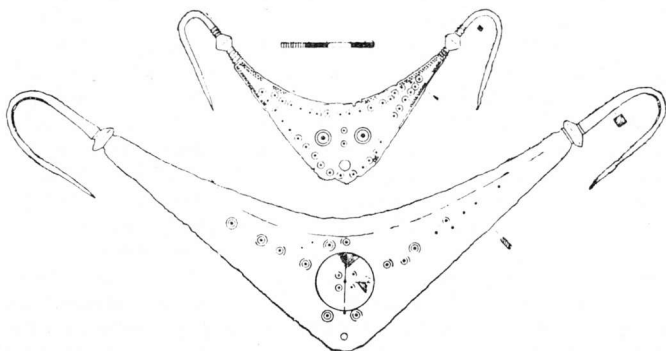
3. AAA, τ. 3 (1970), σ. 288 κ.έ.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 17 κ.έ.

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 21, σημ. 16. Ὁμοίω δὲ Κ. Α. Ν. Α. Τ. Σ. Ο. Ὑ. Λ. Η. Σ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 2 κ.έ.

6. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 487.

έρχονται όχι από την Πιερία, ἀλλ' από την Ἄνω Μακεδονία στο Βέρμιο καὶ ὅτι ἡ ἱστορία στοῦ Θουκυδίδη προϋποθέτει τὸ μῦθο στὸν Ἡρόδοτο. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μαρσύα (Fr. Gr. Hist., ὄριθ. 135-36, ἀπόσπ. 13) δὲν ἀλλάζει τὴν εἰκόνα. Καὶ ἡ κοινὴ ἐκβολὴ στὴ θάλασσα τοῦ Λουδία καὶ τοῦ Ἀλιάκμονα ὀρίζουν «γῆν τὴν Βοττιαίδα τε καὶ Μακεδονίδα» στὴν παραλία, ὅχι στὰ βουνά. Ἄν ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει πρώτη κτήση ἰῶν Μακεδόνων τὴν Πιερία, νομίζω ὅτι τοῦτο προϋποθέτει τὸ γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὅτι κατέχουν προηγουμένως τὸ Βέρμιο καὶ τὴν Ἡμαθία, δηλαδὴ τὶς ἄμμουδιές,

Εἰκ. 6. Χάλκινες μίτρες ἀπὸ τὸ Ἀξιόκαστρο Βοῖου (4)

ποῦ θὰ ἀλλάζαν ὄψη σὲ κάθε νέα καιρβασιὰ ἐνὸς ἢ ὄλων τῶν ποταμῶν. Ἀπὸ τὸ Βέρμιο ξεκινοῦν καὶ πᾶνε μιὰ πρὸς Νότον (πρὸς τὴν Πιερία) καὶ μιὰ πρὸς Ἀνατολὰς (πρὸς Βοττιαία) καὶ ὅχι μὲ ἀφετηρία τὴν Πιερία πρὸς τὴ Βοττιαία, ἢ ὅποια ἔτσι ἀπορροφᾷ τὴν Ἡμαθία.

Στὴν Cambridge Ancient History τονίζεται ἡ σημασία τῆς ὁδοῦ Ἀξιού-Μοράβα τόσο στοὺς προϊστορικοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους¹. —Στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Τάφο τῶν Λευκαδίων εἶχα γράψει²: «Ἐπανειλημμένως ἤκουσα μηχανικοὺς καὶ ἄλλους τεχνικοὺς, ἐργασθέντας εἰς τὰ ἀποξηραντικὰ ἔργα, νὰ κάμνουν λόγον περὶ ἀρχαίων ἀντικειμένων εὐρεθέντων κατὰ τὴν διάνοιξιν τάφρων διὰ μηχανικῶν μέσων, ὅτε ἐξετελοῦντο τὰ ἔργα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Λίμνης» (τῶν Γιαννιτσῶν, ἐννοεῖται). «Ἀξιόπιστοι δὲ κατὰ τὰ ἄλλα, ἀλλ' ἄμμοιροι εἰδικῶν ἀρχαιολογικῶν

1. CAH I, 1, Prolegomena and Prehistory, Cambridge 1970, σ. 38.

2. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθήναι 1966, σ. 16.

γνώσεων, "Έλληνες και 'Αμερικανοί τεχνικοί όμιλοϋν συγκεκριμένως και περί λειψάνων όδοϋ εύθυγράμμου και πλακοστρώτου, τά όποια, λέγουν, ήσαν σαφή, με κατεύθυνσιν από Πέλλης προς Βέροιαν. Δυστυχώς οϋδείς δύναται νά δώση άπηκριβωμένως πληροφορίας σήμεραν, τριάκοντα έτη μετά την έκτέλεσιν τών έργων, μάλιστα περί τής πιθανής χρονολογίας τής όδοϋ και τής άκριβοϋς θέσεως τών αποκαλυφθέντων τότε λειψάνων». Τήν 13.3.1969 όδηγήθηκα από τεχνικούς τών έργων έκβαθύνσεως τής κοίτης τοϋ Λουδία σέ σημείο προς Ν τής Πέλλας, όπου είδα πλήθος λίθων και άρχιτεκτονικών μελόν, τά όποια έφωτογράφησα εις έγχρωμα slides. Ήταν σκόρπια από τή μιá και τήν άλλη τής κοίτης, τó πιό πολλά στο άριστερό άνάχωμα. Στα τοιχώματα τής κοίτης ήταν όρατά λείψανα τεχνικοϋ έργου. Και στο βάθος τής κοίτης τοϋ ποταμοϋ οι έσκαφεΐς προσέκρουαν στα λείψανα τοϋ ίδιου έργου. Έσχημάτισα τήν εντύπωσιν ότι τó έργο ήταν όδογέφυρα (causeway), άνάχωμα ή κάτι τέτοιο¹, κατασκευασμένο με λίθους και άρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση. Ή άνόητη και όδυνηρή μετάθεσή μου στήν Πάτρα ματαίωσε και σ' αυτό τó σημείο κάθε ένέργεια. Ίσως δέν είναι άκόμη άργά. —Θά περίμενε κανείς νά βρῆ στόν Έβλιγιá Τσελεμπή² κάποιον είδηση, άπλη μνεία έστω, άρχαίων έλληνικόν τόπων και μνημείων στή Μακεδονία, άλλ' είναι απογοητευτικά άγονη ή προσπάθεια νά βρεθῆ κάτι συγκεκριμένο και όφέλιμο από τήν άποψη τοϋ κλασσικοϋ άρχαιολόγου. Ίσως τó χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι από τó Γ' Μέρος, Κεφάλαιο 1, με τόν τίτλο: «Περιγραφή τής Κοιλάδας τοϋ Verebiye, δηλαδή τοϋ Κάστρου τών Γενιτσών τοϋ Βαρδάρη (Vardar Yenicesi)». Τó κεφάλαιο άρχίζει με τά έξής: «Είναι δύο κάστρα» τó ένα είναι τó κάστρο τοϋ βασιλιá Bikáři, πού, όπως λένε, βρισκόταν σέ μιá άκρη τής πόλης· τó άλλο κάστρο είναι στόν τόπο όπου είναι χτισμένη τώρα ή πόλη· τó λένε κάστρο τοϋ Βιρέμπνε. Γι' αυτό στο αυτοκρατορικό κτηματολόγιο όνομάζεται κάστρο τών Γενιτσών τοϋ Βαρδάρη τής πεδιάδας τοϋ Βιρέμπνε.

Ό ίδρυτής του: 'Από τούς βασιλιάδες τών Έλλήνων (Rüm) δύο άδελφια páλι τής γενιάς τοϋ Φιλίππου (Fili kös) έχτισαν δύο κάστρα· τó ένα είναι κτίσμα τοϋ βασιλιá Tikrō (Tikrō Kirāl), τó άλλο τοϋ βασιλιá Βίρμπνε (Virbene Kirāl). 'Αφού πολλοί βασιλιάδες τά μετεβίβασαν ό ένας στόν άλλον, τέλος κατά τó έτος 764 τά κατέκτησε ό Γαζή Έβρενός, ένας από τούς έμίρηδες τοϋ Γαζή Χουνταβεντικιάρ».

1. Πρβλ. π.χ. L e a k e, Travels in Northern Greece, τ. III, σ. 219, όπου ό 'Αντόνιος κατασκευάζει causeway στο έλος τών Φιλίππων.

2. Στήν έπιμελημένη επιστημονική έκδοση τής Έταιρείας Μακεδονικόν Σπουδών, στή σειρά Μακεδονική Βιβλιοθήκη (ύπ' άριθ. 39): Β α σ ί λ η Δ η μ η τ ρ ι á δ η, 'Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τόν Έβλιγιá Τσελεμπή (Είσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1973.

Τῆς δεύτερης παραγράφου τὰ «δύο κάστρα» θυμίζουν τὰ δύο κάστρα τῆς Πέλλας, τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Φάκο (ἢ τὰ λείψανα στὰ «Λουτρά τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου»). Ὅπωςδήποτε ἡ πηγὴ τοῦ Τσελεμπῆ δὲν ἦταν τόσο ἀνιστόρητη καὶ εὐφάνταστη, ὅσο ἕνας χωρικός ἀπὸ τὸν Κάτω Κοπανὸ (τώρα Χαρίεσσα), ποὺ προσπαθοῦσε νὰ μὲ πείσῃ ὅτι ὁ τάφος τῶν Λευκαδιῶν εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἔργα, ποὺ ξέρεи, τοῦ Κράλιε Μάρκο!

Γιὰ τὴν Ἀμυδῶνα ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 1 (Toynbee) καὶ 3 (Edson).

Τὸ καθαρὰ τοπογραφικὸ ἄρθρο τῆς Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου σὲ προηγούμενο τόμο αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ¹, δὲν θὰ τὸ συνοψίσουμε, ἀφοῦ εἶναι προσιτὸ στὰ Μακεδονικά, ἰδὲ ὅμως καὶ κατωτέρω, ἀριθ. 26 καὶ στοὺς τόπους.

Γιὰ τὰ ὄρια τῆς Μακεδονίας πρβλ. καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 1 καὶ 4, καὶ κατωτ., ἀριθ. 19 καὶ 26.

6. Ἱστορία. Σταθμὸς στὶς ἱστορικές σπουδὲς μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἀπετέλεσε τὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο τῆς Θεσσαλονίκης, 26-29 Αὐγούστου 1968, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιτυχία κατὰ μέγα μέρος ὀφειλόταν στὸν ἀείμνηστο Βασίλη Λαοῦρδα καὶ στὸν καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Wisconsin Charles F. Edson. Ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις τοῦ Συνεδρίου, ὅπως φαίνεται στὰ Πρακτικά², οἱ περισσότερες εἶναι καθαρὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου (Edson, Hammond, Ellis, Mihailov, Stagakis, Mikrojanakis, Dell, Giovannini, Dascalakis, Κανατσούλης). Μιλήσαμε γι' αὐτὲς σὲ προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ³. Στὴ σειρά Classic European Historians, ἐξεδόθη τὸ βιβλίο, ποὺ ἀναφέραμε (ἄνωτ., ἀριθ. 1) μὲ ἀποσπάσματα κατ' ἐκλογὴν ἀπὸ τὴν Ἱστορία τῆς Ρώμης τοῦ Theodor Mommsen (τόμος 5) μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότου T. Robert S. Broughton. Ἔτσι ἐγίναν εὐπρόσιτες καὶ ἐπίκαιρες πάλι μερικὲς ἀπὸ τὶς αὐθεντικές, ἐνδιαφέρουσες καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Μακεδονίας, σελίδες τοῦ ἱστορικοῦ ποὺ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας. Διαβάζομε π.χ. (σ. 11) καὶ μεταφράζω:

«Ἡ Μακεδονία ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνες Ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία. Ποτὲ δὲν ἔφθασε, ὡς Ρωμαϊκὴ Ἐπαρχία, πέρα ἀπὸ τοὺς Στόβους πρὸς Βορρᾶν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ βουνὰ τῆς Ροδόπης πρὸς Ἀνατολάς»,... «ὡς τὶς ἐκβολὲς τοῦ Νέστου»⁴. Μόνον στὶς μέρες μας ἔφθασε ἡ Ἀρχαία Μακεδονία ὡς τὶς πηγὲς τοῦ Ἀξιῶ (γιὰ νὰ περιλάβῃ τὰ Σκόπια) καὶ κόπηκε στὰ δυὸ ἅπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς (γιατί);⁵.

1. Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου, Ἔστι ἐκ τῆς Πρασιάδος λίμνης σύντομος κάρτα ἐς τὴν Μακεδονίην (Ἡροδ. V, 17), «Μακεδονικά», τ. 10 (1970), σ. 1 κ.έ.

2. Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970.

3. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ.

4. T. h. M o m m s e n, ἔ.ἀ., σ. 315.

5. Ἰδὲ «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

Σημειώνομε μιάν ἀκόμα βιβλιοκρισία τῆς ρωσικῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας τοῦ Α. S. Hofman ἀπὸ τὸν Heinz Heinen¹. Περιλαμβάνει καὶ τὴν περίοδο τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ τρίτος τόμος νέας ἰταλικῆς εἰκοσάτομης παγκόσμιας ἱστορίας ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς τὶς ἡμέρες μας².

Τὸ χρυσὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', ἀνάθημά του στοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τὰ Περσικὰ λάφυρα, περιλαμβάνει στὴν ἐξέταση τῶν ἀναθημάτων ἀπὸ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ὁ Werner Gauer³. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀρχελάου (μᾶλλον κι ὄχι γενικὰ γιὰ τοὺς Μακεδόνες, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ λεχθοῦν περισσότερο) εἶναι διαφωτιστικὴ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Θ. Τζαννετάτου στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῆς Σόφιας⁴. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 28.

Στὸ ἐξάιρετο βιβλίο γιὰ τὶς Συμμαχίες καὶ τὶς Συμπολιτεῖες τοῦ J. A. O. Larsen ἐνδιαφέρουν καὶ τὰ γενικὰ κεφάλαια καὶ τὰ ἐιδικώτερα γιὰ τὴ Συμμαχία τῶν πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς (σ. 58 κ.έ.) καὶ γιὰ τὶς τέσσερες μακεδονικὲς Μερίδες κατὰ τὴ Ρωμαϊοκρατία (σ. 295 κ.έ.). Συζητοῦνται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἱστορικοὺς κυρίως τὰ Κοινὰ (ὡς πρὸς τὴ φύση τους, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τους), ἐνῶ οἱ τέσσερες Μερίδες τῆς Μακεδονίας προηγουμένως ἀπασχόλησαν τοὺς ἱστορικοὺς σχεδὸν μόνον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Ρώμης⁵. Γιὰ τὸ Κοινὸν τῶν Χαλκιδέων ἰδὲ καὶ κατωτέρω (Χαλκιδ. Γεν. Βιβλιογρ.).

Παλαιά, διαφόρων ἱστορικῶν, διάσπαρτα ἄρθρα πάνω σὲ πολιτειακὰ θέματα, ποὺ ἀναφέρονται καὶ στοὺς Χαλκιδεῖς καὶ στοὺς Μακεδόνες, συγκεντρώσε ὁ Fritz Gschnitzer⁶. Ἐπίσης ἀναφέρεται σὲ πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ στὶς σχέσεις τους πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Μακεδόνες ἄρθρο τοῦ Samuel K. Eddy⁷.

Στὸν J. R. Ellis, τοῦ Monash University τῆς Αὐστραλίας, ἕνα φίλο τῆς

1. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 349 κ.έ. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 6, σημ. 4.

2. Mario Attilio Levi, *Graecia e Persia fino ad Alessandro Magno*, Torino 1970.

3. Werner Gauer, *Weihgeschenke aus den Perserkriegen*, Tübingen 1968, σ. 40, 101 καὶ 127.

4. CIESEE, σ. 79-81.

5. J. O. Larsen, *Greek Federal States, Their Institutions and History*, Oxford 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισίες εἰς «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 46 (1968), σ. 1444 κ.έ., «Antiquité Classique», τ. 37 (1968), σ. 754 κ.έ. (R. Foray), «Phoenix», τ. 22 (1968), σ. 346 κ.έ. (I.A.F. Bruce), REG, τ. 82 (1969), σ. 622 κ.έ. (P. Pédech), «A. J. Phil.», τ. 90(1969), σ. 81 κ.έ. (James H. Oliver), «Mnemosyne», τ. 23 (1970), σ. 448 κ.έ. (A. B. Breebaart), «Revue de Philologie», τ. 44 (1970), σ. 108 κ.έ. (P. Gauthier).

6. F. Gschnitzer, *Zur Griechischen Staatskunde*, Darmstadt 1969.

7. S. K. Eddy, «Epiphora in the Tribute Quota Lists», «A. J. Phil.» τ. 89 (1968), σ. 129 κ.έ., κυρίως σ. 138 κ.έ.

Μακεδονίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ὀφείλομε δύο ἀκόμη ἄρθρα του μακεδονικοῦ ἐνδιαφέροντος, δημοσιευμένα σὲ προηγούμενο τόμο τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, στὴν ἀγγλική. Στὸ πρῶτο, μὲ βάση τὶς πληροφορίες τοῦ Διοδώρου κυρίως, ἀποκαθιστᾶ τὰ ἀμφισβητούμενα γεγονότα τοῦ 393/2 π.Χ. καὶ ἐξῆς, ὡς πρὸς τὶς σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις τοῦ Ἀμύντα Γ΄ πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπὸ τῆ μιᾶ καὶ πρὸς τοὺς Ὀλυνθίους ἀπὸ τὴν ἄλλῃ¹. Στὸ δεύτερο² πραγματοποιεῖται τὴν πολιτικὴ μεταφύτευσεως πληθυσμῶν τοῦ Φιλίππου Β΄ (κυρίως Ἰουστ. VIII, 5.7-6.2), τὴν ὁποία ὁ Μακιαβέλλι προέβαλε ὡς πρότυπο. Τὸ πολυσέλιδο βιβλίο τοῦ Χριστοφόρου Νάλτσα γιὰ τὸ Φίλιππο Β΄ κυκλοφόρησε, στὴ σειρά «Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη» τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (ὑπ' ἀριθ. 32)³, μὲ πολλὴ καθυστέρηση. Τὸ χειρόγραφο εἶχε παραδοθῆ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1952 καὶ μόνον προσθῆκες, ἰδίως σὲ παραπομπές, ἔγιναν ἔκτοτε.

Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῆς Μακεδονίας καθηγητὴς Δημήτριος Κανατσούλης συνεχίζει τὶς μακεδονικὲς μελέτες του. Δύο νέα δημοσιεύματά του περιελήφθησαν σὲ προηγούμενους τόμους αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Στὴν πρώτη ἐξετάζεται ὁ Ἀντίπατρος ὡς στρατηγὸς καὶ πολιτικὸς μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου⁴. Στὴ δεύτερη ἐρευνᾶται πότε ὁ Φίλιππος Β΄ ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως καὶ δίδεται ἡ ἀπάντησις: κατὰ τὸ 358 π.Χ.⁵ Πρὸς τὸ Συμπλήρωμα τῆς Μακεδονικῆς Προσωπογραφίας (σχετικὰ στὰ Χρονικά 1966-67, Μακεδονικά 9, 1969, σ. 111 κ.έ.) πρβλ. βιβλιοκρισία μὲ παρατηρήσεις τοῦ Jean Pouilloux⁶.

Ὁ G. T. Griffith, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περιμένομε τὴ συνέχεια τῆς Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας (2ο καὶ 3ο τόμο, σὲ συνεργασία μὲ τὸν N. G. L. Hammond), συμφωνεῖ μὲ τὸν Chr. Ehrhardt γιὰ τὴν κατάληψη τῶν Παρασῶν τὸ 352 π.Χ. (καὶ ὄχι ἠωρίτερα). Πρβλ. Μακεδονικά 9, 1969, σ. 110 κ.έ. Ἄλλὰ δὲν δέχεται ὅτι ὁ Φίλιππος δὲν ἐπενέβη καθόλου στὴ Θεσσαλία πρὶν ἀπὸ τὸ 353 π.Χ. Στὸ ἄρθρο ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα σημεῖα⁷.

1. J. R. Ellis, Amyntas III, Illyria and Olynthos, 393/2-380/79, «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 1 κ.έ.

2. J. R. Ellis, Population-Transplants by Philip II, «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 9 κ.έ.

3. Χρ. Α. Νάλτσα, Φίλιππος Β΄ ὁ Μακεδών, Πρβλ. βιβλιοκρισίαν εἰς «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 445 κ.έ. (Δ. Κανατσούλης).

4. D. Kanatsoulis, Antipatros als Feldherr und Staatsmann nach dem Tode Alexanders des Grossen, «Μακεδονικά», τ. 8 (1968), σ. 121 κ.έ. Πρβλ. βιβλιοκρισία εἰς REG, τ. 82 (1969), σ. 186 κ.έ. (Paul Pédech).

5. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 237 κ.έ.

6. REA, τ. 70 (1968), σ. 483 κ.έ.

7. G. T. Griffith, Philip of Macedon's Early Interventions in Thessaly (358-352 B.C.), «Classical Quarterly», τ. 20 (1970), σ. 67 κ.έ.

Ὁμιλία τοῦ φιλόστορος συγγραφέως Παναγιώτου Γυιόκα περὶ τῆς συμμάχιας τοῦ Φιλίππου Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης δημοσιεύθηκε με ὑποσημειώσεις καὶ προκάλεσε δεξιὰ κριτικὴ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας Δημ. Κανατσούλη, στὴν ὁποία ἀπήντησε καὶ προκάλεσε ἀκόμη ἐκτενέστερη καὶ δεξιότερη κριτικὴ¹. Διδαχθῆκαμε ἔτσι ἀρκετά.

Στὸ βιβλίον τοῦ Pierre Grimal γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ καὶ τὴν ἄνοδο τῆς Ρώμης βρίσκει κανεὶς λίγες σχετικὰ πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ μακεδονικὴ μητροπολιτικὴ περιοχὴ, στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση, ἡ ὁποία μένει καθυστερημένη σὲ ἐνημέρωση ἀρχαιολογικὴ, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μετὰ τὰ ἱστορικὰ συγγράμματα. Τὸ κεφάλαιον π.χ. «The Hellenistic East in the Third Century B. C.», γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ σπῆτι στὶς ἑλληνιστικὰ πόλεις, ἀναφέρεται στὴν Ὀλυνθο («fifth century», λέει) καὶ δὲν φαίνεται νὰ ξέρη τὴν Πέλλα. Μία κακὴ εἰκόνα τοῦ ἀριστεροῦ μισοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ μετὰ τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ ὀφείλεται στὸ «Photo-Hassia»!² Ἐνδιαφέρουν κυρίως τὰ κεφάλαια 1, 2, 3 καὶ 5.

Γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Carl Schneider, Kulturgeschichte der Hellenismus, I, 1967, II, 1969, πρβλ. βιβλιοκρισίαν τοῦ Georg Luck με ἐπιφυλάξεις καὶ παρατηρήσεις³. Στοῦ Ernst Meyer τὴν Εἰσαγωγὴν στὴν Ἀρχαία Πολιτειολογία⁴ βλέπει κανεὶς παρατηρήσεις καὶ γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ κράτη (σ. 126 κ.έ.) καὶ βιβλιογραφία σχετικὴ (σ. 304 κ.έ.). Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ C. Bradford Welles γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Ἑλληνισμό⁵.

Ἱστορικὴ μελέτη τοῦ N. G. L. Hammond ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὰ τοπογραφικὰ συμπεράσματά της μετὰ τὸν ἐντοπισμὸν τῆς Διμάλλης (Dimallum) στὴν ἀκρόπολιν τοῦ Krotine (ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 3)⁶. Ὁ German Hafner ἀναγνωρίζει τὴ μορφήν τοῦ νικητοῦ τῆς Πύδνας L. Aemilius Paulus σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη, ποὺ εἶχεν εὑρεθῆ στὸ auditorium τοῦ Μαικίνα στὴ Ρώμη, ἐπίσης σὲ πῆλινο ἀνάγλυφο τῶν Ἀθηνῶν κ.λ.⁷ Ὁ M. Glyn Morgan, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλιφορνίας, Los Angeles, ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁ Q. Caecilius Metellus Macedonicus (ἀνθύπατος τὸ 148, ὑπατος τὸ 143 π.Χ.) ὠργάνωσε τὴν Ἐπαρχίαν τῆς Μακεδονίας καὶ ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὸ ἦταν ἔργο τοῦ L. Mummius (ὑπατος τὸ 146 π.Χ.). Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι χρονολογικὰ κυρίως. Συζητοῦν-

1. Παναγιώτου Κ. Γυιόκα, Ἡ συμμαχία Φιλίππου Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης, Θεσσαλονίκη 1969. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 377 κ.έ., τ. 10 (1970), σ. 293 κ.έ. καὶ 333 κ.έ.

2. P. Grimal, Hellenism and the Rise of Rome, London 1968, εἰκ. 41.

3. «Gnomon», τ. 42 (1970), σ. 469-480.

4. Ernst Meyer, Einführung in die antike Staatskunde, Darmstadt 1968.

5. C. Bradford Welles, Alexander and the Hellenistic World, Toronto 1970.

6. N. G. L. Hammond, ἔ.α.

7. German Hafner, Das Bildnis des L. Aemilius Paulus, ÖJh, τ. 48 (1966/7), σ. 5 κ.έ.

ται: ἡ ἐκστρατεία στὴ Μακεδονία τὸ 148 π.Χ., ἄλλες ἐπιχειρήσεις ἐναντίον ἀπαιτητῶν τοῦ θρόνου, τὰ γεγονότα στὴν Ἀρχαϊκὴ Συμπολιτεία μὲ τὴν ἀποστασία τῆς Σπάρτης κ.λ., ἡ δραστηριότητα τοῦ Μομμίου στὴ Μακεδονία κ.λ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε τὸ 148 καὶ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἔγινε τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 147 π.Χ. Πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ L. Mummius. Ἡ συζήτηση τῶν σχετικῶν πηγῶν παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἀναφέρεται σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γενικώτερα¹.

Ὁ Ἑλβετὸς ἱστορικὸς Adalberto Giovannini σὲ ἄρθρο του πραγματεύεται τὶς ἀρχές τοῦ 3ου μακεδονικοῦ πολέμου (171-168 π.Χ.) ποῦ κατέληξε στὴ συμφορὰ τῆς Πύδνας².

Ἐνα μέρος τῆς Ἱστορίας τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν βορείων γειτόνων τους περιλαμβάνεται στὸ νέο βιβλίον τῆς σειρᾶς History of the Provinces of the Roman Empire γιὰ τὴ Δαλματία³. — Ἄγνωστος ἀνθύπατος Μακεδονίας, σὲ ἐπιγραφή τῆς Σίδης τῆς Παμφιλίας πέρασε ἀπὸ ἄρθρο τοῦ H.-G. Pflaum στὸ Israel Exploration Journal 19, 1969, σ. 225-233, στὸ Année Epigraphique, μὲ παρατηρήσεις στὸ χρονολογικὸ κατάλογο ἀνθυπᾶτων τῆς Μακεδονίας τοῦ H. G. Pflaum⁴. — Σημεῖα καὶ τῆς μακεδονικῆς Ἱστορίας ἀναφέρονται ἢ καὶ συζητοῦνται στὸ βιβλίον τοῦ Donald Earl γιὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου: ἡ διοίκησή της ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Αὐγούστου (61 π.Χ.), ἡ κατάληψή της διαδοχικὰ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο (σ. 20) καὶ ἀπὸ τὸ Βρούτο, ἡ μάχη τῶν Φιλίππων (ἐδῶ συναντοῦμε ἕνα ἀνύπαρκτο ὄνομα γιὰ τὴν Ἀμφίπολη, Neocheni, σ. 33), ὕστερα ὁ M. Licinius Crassus, ὁ M. Primus, ὁ M. Lollius κ.λ.⁵ — Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Προσωπογραφίας τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων⁶ θὰ χρησιμεύσει καὶ στὸ μελετητὴ τῆς ρωμαϊκῆς Μακεδονίας.

Μιὰ σειρὰ δημοσιεύσεων εἶναι πιὸ πολὺ κριτικὴ καὶ ἀνάλυση τῶν πηγῶν. Ὁ Gerhard Dobesch πραγματεύεται γιὰ τὴν Πανελλήνια Ἴδεα κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. καὶ γιὰ τὸν Ἰσοκράτη πρὶν ἀπὸ τὸ «Φίλιππο» του, ὕστερα γιὰ τὸ «Φίλιππο» ἀναλυτικὰ, γιὰ τὴν πρόθεση καὶ τὰ ἀποτελέσματα. Καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀντιμακεδόνων, ὅποτε ἀναπόφευκτα ἔρχεται καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς σημασίας τοῦ «Φιλίπ-

1. M. Glyn Morgan, Metellus Macedonicus and the Province Macedonia, «Historia», τ. 18 (1969), σ. 422 κ.έ.

2. BCH, τ. 83 (1969), σ. 853 κ.έ. Γιὰ τὸ νεαρὸ ἱστορικὸ ἰδὲ G. Daux, αὐτ., σ. 430.

3. J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969.

4. «Année Epigraphique», 1969-70, σ. 119, ἀριθ. 606.

5. Donald Earl, The Age of Augustus, London 1968.

6. Jones - Martindale - Morris, The Prosopography of the Later Roman Empire, I, A. D. 260-395, Cambridge 1971.

που» στο ζήτημα¹. —'Ανάλυση και κριτική του Πολυβίου και σχετικῶν πηγῶν εἶναι ἡ παλαιά (1940) μελέτη τοῦ Karl-Ernst Petzold, ποῦ ἐπανεκδόθηκε². Βλέπω βιβλιοκρισία γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ G. A. Lehmann περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Πολυβίου ἀπὸ τὸν Robert Drews³. Ἡ αὐθεντία γιὰ τὸν Πολύβιον, ὁ καθηγητὴς F. W. Walbank, μᾶς μίλησε εἰδικώτερα γιὰ τὸν Πολύβιον καὶ τὴ Μακεδονία στὸ Α' Συμπόσιον τῆς Θεσσαλονίκης⁴. Γιὰ τὸ Ἱστορικὸ Ὑπόμνημα στὸν Πολύβιον καὶ γιὰ τὴ νέα ἐκδοσὴ τοῦ Φιλίππου Ε' βιβλιοκρισίες τῶν J. A. O. Larsen καὶ Stewart Irvin Oost ἀντιστοιχοῦσιν⁵.

Ὁ H. D. Westlake⁶ παρατηρεῖ ὅτι παρεκβάσεις λίγο-πολύ ὄσχετες πρὸς τὸ κύριον θέμα του ὁ Θουκυδίδης κάμει περισσότερες στὸ πρῶτον μισθὸ τῆς Ἱστορίας του (1.1-5.24) καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα, ὅπου ἔχει προσωπικὴ ἀντίληψη τῶν τόπων καὶ τῶν πραγμάτων (σ. 14 κ.έ.). —Ὁ A. B. Bosworth συζητεῖ τὴ σχέση μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Καλλιस्थένου τοῦ Ὀλυνθίου καὶ συμπεραίνει ὅτι ὁ Καλλιस्थένος ἦταν βέβαια συγγενὴς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐζησαν ἕναν καιρὸν μαζὶ, ἀλλὰ δὲν εἶναι νὰ παίρνω κανεὶς «τοῖς μετρητοῖς» πληροφορίες, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε μαθητὴν τὸν Καλλιस्थένον, ὅτι αὐτὸς τὸν σύστησε στὸν Ἀλέξανδρον κ.λ. Ἀντίθετα, μπορεῖ νὰ ἦταν μεγαλύτερη ἢ ὠφέλεια τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν σχέση του μετὰ τὸν Καλλιस्थένον. —Ὁ W. E. Thompson διορθώνει χωρίον τοῦ Λιβίου (XXXI, 39, 6)⁷.

Στὴ Συλλογὴ ἐπιγραφῶν καὶ ἄλλων παραλλήλων ἱστορικῶν πηγῶν γιὰ συνθήκας συμμαχίας κ.λ.⁸ ὅπως στοὺς δύο προηγούμενους τόμους τῆς, ἔτσι καὶ στὸν τρίτον, ποῦ κυκλοφόρησε τὸ 1969, περιλαμβάνονται πηγές, συσχετισμένες καὶ ὑπομνηματισμένες, σχετικὲς καὶ πρὸς μακεδονικὰ πράγματα, ὅπως π.χ. εἰρήνη καὶ συμμαχία μετὰ τοῦ Φιλίππου Β' καὶ Ἀθηναίων τὸ 338 π.Χ. (σ. 1 κ.έ., ἀριθ. 402), ἡ Συμμαχία τῆς Κορίθου 338/337 π.Χ. (σ. 3 κ.έ., ἀριθ. 403) κ.λ. Ἐνα χρησιμώτατον βιβλίον.

1. G. D o b e s c h, Der Panhellenische Gedanke im 4 Jh. v. Chr. und der «Philippos» des Isokrates, Vienna, ἐκδ. Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία «AJPhil.», τ. 91 (1970), σ. 505 κ.έ.

2. K. - E. P e t z o l d, Die Eröffnung des zweiten römisch-makedonischen Krieges, Darmstadt 1968.

3. G. A. L e h m a n n, Untersuchungen zur historischen Glaubwürdigkeit des Polybios, Münster 1967, πρβλ. βιβλιοκρισία «AJPhil.», τ. 90 (1969), σ. 487-490 (R. Drews).

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 291-307.

5. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 42-47 (J. A. O. Larsen) καὶ «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 314-315 (S. I. Oost).

6. H. D. W e s t l a k e, Essay on the Greek Historians and Greek History, New York 1969, σ. 14.

7. «AJPhil.», τ. 89 (1968), σ. 349-50.

8. H a t t o H. S c h m i t t, Die Staatsverträge des Altertums, 3, Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr., München 1969.

Ἡ Claude Mossé συζητεῖ μὲ τοὺς Β. Ο. Meritt καὶ Μ. Oswald τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸ νόμο τοῦ Εὐκράτους καὶ ἀναφέρεται στὰ κρίσιμα γεγονότα τῶν ἐτῶν, ποὺ ὁ Φίλιππος πιέζει τὴν Ἀθήνα. Παρατηρεῖ ὅτι ταυτίζοντας τὸ Δημοσθένη μὲ τὴ δημοκρατία καὶ τὸ Φίλιππο μὲ τὴν τυραννία ἀπλοποιούμε τὰ πράγματα. Δὲν ὑπάρχει τίποτε στὶς πηγές (κείμενα ἢ ἐπιγραφές), ποὺ νὰ μαρτυρῆ ἐχθρότητα τοῦ Φιλίππου πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία (σ. 78). —Τὴν ἐπιγραφή IG, I², 53, καὶ τὸ Θουκυδίδη (I, 57, 2-3) ξανασχετίζει ὁ Γεώργιος Παπαντωνίου σὲ ἀνακοίνωσή του στὸ 5ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Καϊμπριτζ 1967¹. — Φῶς ἀπὸ τὰ Λάβρανδσ ἔρχεται στὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σὲ προβλήματα θεσμῶν ἢ καθαρὰ ἐπιγραφικὰ προβλήματα, ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν ὀποίων δημοσιεύθηκε ἤδη ὁ πρῶτος τόμος², ὅπου περιλαμβάνονται «ἐπιστολές» τοῦ Φιλίππου Ε΄ κ.λ. Ἐνας Θεσσαλονικεὺς τιμᾶται στὴ Μύκονο καὶ ἐπ' εὐκαιρία ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι στὶς Κυκλάδες³. — Πλησιέστερα, ἀπὸ τὸ βοιωτικὸ Ὀρωπὸ καὶ τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου, ἔρχονται πληροφορίες ἐπίσης ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ νομίσματα (ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 23) καὶ ἐπιγραφές. Στὸν πίνακα τῶν κυρίων ὀνομάτων στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Βασ. Πετράκου⁴, εὐρίσκονται στοιχεῖα μακεδονικῆς προσωπογραφίας. Ἐκτὸς γνωστῶν βασιλέων καὶ στρατηγῶν (Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Ἀντίπατρος, Κάσσανδρος καὶ ὁ ἀδελφός του Πλείσταρχος, Περδίκκας Γ', Πολυπέρχων) καὶ Πρόξενου:

Ἀγαθοκλῆς Περιγένου Μακεδῶν
Ἀγάθων Βοντᾶ Εὐρώπειος Μακεδῶν
Αἴσυμος Ὀξυμένους Μακεδῶν
Ἀμύντας Ἀντιόχου Μακεδῶν
Ἀμύντας Περδίκκα Μακεδῶν, ὁ βασιλεύς,
ἐπιτροπενόμενος ἐπὶ τοῦ Φιλίππου
Ἀντίπατρος Σώσιος Μακεδῶν
Δάμων Ἀζαίου Θεσσαλονικεὺς
Δημήτριος Ζωίλου Ὀλύνθιος
Ἡράκλειτος Εὐάνδρου Κασσανδρεὺς
Νικόμαχος Μακεδῶν ἐκ Θεσσαλονίκης
Στροβόνιος Ἀγαθοκλέους Θάσιος
Τίμων Τιμόνακτος Θάσιος, καὶ
Φίλιππος Ἀλκιμάχου Μακεδῶν

1. Acta, Oxford 1971, σ. 43 κ.έ.

2. J o n a s C r a m p a, Labranda, The Greek Inscriptions, Part I, Lund 1969.

3. BCH, τ. 94 (1970), σ. 662 κ.έ. (Μ. - Τ. Couilloud).

4. Β. Χ. Π ε τ ρ ᾶ κ ο υ, Ὁ Ὀρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἀθήναι 1968, κυρίως σ. 25, 173 κ.έ. καὶ σποράδην.

κι ἕνας νικητῆς σὲ ἀγώνα δρόμου:

Μάλακος Μακεδῶν δόλιχον ἀνδρῶν

Χρονολογία: περί τὰ μέσα 4ου αἰ. π.Χ.

Μιά ἐπιγραφή τῆς Λεβαδειᾶς καὶ τρεῖς τοῦ Ἀμφιαρείου χρησιμοποιεῖ ὁ J. R. Ellis καὶ συμπεραίνει πὼς ὁ Φίλιππος Β' οὔτε γιὰ λίγο ὑπῆρξεν ἀντιβασιλεὺς καὶ πὼς οἱ ἐπιγραφές πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 335 π.Χ., ὅταν, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Φιλίππου, ἐξεδηλώθη ἀνταρσία κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πρβλ. ἀνωτ. Πετράκων καὶ ΑΔ 21, 1966, σ. 45 κ.έ., καὶ Καναστούλην, ἀνωτ. σ. 244, σην. 5.

Ὁ Amir Mehdi Badi, τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζω ἀπὸ ἄλλο δημοσίευμα, σὲ σύγγραμμά του ἀνορθόδοξο¹, στὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο τόμο, ποὺ βλέπω τώρα, παίρνει τοὺς Μακεδόνες (ὅπως κάνει καὶ μετὸς ἄλλους Ἕλληνες καὶ μετὸς Ρωμαίους) ἀπὸ τὴν ἀνάποδη! Τὰ πράγματα εἶναι τὰ ἴδια. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἀξιζῆι νὰ τὰ βλέπη κανεὶς πιὸ πολὺ ἀπὸ τὴν καλὴ ἢ ἀπὸ τὴν ἀνάποδὴ τους.

Ὁ Antony Andrews, καθηγητῆς τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὴν Ὁξφόρδη, σὲ βιβλίον του γιὰ τοὺς Ἕλληνες γενικά², τὸ ὁποῖο βλέπω τώρα, μιλάει γιὰ τὰ μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας (σ. 12, 103 καὶ 128), γιὰ τὴ μακεδονικὴ ξυλεία (σ. 143) καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν κατάρκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες κ.λ. (σ. 72 κ.έ., 164 κ.έ., κ.ά.). Στοῦ J. K. Anderson τὸ βιβλίον γιὰ τὴ στρατιωτικὴ θεωρία καὶ πράξι στὴν ἐποχὴ τοῦ Ξενοφάντος³, γίνεται λόγος καὶ γιὰ μακεδονικὰ ὄπλα, στρατιωτικὴ ἐκγύμναση καὶ πολεμικὴ τακτικὴ. Τέλος, στὴ θεώρηση τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς νεώτερης φάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ καθηγητῆς Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ξεκινᾷει φυσικὰ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς ρίζες τῶν κλασσικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ ὡς πρὸς τὴ Μακεδονία ιδιαίτερα⁴. Τοὺς ἀγῶνες τῶν Μακεδόνων κατὰ τῶν Ρωμαίων εἶχεν ὡς θέμα τῆς ὁμιλίας του κατὰ τὴν 26η Ὀκτωβρίου 1969 ὁ καθηγητῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Θεόδωρος Χρ. Σαρκάκης. Ἀπὸ τὸ δημοσίευμα⁵ ἀποσποῦμε τὰ ἐξῆς οὐσιαστικὰ διδάγματα (σ. 16):

«Τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας... ἂν καὶ εἰς ἕκτασιν μικρότερον τῶν

1. Amir Mehdi Badi, Les grecs et les barbares, L'autre face de l'histoire, Lausanne, I, 1963, II, 1966, III, 1968.

2. A. Andrews, The Greeks, London 1967.

3. J. K. Anderson, Military Theory and Practice in the Age of Xenophon, Berkeley and Los Angeles 1970, σποράδην.

4. B S, τ. 9 (1968), σ. 101 κ.έ. Πρβλ. σ. 495 κ.έ.

5. Χ. Σαρκάκης, Οἱ Ἀγῶνες τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῶν Ρωμαίων, Θεσσαλονίκη 1969.

δύο προηγούμενων (τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Σελευκιδῶν)...ἦτο ὁμως πολὺ ἰσχυρότερον αὐτῶν, διότι εἶχεν ἐθνικὴν δυναστείαν καὶ λαὸν ὁμοιογενή. Ἡ Μακεδονία διέθετε τοὺς καλύτερους στρατιώτας, τοὺς φαλαγγίτας, οἱ ὅποιοι μὲ τὰς μακρὰς σαρίσας τῶν ἐκυριάρχουν μέχρι τότε εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν. Ἦσαν ἐπὶ πλέον οἱ Μακεδόνες οἱ πλέον νομιμόφρονες πολῖται τοῦ Ἀρχαίου Κόσμου. Εἶχον συνειδησιν τῶν κινδύνων τῆς ἀναρχίας, ἐπειδὴ εὕρισκοντο εἰς τὰ σύνορα τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου ἀπετέλουσαν τὸ προπύργιον ἐναντίον τῶν ποικιλιωνύμων βαρβάρων ποὺ τοὺς περιστοιχίζον».

7. Μέγας Ἀλέξανδρος (Ἱστορία). Τὰ δημοσιεύματα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο χωρίζονται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σὲ ἐπιστημονικὰ καὶ ἐμπορικὰ, ὅπως πάει νὰ γίνῃ γενικότερα μὲ τὴν ἐπιστήμη, ποὺ διοχετεύεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὸ ἐμπόριο. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ βιβλίου τοῦ Peter Bamm συνοδεύεται μὲ εἰκόνες ἀπὸ τοπία τῆς ἐλληνικῆς (καὶ τῆς γιουγκοσλαβικῆς) Μακεδονίας¹: ἄποψη τοῦ κάμπου ἀπὸ τὴν Πέλλα (σ. 31), οἱ καταρράκτες (σ. 32), παρεμβάλλονται οἱ Φίλιπποι στὴν «Thrace» (σ. 33), ἀκολουθοῦν τὰ μνημεῖα τῆς Πέλλας, σφράγισμα σὲ κεραμίδι μὲ τὸ ὄνομά της (σ. 34), μιὰ φωτογραφία τοῦ Τομπάζη μὲ λανθασμένη λεζάντα, τρεῖς καλύτερες μὲ τὴ ψηφιδωτὰ τοῦ ἐλαφιοῦ, τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ λιονταριοῦ (σ. 36-39), τὰ ὅποια πάντως δὲν εἶναι στὸ ἀνάκτορο, μία ἐντυπωσιακὴ ἐγχρωμὴ λεπτομέρεια μὲ τὸ κεφάλι τοῦ λιονταριοῦ (ἐγχρωμος πίν. II). Ἐνα ἐνθουσιῶδες κείμενο δὲν σημαίνει πάντοτε ἀγάπη πρὸς τὰ πράγματα. Παρατηρῶ:

1. Κάποτε σύγχυση στὴ γεωγραφία: ἂν Bistritza ἐννοεῖται ὁ Ἀλιάκμων (τὴν κοιλάδα του τὴ λέει πρώτη κοιτίδα τῶν Μακεδόνων), τὸ ποτάμι αὐτὸ δὲν εἶναι στὰ σύνορα τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Σερβίας (σ. 30), εἶναι ὀλόκληρο στὴν Ἑλλάδα. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ξεχύθηκαν ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμωνος πρὸς τὸ Μοναστήρι καὶ τὴν Ὀχριδα πρῶτα κ ὕστερα στὶς Αἰγές (τὴν Ἔδεσσα). Ἡ ἀστήρικτη παλινδρόμηση τῶν Μακεδόνων, ἢ σύγχυση στὴ γεωγραφία.

2. Ποιοὶ «ἀρχαιολόγοι» διατύπωσαν τὴ θεωρία, πὼς οἱ βασιλικοὶ τάφοι εἶναι σ' ἓνα σπήλαιο, ποὺ τὸ σκεπάζουν οἱ καταρράκτες; (σ. 31).

3. Ἡ Πέλλα ποτὲ δὲν ἦταν «on the coast» καὶ δὲν τὴν ἴδρυσαν οἱ Μακεδόνες (σ. 31) ἢ «beside the sea» (σ. 32).

4. Τὰ ψηφιδωτὰ δὲν εἶναι στὸ ἀνάκτορο (σ. 34).

5. Κανέννας δὲν εἶπε πὼς ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἀδελφή του Κλεοπάτρα ἐπαῖξαν πάνω στὰ ψηφιδωτὰ αὐτά. Δὲν εἶχαν γίνεῖ ἀκόμη τὰ ψηφιδωτὰ, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν παιδί.

1. P. B a m m, Alexander the Great, Power and Destiny, London 1968.

6. Ποιὸς εἶπε πὸς τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ λιονταριοῦ εἶναι νεώτερο ἀπὸ τ' ἄλλα; Ὁ συγγραφεὺς τὸ θέλει νεώτερο, γιατί μόνο ἔτσι εἶναι δυνατὸν ὁ Ἀλέξανδρος μιὰ νύ παιζῆ μικρὸς στὰ ψηφιδωτὰ καὶ μιὰ νύ εἰκονίζεται ὁ ἴδιος κυνηγώντας λιοντάρια (στὰ Σοῦσα κοντὰ, ὄχι στὴ Βαβυλώνα), στὰ ἴδια ψηφιδωτὰ.

Ἄν ἔτσι «γράφεται ἡ ἱστορία» γιὰ πράγματα, ποῦ βλέπουν τὰ μάτια μας, τί νὰ περιμένῃ κανεὶς γιὰ τὰ περασμένα: ἂν π.χ. ἦταν Ἕλληνες οἱ Μακεδόνες ἢ ἂν ὁ Φίλιππος ἦταν ἓνας μέθυσος καὶ τίποτε ἄλλο.

Τὸ τοπίο τοῦ Kašanič καὶ τὸ βουνὸ Ljubok (σ. 27 κ.έ.) μόνον γιὰ ἐμπορικοὺς λόγους μπορεῖ νὰ μῆκαν. Τὸ μετάλλιο μὲ τὸ κεφάλι τῆς Ὀλυμπιάδος (σ. 48) δὲν σχολιάζεται ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία του. Μὲ ἀφορμὴ τῆ γερμανικῆ ἐκδόσε τοῦ βιβλίου (Ζυρίχη 1965) ὁ Franz Kiechle κάμει δικές του παρατηρήσεις¹.

Ἱστορία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιὰ τὸ εὐρὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἔγραψε καὶ ὁ R. D. Milns², γνωστὸς ἀπὸ προηγούμενα δημοσιεύματά του σὲ περιοδικὰ. Ἐνσωμάτωσε στὸ βιβλίο του πολλὰ ἀπὸ τὶς δικές του καὶ ἄλλων (Badian, Griffith, Fuller κ.λ.) ἀπόψεις τῆς μορφῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τὴν ὁποία διαμόρφωσε ἰδανικῶς γιὰ τὴ γενεά μας ὁ W. W. Tarn κυρίως³. Ἀλλά, καθὼς παρατηροῦν στὸν Milns, εἶναι ἄδικο καὶ ἀνιστόρητο νὰ κρίνεται ὁ Ἀλέξανδρος ἐξῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, στὴν ἐποχὴ μας μάλιστα, ποῦ δὲν τῆς λείπουν τὰ ἱστορικὰ ἐγκλήματα. Ὁ ἴδιος γράφει χαρακτηριστικὰ: (ὁ Ἀλέξανδρος) «ἦταν Μακεδὼν βασιλεὺς· δὲν ἦταν Ἄγγλος gentleman τοῦ 19ου αἰῶνος». Λοιπὸν πρέπει νὰ τοῦ συγχωρήσουμε ὅσα ἔκαμε! Τοῦ ἀναγνωρίζει μόνον πὸς ἦταν ἀναμφισβήτητα μεγάλος κατακτητῆς: «there can be no doubt that he was a great conqueror». Ὅ,τι καλὸ βγήκε ἀπὸ τὴν κοσμογονικὴ ἐκστρατεία ἦταν περίπου συμπτωματικὸ (σ. 259 κ.έ.). Εἰδικώτερα σὲ ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴ Μακεδονικὴ μητρόπολη, ὁ Milns ἀναφέρεται στὶς σχέσεις τῆς τριάδος Φίλιππος-Ὀλυμπιάδα-Ἀλέξανδρος (σ. 19 κ.έ. κ.ά.), δέχεται αὐτούσιες τὶς μαρτυρίες τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴ ζωὴ στὴν αὐλὴ τῆς Πέλλας (σ. 20 κ.έ.), δὲν εἰστάζει νὰ κατηγορήσῃ τὴν Ὀλυμπιάδα καὶ τὸν Ἀλέξανδρο γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Φιλίππου (σ. 31), πιστεύει ὅτι οἱ Μακεδόνες ἤξεραν μὲ τὶς λεπτομέρειές του τὸν μῦθο γιὰ τὸ Γόρδιο δεσμὸ κ.λ. Λεῖπει ἡ ἐνημέρωση στὶς πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες (Πέλλα, Μίεζα). Οἱ εἰκόνες ὅλες εἶναι ξένες πρὸς τὴ Μακεδονία. Πρβλ. καὶ ὅσα παρατηρεῖ ὁ Eugène N. Borza⁴.

1. «Gymnasium», τ. 75 (1968), σ. 151.

2. R. D. Milns, *Alexander the Great*, London 1968.

3. Τώρα καὶ σὲ νέα γερμανικὴ ἐκδόση οἱ ἀπόψεις τοῦ W. W. Tarn, *Alexander der Grosse*, μετάφρ. G. Spreen - Héraucourt καὶ W. Héraucourt, Darmstadt 1968.

4. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 257-259.

Στὸν Peter Greek παρατηροῦμε ἀλληλοσυγκρούμενα, π.χ. στὸ γενεαλογικὸ δένδρο (σ. 266-67) ὁ Ἀρχέλαος «a putative son of Alcetas», ἀλλὰ στή σ. 22 «the bastard son of Alcetas' Perdicas II»¹.

Στοῦ G. T. Griffith, *Alexander the Great, The Main Problems*, τὸ ὁποῖο παρουσιάσαμε στὰ Χρονικά 1966-67, δημοσιεύεται στὸν ἴδιο 9ο τόμο τῶν Μακεδονικῶν βιβλιοκρισιῶν τοῦ ἀείμνηστου Βασίλη Λαοῦρδα². Καὶ δυὸ ἀκόμα βιβλιοκρισιεὶς τοῦ ἴδιου βιβλίου ἀπὸ τοὺς D. Asheri καὶ Thérèse Liebmann-Frankfort³. Στὰ ἴδια ἀμφισβητούμενα προβλήματα ἀναφέρεται καὶ ἄρθρο τοῦ C. G. Thomas⁴.

«Ἀπὸ τὴν κακὴ» βλέπει τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ μάνα του, τὴν Ὀλυμπιάδα, καὶ ὁ Ramón I. Harris τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νοτίου Ντακότα⁵. Σὲ δημοσιευμένη διαλέξει τοῦ Dietmar-Kienast βλέπει κανεὶς καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τοῦ τάφου τοῦ Ἀλεξάνδρου στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁶.

Ἀπὸ τίς ἐργασίεες στὶς πηγές, γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ Ὑπόμνημα τοῦ J. R. Hamilton γιὰ τὸν «Ἀλέξανδρο» τοῦ Πλουτάρχου⁷. Ἀλλὰ γιὰ τὴ Μίεζα π.χ. γίνεται ὑπομηματισμὸς καὶ παραπομπὴ ἔτσι ἀπλᾶ: «In the district of Emathia (RE 15. 1548f (Lenk))» σὺν νὰ μὴ ἔγινε τίποτε νεώτερο τὰ τελευταῖα περίπου 40 χρόνια ἀπὸ τὸ 1932. Ὅσο γιὰ τὴν Πέλλα οὔτε λέξι. —Στοῦ Πτολεμαίου τὴν Ἱστορία τοῦ Ἀλεξάνδρου, στὸν Κλείταρχο καὶ στὸ Διόδωρο ἀναφέρονται δυὸ ἀκόμη ἐργασίεες⁸. Ὁ «Αἰμίλιος Παῦλος» τοῦ Πλουτάρχου τώρα στή σειρά Βυδέ⁹.

Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 8 καὶ 9.

1. Peter Greek, *Alexander the Great*, 1970, βιβλιοκρ. «Phoenix», τ. 25 (1971), σ. 194 (C. L. Murison).

2. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 372 κ.έ.

3. Ἀντιστοιχῶς, «Rivista di Filologia», τ. 96 (1968), σ. 482, καὶ «L'Antiquité Classique», τ. 37 (1968), σ. 343 κ.έ.

4. C. G. Thomas, *Alexander the Great and the Unity of Mankind*, «The Classical Journal», τ. 63 (1968), σ. 258 κ.έ.

5. R. I. Harris, *The Dilemma of Alexander the Great*, «The Proceedings of the African Classical Associations», τ. 11 (1968), σ. 46 κ.έ.

6. Dietmar-Kienast, *Augustus und Alexander*, «Gymnasium» τ. 76 (1969), σ. 430 κ.έ., εἰδικότερα σ. 455 κ.έ.

7. J. R. Hamilton, *Plutarch: «Alexander»: A Commentary*, Oxford 1969, Βιβλιοκρισιεὶς: «Antiquité Classique», τ. 38 (1969), σ. 558 κ.έ. (André Laronde), REA, τ. 71 (1969), σ. 502 κ.έ. (G. Losfeld), «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 374 κ.έ. (B. Λαοῦρδας), «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 47 (1969), σ. 1340 κ.έ. (M. Fievez), «Class. Phil.», τ. 65 (1970), σ. 110 κ.έ. (Eugene Borza).

8. Eugene N. Borza, *Cleitarchus and Diodorus' Account of Alexander*, «The Proceedings of the African Classical Association», τ. 11 (1968), σ. 25 κ.έ., καὶ R. M. Errington, *Bias in Ptolemy's History of Alexander*, «Classical Quarterly», τ. 19 (1969), σ. 233 κ.έ.

9. R. Flacelière, *Plutarque, Vies, IV*, Paris 1966, πρβλ. βιβλιοκρισιῶν REA, τ. 71 (1969), σ. 151 κ.έ. (G. Losfeld).

8. Μέ γ α ς Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ο ς (Τέχνη). Σχετικὰ μὲ τὸν Ἀλεξάνδρου στὴν Τέχνη, κατὰ τὴν τριετία 1968-1970, σημαντικώτατη εἶναι ἡ συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς λεγόμενης σαρκοφάγου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τῆ Σιδώνα, τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μὲ σύντομο, ἀλλὰ οὐσιαστικὸ κείμενο τοῦ Karl Schefold¹ καὶ μὲ 81 θαυμάσιες φωτογραφίες συνόλων καὶ λεπτομερειῶν παρουσιάζεται καὶ συζητῆται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Ἡ σαρκοφάγος χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἴσως καὶ τοῦ Ἀβδαλονύμου, πιθανῶς ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἴσσοῦ. Τίς παραστάσεις ὁ S. θεωρεῖ πολὺ λίγο ἱστορικῆς καὶ μᾶλλον στὸ μυθικὸ ἀέρα, ἀφοῦ καὶ οἱ βάρβαροι εἰκονίζονται μὲ «ἠρωϊκὴ γυμνότητα» καὶ οἱ Μακεδόνες δὲν χαρακτηρίζονται ἰδιαίτερα. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ἡ αἰώνια πάλη τοῦ Ἑλληνικοῦ μὲ τὸ βαρβαρικὸ κόσμο. Κύρια ὄψη εἶναι ὄχι ἡ μάχη, ἀλλὰ τὸ κунήγι. Πρὸς αὐτὴν τὴν ὄψη ὀδηγοῦν οἱ παραστάσεις τῶν στενῶν πλευρῶν. Ἄν ἡ χρονολόγησι τοῦ S. εἶναι σωστὴ, ἔχομε στὴ σαρκοφάγο τὸ ἀρχαιότερο πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὅποιος πάντως ταυτίζεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ κράνος παρὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του. — Μετὰ τὸν Studniczka, τὸν Mendel καὶ τὸν Winter, ὁ von Graeve συνοψίζει τὸ ἔργο ὄλων κοὶ κόμει δικῆς του λεπτομερειακῆς παρατηρήσεις γιὰ τὴ σαρκοφάγο, τὴν ὁποία χρονολογεῖ πολὺ ἀργότερα, τὸ 311 π.Χ.² Ὁ K. Schefold ἤξερε καὶ ἀναφέρει τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ von Graeve, ἀλλὰ δὲν τὴ χρησιμοποίησε. Ἡ χρονολόγησι τοῦ K. Schefold ἀμφισβητεῖται καὶ σὲ βιβλιοκρισίᾳ³ τοῦ ἀείμνηστου J. Charbonneaux γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ K. Schefold, *Die Griechen und ihre Nachbarn*. — Φωτογραφίες λεπτομερείας τῆς σαρκοφάγου σὲ οἰκεία ἄρθρα τῆς ἰταλικῆς Ἑγκυκλοπαιδείας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁴.

Σὲ γενικώτερα βιβλία καὶ ἄρθρα γίνεται συχνὰ λόγος γιὰ εἰκόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων, ὅπως εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Heinrich B. Seidentorf γιὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς ἔφιππους ἄνδριάντες⁵. Ὁ Josef Fink σὲ ἄρθρο του γιὰ εἰκόνες τοῦ Μελεάγρου κάμει παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία τοῦ M. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Διαδόχων⁶. Ὁ H. E. del Medico μὲ ἀφορμὴ τὸ θησαυρὸ τοῦ Παναγοῦριστε τῆς Βουλγαρίας μιλάει γιὰ Λυσίπειο πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου⁷. Ὁ Γεώργιος Δοντάς, Διευθυντῆς τῆς Ἀκροπό-

1. K. Schefold, *Der Alexander-Sarkophag*, Frankfurt am Main-Berlin 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA, τ. 73 (1969), σ. 482 κ.έ. (Brunilde Sismondo Ridgway).

2. Volkmar von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt*, Berlin 1970.

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 815 κ.έ. Ὁ J. Charbonneaux δὲν δέχεται τὴ χρονολόγησι περὶ τὸ 325 π.Χ. καὶ προτιμᾷ περὶ τὸ 305 π.Χ.

4. EAA, τ. VII (1966), λ. Sarcophago, σ. 7, εἰκ. 8, καὶ λ. Sidone, σ. 283, εἰκ. 359.

5. H. B. Seidentorf, *Das hellenistische Reiterdenkmal*, Stifland-Verlag, K. G. Waldsassen, Bayern, 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισία AJA, τ. 74 (1970), σ. 410 (R. Ilsley Hicks).

6. J. Fink, *Der Grosse Jäger*, «Röm. Mitt.», τ. 76 (1969), σ. 239 κ.έ.

7. «Persica», τ. 3 (1967/8), σ. 37-67.

λεως, μελετώντας «Εικονιστικά» θέματα αναγνωρίζει ως Λυσίππεια πορτραίτα, πού παραβάλλει προς τόν περγαμηνό Ἀλέξανδρο τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τόν Ἀλέξανδρο Azara τοῦ Λούβρου¹.

Στόν Archaeol. Anzeiger βλέπει κανεῖς διάσπαρτες πληροφορίες καί παρατηρήσεις σχετικές πρός τόν Ἀλέξανδρο: παρατηρήσεις τοῦ W. Schwabacher γιά τήν τέχνη τῶν πορτραίτων τοῦ Ἀλεξάνδρου στά νομίσματα, ὕστεροι τύποι στήν εικονιστική τοῦ Ἀλεξάνδρου παραβάλλονται πρός εικόνα τοῦ Μιθριδάτου VI τοῦ Πόντου, παρατηρήσεις καί σκέψεις σχετικές πρός τήν ἀρμάμαξα (τῆς ἐκφορᾶς) τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὸ Μανσωλεῖο του, τὴ «σαρκοφάγο τοῦ Ἀλεξάνδρου»² κ.λ.

Στὸ βιβλίο τῆς Dorothea Michel γιά τόν Ἀλέξανδρο ὡς πρότυπο γιά τόν Πομπηῖο, τόν Καίσαρα καί τὸ Μάρκο Ἀντώνιο, φυσικὰ μαθαίνομε πολλά καί γιά τήν εικονιστική τοῦ Ἀλεξάνδρου³, ὅπως καί ἀπὸ τὶς σχετικὲς βιβλιοκρισίεσ⁴.

Στὸ Α΄ Διεθνὲς Συμπόσιο γιά τήν Ἀρχαία Μακεδονία εἶχαμε τέσσερες ἀνακοινώσεις γιά τήν ἐπιβίωση τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τὸ θάνατό του⁵. Σὲ μελέτη γιά τήν εικόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴ γλυπτικὴ τοῦ 17ου αἰῶνος στὴν Ἱταλία καί στὴ Γαλλία βλέπουμε ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιά τὶς νεώτερες τύχες τῆς μορφῆς τοῦ μεγάλου Μακεδόνα, ἀλλὰ καί σωστὴ χρῆση πηγῶν ἱστορικῶν καί ἀρχαιολογικῶν σχετικῶν πρός τόν Ἀλέξανδρο⁶. Ἀλέξανδρο σὲ βυζαντινὴ γλυπτικὴ συναντοῦμε σὲ μελέτη γιά γλυπτὰ ἀπὸ τὴν ἄλλοτε Ἀρμενία⁷.

Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀνδρέα Ξυγγοπούλου, Αἱ μικρογραφίαι τοῦ μωθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (Ἀθῆναι-Βενετία 1966), βιβλιοκρισία τοῦ Κ. Μητσάκη⁸.

¹Ἴδὲ καί ἀνωτ., ἀριθ. 6 καί 7, καί κατωτ., ἀριθ. 9 καί 15 (Künzl).

1. ΑΔ, τ. 24 (1969), Α΄, Μελέται, κυρίως σ. 190 κ.έ., πίν. 105-107.

2. «Arch. Anz.», τ. 83 (1968), σ. 795, τ. 84 (1969), σ. 192 κ.έ., τ. 85 (1970), σ. 382, 383, 514 καί 536.

3. D. Michel, Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar und Marcus Antonius, Archäologische Untersuchungen (Collection Latomus XCIV), Bruxelles 1967.

4. «Revue des Études Latines», τ. 46 (1968), σ. 430 κ.έ. καί 545 κ.έ. (G. Ch. Picard καί R. Chevalier), «Antiquité Classique», τ. 38 (1969), σ. 338 κ.έ. (André Laronde), AJA, τ. 74 (1970), σ. 217-218 (R. Brilliant).

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 353-416. Οἱ τίτλοι, «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 458.

6. Erkiner Schargzenberg, From the «Alessandro Morente» to the Alexandre Richelieu, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 32 (1969), σ. 398 κ.έ.

7. David Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from the North-East Turkey, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 31 (1968), σ. 33 κ.έ., εἰκ. 5, ἀλλὰ πρβλ. στὸ ἴδιο Journal, τ. 33 (1970), σ. 305 κ.έ.

8. BS, τ. 9 (1968), σ. 271 κ.έ.

9. Ἐκλαϊκευτικά. Εἶχαμε καταχωρίσει στὰ Χρονικά 1966-67 ἐκλαϊκευτικά δημοσιεύματα τοῦ καθηγητοῦ (τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας) Ἀποστόλου Δασκαλάκη, ποὺ προκάλεσαν ἀντιρρήσεις εἰδικῶν ἱστορικῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ¹. Ἐνα νεώτερο βιβλίον του² προκάλεσε ἐπίσης δυσμενεῖς κριτικές. Ὁ Hans-Werner Ritter ὕστερα ἀπὸ λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις καταλήγει: «Δὲν ἀποτελεῖ πρόοδο στὴν κριτικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, δὲν εἶναι ἐπιστημονικὸ ἔργο σὲ διεθνή κλίμακα»³. Ὁ Ernest A. Fredricksmeier, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado, παρατηρεῖ⁴ ὅτι ὁ καθηγητὴς Δασκαλάκης στὶς 500 ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου του παραπέμπει μόνον δύο φορές σὲ βιβλία νεώτερα ἀπὸ τοῦ Tarn τὸν «Ἀλέξανδρο» (1948). Ἐξαιρεση κάμει ὁ Δασκαλάκης μόνον γιὰ τὸ ἄλλο βιβλίον του περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν Ἀρχαίων Μακεδόνων (ἑλληνικὴ ἔκδοσις, Ἀθήναι 1960, ἀγγλική, Θεσσαλονίκη 1965), ὅπου παραπέμπει πολὺ συχνά, ἐνῶ γι' αὐτὰ ὁ F. ὑπενθυμίζει τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ F. Gschnitzer (Gnomon 34, 1962, σ. 627-28). Ἀλλ' εἶναι ἄδικος ὁ F. πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο παραπέμποντας κι σὺτὸς μόνον σὲ δυσμενεῖς πρὸς τὸν Ἀ. ἀπόψεις. Ἐνῶ κακίζει τὸν Δ., ποὺ ἀπορρίπτει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἤξερε καὶ πότε-πότε χρησιμοποιοῦσε τὴ «μακεδονικὴ διάλεκτο» κατηγορεῖ ἐκεῖνον γιὰ παρανόηση τῶν πηγῶν! Στὸ ἐρώτημα: ποιά ἦταν ἡ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων ὁ Δ. δίνει τὴν ἀπάντησιν ὅτι οἱ Μακεδόνες ἦταν Ἕλληνες καὶ ὁ F. παραπέμπει στὸν R. Andreatti, Saeculum VIII, 1957, σ. 159 κ.έ. Στὴ γνώμη τοῦ Δ. ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν γνήσιος Ἕλληνας καὶ ἀπὸ τὴν Πανελλήνιον πολιτικὴ γύρισε στὴν Ἀσιατικὴ χάριν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ F. ἀντιπαραθέτει τὸν G. Walser (στοῦ G. T. Griffith, Alexander the Great, The Main Problems) κ.ο.κ. Νὰ τὸ ποῦμε ἄλλη μιὰ φορά; Τὰ ἀναμασήματα δὲν ὠφελοῦν ὅσο ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη.

Μιὰ ἀπὸ τίς καλύτερες σοβαρὲς ἐκλαϊκευτικὲς ἐκδόσεις στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους⁵, ποὺ θ' ἀποτελέσει, γιὰ μιὰ γενεὰ τοῦλάχιστον, τὸ πλαίσιο ὅπου θὰ κινηθῇ ἡ ἔθνικὴ Μέση Παιδεία στὴν Ἱστορία, τὴν Ἀρχαιολογία, τὴ Γλωσσολογία, τὴν Τέχνη κ.ο.κ. (ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 4).

Ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτῆρα παίρνουν τὰ δημοσιεύματα στὸ ἐτήσιο Λεύ-

1. Καὶ μία ἀκόμα κριτικὴ, τοῦ Balduin Saria, στὸν «Anzeiger für die Altertumswissenschaft», τ. 21 (1968), στ. 50 κ.έ.

2. A. D a s k a l a k i s, Alexander the Great and Hellenism, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1966.

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 174 κ.έ. (Hans-Werner Ritter).

4. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 48-51 (E. A. Fredricksmeier).

5. ΙΕΕ, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν. Ἡ προχειρότητα τῶν χαρτῶν κυρίως κατεβάζει τὸ ἐπιπεδο στὴν ἐμπορικὴ ἐκλαϊκευση.

κωμα τῆς Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης. Ὑπὸ τὸν τίτλο «Θησαυροὶ» τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (4ος αἰ. π.Χ. - 4ος αἰ. μ.Χ.) ἔδωσε σὲ ἐγχρωμες εἰκόνες μὲ περιγραφή¹: τὴν «Ὀλυμπιάδα» τοῦ χρυσοῦ μεταλλίου, τὸ ἄνω μέρος τοῦ κρατῆρος ἀπὸ τὸ Δερβένι καὶ τὸν κοιμισμένο Σάτυρο, χάλκινο ἀγαλμάτιο Λάρητος, τὸ χάλκινο πορτραῖτο ἀπὸ τὰ Ρυάκια Πιερίας, ψηφιδωτὸ ἀγνώστου προελεύσεως (ἀκατάγραφο, ἢ πληροφορία ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη) καὶ λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Ἀριάδνης. Στὸν προσεχῆ τόμο², μὲ τὸν τίτλο: Ἡ Ἐθνικὴ Ὀδὸς «Ἀρχέλαος», δημοσιεύεται ἄρθρο τοῦ Φ. Πέτσα μὲ καλοτυπωμένες εἰκόνες ἀρχαιολογικῶν τόπων καὶ εὐρημάτων κατὰ μῆκος τῆς λεγόμενης Ἐγνατίας ὁδοῦ ἀπὸ Ἡγουμενίτσα τῆς Ἠπείρου μέχρι Θεσσαλονίκη. Τὸν ἴδιο ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα ἔχει ἄρθρο τοῦ Δημ. Λαζαρίδη³, μὲ τίτλο: Ὁ χρυσὸς τοῦ Παγγαίου καὶ τὰ κοσμήματα τῆς Ἀμφιπόλεως.

Στὸ περιοδικὸ «Μακεδονικὴ Ζωή» δημοσιεύονται πότε-πότε ἄρθρα καὶ γιὰ κλασσικὲς ἀρχαιότητες. Στοὺς πέντε πρώτους τόμους (ἀπὸ Ἰουνίου 1966-Μαῖου 1971) δημοσίευσαν ἄρθρα τους: ὁ Ἄ. Βαβρίτσας γιὰ Ἀρχαιολογικὰ Εὐρήματα τῆς Χαλκιδικῆς⁴, ὁ Χ. Μακαρόνας γιὰ τὶς Ἀρχαιότητες τοῦ Δερβενιοῦ καὶ τῆς Πέλλας⁵, ἡ Νίκη Πάλλα (Ἀρχαία Μακεδονία σὲ συνέχειες καὶ Εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ὀλυμπο)⁶, ὁ Γ. Πάλλας (Ἔδεσσα ἢ Αἰγαί)⁷ καὶ ὁ Φ. Πέτσα (Τάφος κοσμοκρατόρων, Ἔδεσσα, Δῖον, Σαμοθράκη)⁸.

Καὶ ξένα δημοσιεύματα ἔχουν ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα. Ἐνα προσεγγεμένο μυθιστορηματικὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ ὀρειώτατες ἐγχρωμες εἰκόνες τῆς Πέλλας (τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀεροφωτογραφία, τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Γνώση κ.λ.) σὲ ἔκδοση τῆς National Geographic Society⁹. Ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο Thessaloniki δημοσιεύεται σὲ λονδρέζικο περιοδικὸ καὶ ἀναφέρεται γενικώτερα σὲ πρόσφατα εὐρήματα στὴ Μακεδονία¹⁰.

Στὸν Ἀ' τόμο τῆς Ἱστορίας τοῦ «ἔθνους» τῶν Σκοπιάν, ποῦ δὲν εἶχεν ὄνομα καὶ τοῦ τὸ ἔδωσαν αὐθαίρετα παίρνοντας ἓνα ὄνομα ἀπὸ τοὺς γείτονες, περιλαμβάνεται καὶ μέρος τῆς Ἱστορίας τῶν γειτόνων αὐτῶν πρὶν ἔμφα-

1. Διεθνῆς Ἐκθεσις Θεσσαλονίκης 1968.

2. ΔΕΘ 1969.

3. ΔΕΘ 1970.

4. «Μακεδονικὴ Ζωή», τεύχος 51, σ. 6-17.

5. Μ. Ζ., τεύχος 1, σ. 26-27, καὶ 13, σ. 26-31.

6. Μ. Ζ., τεύχος 1, σ. 44-45, 2, σ. 48-49, 3, σ. 46-47, 4, σ. 46-47, 8, σ. 46-48, καὶ 3, σ. 23-25.

7. Μ. Ζ., τεύχος 2, σ. 35-37.

8. Μ. Ζ., τεύχος 9, σ. 24-26, 25, σ. 24-26, 35, σ. 30-32, καὶ 38, σ. 16-18.

9. Greece and Rome, Builders of our World, 1968. Πρβλ. περιοδικὸ «National Geographic» τ. 133, 1, Jan. 1968, σ. 1 κ.έ.

10. «Curent Archaeology», 7, Μάρτιος 1968, σ. 191 κ.έ.

νισθοῦν οἱ Σλάβοι. Τὰ πράγματα εἶναι ἰδωμένα, βέβαια, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σκοπιμότητος τῶν Σκοπίων καὶ ἐξυπηρετοῦν πολιτικὴ προπαγάνδα¹.

Σὲ λαϊκώτερα δημοσιεύματα, βέβαια, παρὰ τὴς ἀγαθῆς προθέσεως, γίνονται «πλήρης σύγχυσις» ἀπὸ ἄγνοια μαζὶ καὶ προχειρότητα. Ἔτσι ἡ Βεργίνα μπορεῖ νὰ εἶναι «εἰς τοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Παΐκου» καὶ ἄλλα πολλὰ².

10. Ἄ ρ ι σ τ ο τ ἔ λ η ς. Μαθαίνω τώρα ἀπὸ βιβλιοκρισίες τὴ διατριβὴ τοῦ Max Brocker γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς διδάσκαλο τοῦ Ἀλεξάνδρου³. Τὴ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπέναντι τῆς μοναρχίας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐξετάζει ὁ Μ. Plezia σὲ ἄρθρο πὺ πληροφοροῦμαι ἐπίσης ἀπὸ βιβλιογραφία⁴. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ σχέση του μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὴ Μακεδονία γενικώτερα, καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ φιλοσόφου στὴν κοσμοθεωρία τοῦ ἡγεμόνος, αὐτὰ ἐνδιαφέρουν κυρίως ἀπὸ τὴν ἄποψή μας, στὴς πρῶτες σελίδες γενικώτερου βιβλίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦ G. E. R. Lloyd, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι «ἡ ἐπίδρασις...[τοῦ Ἀριστοτέλη]... ἦταν ἀμελητέα»⁵.

11. Θ ρ η σ κ ε ἰ α. Τὴς σύγχρονες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Μακεδόνων συνοψίζει, σὲ ἄρθρο του σχετικὸ, πρόσφατης (2ης) ἐκδόσεως ἀγγλογλώσσου λεξικοῦ (ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 26), ὁ καθηγητὴς Charles Edson⁶. Ξεχωρίζει δύο στοιχεῖα στὴ μακεδονικὴ θρησκεία: τὸ θρακικὸ καὶ τὸ μακεδονικὸ. Στὰ θρακικὰ καὶ γενικώτερα στὰ αὐτόχθονα κατάλοιπα καταγράφονται τὸ βέδν, «the water-air spirit», οἱ *σανᾶδαι*, *Κλώδωνες*, καὶ *Μιμαλλόνες*, διονυσιακὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας τοῦ Σαυαζίου. Ἡ Ζειρήνη (θεότης ἀνάλογη πρὸς τὴν Ἀφροδίτη) καὶ ἡ Ἄρτεμις Γαζωρία, ἐνῶ ἀναφέρονται ὡς μακεδονικῆς θεότητες, ἦταν πράγματι θρακικῆς, συνδεδεμένες μετὰ τὸν τύπος τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Στρυμόνος θρακικῆς ἀρχικῆς χώρας, ἐνῶ στὴ δυτικὴ Μακεδονία παρουσιάζονται ἱλλυρικὰ στοιχεῖα. «The religion of the Macedones themselves was Hellenic». «Τῶν ἰδίων τῶν Μακεδόνων ἡ θρησκεία ἦταν Ἑλληνική». Τὸ δείχνουν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ζεὺς εἶναι πατέ-

1. Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους (στὴ γλώσσα τῶν Σκοπίων), Σκόπια 1969.

2. Ὁ κόσμος τῆς Ἑλληνίδος, ἀριθ. 173, 17 Νοεμβρίου 1970, σ. 272-273 (Λίνα Ἀγγελοπούλου).

3. Max Brocker, Aristoteles als Alexanders Lehrer in der Legende, Bonn 1966, πρβλ. «Gymnasium», τ. 75 (1968), (Karl Bayer) καὶ «Études Classiques», τ. 36 (1968), σ. 69.

4. M. Plezia, Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexanders des Gr., Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Βουδαπέστη 1968, στὴ βιβλιογραφία τῆς Bibliotheca Classica Orientalis 1969, σ. 139, ἀριθ. 606.

5. G. E. R. Lloyd, Aristotle, The Growth and Structure of his Thought, Cambridge 1968, σ. 6.

6. N. G. L. Hammond - H. H. Scullard, The Oxford Classical Dictionary, Oxford 1970, ἄρθρο Macedonian Cults.

ρας του Μακεδόνοσ και ό 'Ηρακλήσ είναι «προπάτωρ». 'Ο Ζεύσ 'Εταιρίδης έπόπτευε τίς σχέσεις τών 'Αργεαδών βασιλέων με τούσ 'Εταίρουσ των και γιορτάζονταν τά 'Εταιρίδεια. 'Ο 'Ηρακλήσ λατρευόταν ώσ Κυναγίδας, προστάτης τών βασιλικών κυνηγών, κ.ο.κ.

Τρείς τουλάχιστον όμιληταί στο Α' Διεθνές Συμπόσιο για την 'Αρχαία Μακεδονία αναφέρθηκαν στη θρησκεία τών Μακεδόνων¹. 'Ο Charles Edson, σέ έπαινετική κριτική² βιβλίου του J. O. Larsen, παίρνει άφορμή νά παρατηρήσει ότι οί Βοιωτοί και ή 'Αθηνά 'Ιτωνία (τών Θεσσαλών και τών Βοιωτών) κρατούν από τό Βόιον και τή Δυτική Μακεδονία.

'Από τούσ ένδιαφέροντες τόμους τής σειράσ Archaeologia Homericā, ένδιαφέρει ιδιαίτέρωσ του άνασκαφέωσ τής Βεργίνας τό μέρος³. 'Ιδε και κάτω. άριθ. 21 (Μπακαλάκης).

Ευπρόσδεκτη έγινε ή δεύτερη έκδοση του βιβλίου του Christian Habicht (α' έκδοση 1956)⁴, όπου ξαναβλέπομε τά μακεδονικά κεφάλαια για τή λατρεία του 'Αμόντα Γ' στην Πύδνα, του Φιλίππου Β' στην 'Αμφίπολη, στούσ Φιλίππουσ κ.ά., του 'Αλεξάνδρου σέ πόλεις τής Μ. 'Ασίας, τής 'Ελλάδοσ, στη Ρόδο και στην 'Αλεξάνδρεια, του Κασσάνδρου και του Λυσιμάχου στην Κασσάνδρεια κ.λ., για τόν 'Αγησίλαο και τούσ Θεσίουσ κ.ο.κ. Στίς προσθήκες τής δεύτερασ έκδόσεωσ περιλαμβάνονται ή μαρτυρία νέασ έπιγραφής τής Θάσου για λατρεία του 'Αλεξάνδρου εκεί (ή άρχαιότερη μετά την 'Αθηνά) και ή λατρεία τής Ευρυδίκησ στην Κασσάνδρεια. Στη νέα έκδοση ένμερώθηκε ή βιβλιογραφία, οί πίνακεσ κ.λ.

Στη Συλλογή τών έπιγραφών, τών σχετικών πρόσ τή λατρεία τών Αίγυπτίων θεών, του Ladislaus Vidmann⁵, καταχωρίζονται (σ. 48 κ.έ.) και από τή Μακεδονία, μία τής Βεροίασ (άριθ. 107), όκτώ τής Θεσσαλονίκησ (άριθ. 108-111 και 111 α-δ), μία του 'Ανθεμοούντοσ (άριθ. 112), δύο τής 'Αμφιπόλεωσ (άριθ. 113-114) και δώδεκα τών Φιλίππων (άριθ. 115-126). 'Αλλά βέβαια και ή έπιγραφή τής 'Ακρηνήσ Κοζάνησ (άριθ. 106), την όποια ό Vidmann κατατάσσει μεταξύ τών Θεσσαλικών από άγνοια τών τόπων, έπρεπε νά περιληφθή μεταξύ τών έπιγραφών τής Μακεδονίασ. Στόν άριθ. 112 Galatsista βέβαια είναι ή Γαλάτιστα.

1. 'Αρχαία Μακεδονία, σ. 23 κ.έ. (Ch. Edson), σ. 316-323 (Siegrid Düll), σ. 324-333 (Rex Witt). Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.έ.

2. «Class. Phil.», τ. 64 (1969), σ. 42.

3. M a n A n d r o n i k o s, Totenkult (Archaeologia Homericā: Die Denkmäler und das frühgriechische Epos, III, W), Göttingen 1968. Πρβλ. βιβλιοκρισίες, «Gymnasium», τ. 76 (1969), σ. 73 κ.έ. (Alfred Heubeck), «Class. Phil.», τ. 65 (1970), σ. 271 κ.έ. (F. M. Combellack), «Revue de Philologie», τ. 44 (1970), σ. 121 κ.έ. (P. Chantraine), «Antiquité Classique», τ. 39 (1970), σ. 335 κ.έ. (Charles Dolvoye).

4. C. H a b i c h t, Gottmenschentum und Griechische Städte, 2η έκδ., München 1970.

5. L. W i d m a n n, Sylloge Inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae, Berolini 1969.

Ειδικώτερο γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἴσιδος στὴ Θεσσαλονίκη (καὶ τὶς παραλείψεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο) γράφει ὁ ἴδιος L. Vidmann σὲ ἄλλο βιβλίο του¹.

Δὲν περιέχει εἰδικὲς ἀναφορὲς στὴ θρησκεία τῶν Μακεδόνων καὶ γενικὰ δὲν συζητεῖ τοπικὲς λατρεῖες ὁ Edouard Des Places², ἀλλ' ὅπως ἕως ἄντου ἡ γενικώτερη θεώρηση τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων φιλοσόφων, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης κ.λ., ἔχει ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τοὺς «ἐντεῦθεν τοῦ Ὀλύμπου» Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ μὴ θεωροῦμε σὰν κάτι ξεχωριστό: Στὸ λόγο γιὰ τὴ Μητέρα Θεῶν (σ. 79-81, 109 κ.ά.) δὲν βλέπω τὴ Λευκόπετρα καὶ βέβαια δὲν ὑπάρχει τὸ Ἀμμώνιον τῆς Χαλκιδικῆς.

12. Χ ρ ο ν ο λ ο γ ῖ α καὶ Ἡ μ ε ρ ο λ ὄ γ ι ο. Τὸ βιβλίο τοῦ E. J. Bickerman³, γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶναι ἀνεκτίμητο γενικὰ, χρήσιμο καὶ στὴ Μακεδονικὴ Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία. Εἶναι ἡ βελτιωμένη ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ποὺ πρωτοφάνηκε γερμανικὰ (2η ἔκδοση, Λειψία 1963), μεταφρασμένο τώρα σ' ἄγγλικὸ ἀπὸ τὴν Ἰταλικὴ του ἔκδοση. Συμπληρώνεται σημαντικὰ μὲ διάφορους χρονολογικοὺς πίνακες. Ἀπὸ τὴν ἄποψή μας ἐνδιαφέρουν εἰδικώτερα τὰ κεφάλαια γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἡμερολόγιο τῆς Αἴγυπτου, οἱ μακεδονικοὶ μῆνες (σ. 20), ἀντιστοιχίες μὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις καὶ τόπους, μάλιστα μὲ τὰ θέσμια στὰ κράτη τῶν Διαδόχων (σ. 25, 28, 31) καὶ ἐκτενέστερα τῶν Πτολεμαίων στὴν Αἴγυπτο (σ. 38 κ.έ.).

Δυὸ ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ἦταν ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Μακεδονικῆς χρονολογίας⁴.

Ὁ Alfred Rüsç στὴ μελέτη του γιὰ τὰ ρωμαϊκὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας συζητεῖ καὶ προβλήματα χρονολογίας, ἀκτιακῆς καὶ ἐπαρχιακῆς⁵.

13. Β α σ ι λ ι κ ᾶ Θ έ σ μ ι α. Ἀπὸ πολλοὺς ἐγιναν παρατηρήσεις στοὺς βασιλικούς καὶ τοὺς ἄλλους θεσμοὺς τῶν Μακεδόνων κατὰ τὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία. Ὁ C. Edson ἀναφέρθηκε κατ' ἐπανάληψιν στοὺς θεσμοὺς, ὁ Σπ. Μαρινᾶτος εἶδε μυκηναϊκὰ (καὶ μινωϊκὰ) στοιχεῖα⁶. Τὴν ἔννοια τῶν ὄρων *ἑταῖρος*, *φίλος*, *σωματοφύλαξ* (τοῦ Ἀλεξάνδρου)

1. L. Vidmann, Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, Berlin 1970, σ. 44, σμμ. 71, 57, σμμ. 29 καὶ 30, καὶ 99.

2. Edouard Des Places, La religion grecque, Paris 1969.

3. E. J. Bickerman, Chronology of the Ancient World, Ithaca, New York 1968.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 201 (J. R. Cormack), σ. 280 κ.έ. (I. Τουράτσογλου).

5. A. Rüsçh, Das Kaiserzeitliche Portrait in Makedonien, JdI, τ. 84 (1969), σ. 64 κ.έ., 105, κ.ά.

6. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 22 κ.έ. καὶ 30 κ.έ. (C. Edson), σ. 45-92 (Μαρινᾶτος).

πραγματεύθηκε ο George S. Stagakis, και ο R. Tomlinson αναφέρθηκε στα βασιλικά συμπόσια¹. — Παρατηρήσεις για τη φύση της μακεδονικής βασιλείας, για τις σχέσεις βασιλέως και στρατού κ.λ. περιλαμβάνει άρθρο του A. B. Breebaart².

Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν εἰδήσεων γιὰ τὰ βασιλικά θέσµια τῆς Μακεδονίας ἀναπληρώνεται (µε τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις, ἐννοεῖται) ἀπὸ τὶς εἰδήσεις, ποὺ ἔχοµε γιὰ τὴν αὐτὴ τῶν Διαδόχων καὶ µάλιστα τῶν Πτολεµαίων. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη ἐνδιαφέρει ὁ VI τόμος τῆς Prosopographia Ptolemaica, ποὺ ἀναφέρεται στὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, στοὺς ἐπιτρόπους, στοὺς φίλους, στοὺς συντρόφους τοῦ βασιλέως, στὸ προσωπικὸ τῆς αὐτῆς, στὴ λατρεία κ.ο.κ.³

14. Ἐπιγράµµατα. Συνεχίζοντας τὴν ἀξιοθαύµαστη ἐργασία τους στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία οἱ A. S. F. Gow καὶ D. L. Page ἐξέδωκαν τὸν «Φιλίππου στέφανον» καὶ µερικὰ ἄλλα σύγχρονα ἐπιγράµµατα σὲ δύο τόµους⁴, ὅπως εἶχαν κάµει καὶ µὲ τὰ «Ἑλληνιστικὰ Ἐπιγράµµατα»⁵. Στὸν πρῶτο τόµο περιλαμβάνονται: εἰσαγωγὴ, κείμενο καὶ μετάφραση, πίνακες τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιγραμματοποιῶν. Στὸ δεύτερο: σχόλια καὶ πίνακες. Ἀπὸ τὴν Παλατινὴ καὶ τὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανοῦδη περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ἐπιγράµµατα, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ, περίπου 90 π.Χ. - 40 μ.Χ. Ἡ ὑπόθεση, ὅτι ὁ λεγόμενος «Φιλίππου στέφανος» ἀνήκει στὸ Θεσσαλονικεῖα ἐπιγραμματοποιὸ Φίλιππο, ξεκινáει ἀπὸ ἓνα ποίημα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (4.2), ποὺ ἐπιγράφεται ἔτσι καὶ µᾶς λέει, πὼς ὁ ποιητῆς του συνέθεσε «στέφανον» µὲ ἐπιγράµµατα, τῶν ὁποίων οἱ ποιηταὶ εἴτε ἀναφέρονται (13 ὀνόματα) εἴτε κρύβονται στὴ λέξη «περισσοί»: *τοὺς δὲ περισσοὺς εἶκασον οἷς ἐθέλεις ἀνθεσιν περιφύτοις*.

Τὸ κείμενο τῶν ποιημάτων εἶναι παρμένο κυρίως ἀπὸ τὴν Παλατινὴ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανοῦδη.

Ἀπὸ τοὺς ποιητὰς ἐνδιαφέρουν τὰ Χρονικά μας οἱ Μακεδόνες καὶ ὅ,τι σχετίζεται πρὸς τὴ Μακεδονία:

Ἄδαιος ὁ Μακεδὼν δὲν µᾶς εἶναι περισσότερο γνωστὸς ἀπ' ἄλλοῦ⁶,

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 86-102 (Stagakis), σ. 308-315 (Tomlinson).

2. «Mnemosyne», τ. 20 (1967), σ. 154 κ.έ.

3. W. P e r e m a n s κ.ά., Prosopographia Ptolemaica, VI, La cour, les relations internationales et les possessions extérieures, la vie culturelle, Louvain 1968.

4. A. S. G o w - D. L. P a g e e, The Garland of Philip and some Contemporary Epigrams, I-II, Cambridge 1968.

5. Μιὰ ἀκόµα βιβλιοκρισία, «AJ Phil.», τ. 90 (1969), σ. 104-106. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 14, σημ. 2.

6. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 158, ἀριθ. 1525 (Δ. Κανατσούλης).

δὲν μιλάει στὰ ποιήματά του γιὰ τὴ ζωὴ του, γνωρίζει τὴ Δόβηρο καὶ τὸν τάφο τοῦ Φιλοπρήγμονος ἐκεῖ ποὺ χωρίζει ὁ δρόμος πρὶν ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματά του γιὰ τὸν Εὐρυπίδη, τὸ Φίλιππο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο, φαίνεται νὰ βγαίνει μακεδονικὴ πνοή. Τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο:

*τύμβον Ἀλεξάνδροιο Μακεδόνος ἦν τις αἰδῆς,
ἠπίρους κείνου σῆμα λέγ' ἀμφοτέρας.*

Τὸ ὀραιότερο ποίημα τοῦ Ἀδαίου εἶναι τὸ πρῶτο στὴ σειρὰ: Τὸν ἀροτήρα βοῦν, ποὺ τὸν ἔφαε τ' ἀλέτρι καὶ τὰ γεράματα, ὁ Ἄλκων δὲν τὸν πέρασε στὸ μαχαίρι· σεβάστηκε τὰ ἔργα του· τώρα στὸ λόγγο μὲ μυκηθμοὺς χαίρει τὴν ἐλευθερία του ἀπὸ τὸ ζυγὸ.

Τὸ τελευταῖο στὴ σειρὰ ποιήματά του εἶναι ἀπ' αὐτὰ ποὺ δύσκολα γράφονται τώρα ἐδῶ. Δύσκολα λέγονται καὶ πάνω σὲ πιοτό.

Τοῦ Ἀντιγόνου τοῦ Καρυστίου τὸ μοναδικὸ ἐπίγραμμα ἄλλοι τὸ ἀποδίδουν στὸν Ἀντίπατρο ἢ σὲ Ἀντίγονο Θεσσαλονικέα.

Ὁ Ἀντίπατρος ὁ Θεσσαλονικεὺς εἶναι περισσότερο γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του¹. Ἀπὸ τὰ 115 ποιήματά του μαθαίνομε λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του. Ἀλλὰ συγγέρονται τὰ ποιήματά του μὲ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἀντιπάτρου τοῦ Σιδωνίου, στὸν ὁποῖον ἀποδίδεται καὶ ἓνα ἐπίγραμμα εἰς Ὀλύμπιον Διόδωρον, υἱὸν τοῦ Καλλιस्थένους. Ὁ Διόδωρος γύρισε τὶς θάλασσες καὶ τὰ πελάγη, ἀλλὰ πνίγηκε στὸ λιμάνι κάμοντας ἐμετό!

ἄ πόσον ὕδωρ ὄλεσε τὸν τόσσω κεκριμένον πελάγει!

Μακεδονικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τὰ ἐπιγράμματα ΧLI καὶ ΧLII, τὸ πρῶτο γιὰ μιὰ καυσία, τὸ δεῦτερο γιὰ ἓνα ξίφος, μακεδονικὰ καὶ τὰ δύο δῶρα τοῦ ποιητοῦ στὸ Ρωμαῖο προστάτη του². Φαίνεται πὼς ἦταν ὁ L. Calpurnius Piso Frugi. Τὸ ὑπ' ἀριθ. L ἐπίγραμμα στὰ ἐρεπία τῆς Ἀμφιπόλεως ἰδὲ κατωτέρω.

Γιὰ τὸ δυστυχεῖ ἀυτόχειρα Ἀριστείδη ἀπὸ τὴ Βοκερία (ἐπίγραμμα LXVIII), ἰδὲ τὸ ἄρθρο μου στὰ Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν³.

Ἀντιφάνης εἶναι τὸ ὄνομα δύο ἐπιγραμματοποιῶν. Ὁ ἓνας λέγεται Μακεδών⁴, ὁ ἄλλος Μεγαλοπολίτης.

Ὁ Ἀντίστιος ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ὁ C. Antistius Vetus, «ἐκ τῶν πρώτων Μακεδονίας» (e primoribus Macedoniae, Τάκτιος, Annales, 3-38), καταδικα-

¹. Δ. Κανατσούλη, Μακεδ. Προσωπογραφία, σ. 20 κ.έ., ἀριθ. 138.

². Δ. Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 73, ἀριθ. 678.

³. ΑΑΑ, τ. 4, 1 (1971), σ. 115 κ.έ.

⁴. Ἰδὲ «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 161, ἀριθ. 1547 (Δ. Κανατσούλης).

σμένος για προδοσία τὸ 21 μ.Χ., ἐξόριστος σὲ νησί μακρὰ ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη¹.

Στὸν Ἐπίγονο τὸ Θεσσαλονικέα² οἱ ἐκδότες ἀφίνουν μόνον τὸ ἐπιγράμμα τῆς Παλατινῆς (ὄχι καὶ τὰ ἄλλα δύο τοῦ Πλανούδη).

Μεταξὺ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Γεμίνου (ὁ ὁποῖος ὑποθετικά ταυτίζεται πρὸς τὸν C. Terentius Tullius Geminus, consul suffectus τὸ 46 μ.Χ., legatus στὴ Μυσία ὑστερότερα) ὑπάρχει καὶ ἓνα δῆθεν ἐπίγραμμα σὲ τρόπαιο τοῦ Φιλίππου στὴ Χαιρώνεια. Εἶναι γνωστὸ ὁμῶς ἀπὸ τὸν Πausanία (9.40.4) ὅτι ὁ Φίλιππος δὲν ἔστησε τρόπαιο στὴ Χαιρώνεια ἢ ἀλλοῦ, γιατί οἱ Μακεδόνες δὲν συνήθιζαν νὰ στήνουν τρόπαια. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω: Στρυμών.

«Μακεδονίου Θεσσαλονικέως» ἐπιγράφονται τρία ποιήματα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία, ἀλλὰ δὲν ξέρομε τίποτε ἄλλο γιὰ τὸν ποιητὴ, ἐκτὸς ἂν ἀλήκη σ' αὐτὸν ἐπιγραφὴ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν μὲ παιάνα εἰς Ἀπόλλωνα καὶ Ἀσκληπιὸν πού σώζει: *Μακε [ ] ἐποίησεν*. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ ἀναχθῆ ὡς τὸν 3ον αἰ. π.Χ.

Ὁ Παρμενίων ὁ Μακεδὼν ἔκαμε ὠραῖο ἐπίγραμμα γιὰ τοὺς Τριακοσίους τῶν Θερμοπυλῶν μὲ ὑπαινιγμὸ στὴ γεφύρωση τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ τὴ στρατιὰ τοῦ Ξέρξη καὶ στὴ Διώρυγα τοῦ Ἄθω:

«Αὐτὸν πού πέρασε μὲ στόλο τὴ στεριά, περπατητὰ τὴ θάλασσα, σὲ ἀλλαγμένους δρόμους τῆς στεριᾶς καὶ τοῦ πελάγου, αὐτὸν τὸν κράτησε ἢ λεβεντιὰ τῆς Σπάρτης μὲ τρεῖς ἑκατοντάδες δόρατα. Βουνὰ καὶ πέλαγα, ντροπὴ σας!»³.

Ὁ Φίλιππος, Θεσσαλονικεὺς κατὰ τὴν Παλατινὴ, Μακεδὼν ἀπλῶς κατὰ τὸν Πλανούδη, εἶναι αὐτὸς πού συνέθεσε τὸν «στέφανο». Οὔτε ἀπὸ τὰ δικά του ποιήματα οὔτε ἀπ' ἄλλοῦ μαθαίνομε βιογραφικὰ του στοιχεῖα⁴.

Ὁ Ἀρχίας ὁ Μακεδὼν⁵ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε ἐπιγραμματοποιοὺς μὲ τὸ ὄνομα Ἀρχίας, καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ καταλογίζουν τὸ ἐπίγραμμα, πού ρητῶς ἀποδίδεται σ' αὐτὸν (II, σ. 435). Τὰ ἄλλα (συνολικὰ 34 ἐπιγράμματα) γκρουπάρονται καὶ ἀποδίδονται μὲ ἐπιφύλαξη σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς ὁμώνυμους ἐπιγραμματοποιοὺς.

Δὲν συζητεῖται ἡ πατρίδα τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Αἰγέατου (I, σ. 432-433, II, σ. 461).

Γιὰ τὸν Πελλαῖο ἐπιγραμματοποιὸ Ποσειδίππο ἄρθρο τοῦ Adelmo Bagazzi στὸ περιοδικὸ *Hermes*⁶.

1. Δ. Κανατσούλης, Προσωπογραφία, σ. 21, ἀριθ. 141.

2. «Μακεδονικά», ἔ.α., σ. 167, ἀριθ. 1599.

3. Ἄλλες πληροφορίες καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Παρμενίωνα, «Μακεδονικά», ἔ.α., σ. 183, ἀριθ. 1730.

4. Πρβλ. Δ. Κανατσούλην, ἔ.α., σ. 158, ἀριθ. 1387.

5. Δ. Κανατσούλης, ἔ.α., σ. 26 ἀριθ. 192.

6. «Hermes» τ. 96 (1968), σ. 190 κ.έ.

15. Τέχνη γενικά. Στὸ βιβλίον τοῦ Cornelius C. Vermeule γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹ γίνεται συχνὰ ἀναφορὰ σὲ μνημεῖα καὶ καλλιτεχνήματα τῆς Μακεδονίας, εἰδικῶς τερὰ τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βεροίας, τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας), τῶν Φιλίππων, τῆς Θάσου, τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ τῆς Δράμας (ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 31).

Στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ernst Künzl² γιὰ πρῶμα ἑλληνιστικὰ συμπλέγματα γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ, ὅπως τὸ κυνήγι τοῦ Ἀλεξάνδρου (ἀνάθημα τοῦ Κρατέρου) στοὺς Δελφοὺς (σ. 39), ὁ Ἀλέξανδρος μὲ τὸ δόρυ (σ. 75), κεφαλὲς τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 151), Ἀλέξανδρος θνήσκων (σ. 51), ἡ λεγόμενὴ σαρκοφάγος τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 55 καὶ 94), χορηγικὸ μνημεῖο στὴ Θάσο (σ. 84, 102, 108 καὶ 128) καὶ Μαρσύας τῆς Θάσου (σ. 131).

Μὲ τὸ γενικὸ τίτλον «Ἀνάγλυφα» δημοσίευσε ὁ Γ. Μπακαλάκης τρία «ἰωνικά» ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα βορειοελλαδίτικα³. Τὸ πρῶτον εἶναι κομμάτι ζωοφόρον ἀπὸ νεκρικὸ μνημεῖον τῆς θρακικῆς Μαρώνας. Τὸ δεῦτερον ἦταν ναϊσκος ἐπιτύμβιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον μένουσιν ἕνα κομμάτι στὸ Μουσεῖον τῆς Θάσου καὶ ἄλλο στὸ Μουσεῖον τῆς Καβάλας. Τὸ τρίτον εἶναι στήλη Πιερικὴ ἀπὸ τὸ Κίτρος, καὶ ἀποτελεῖ τὸ καλύτερον ἀπόκτημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τῆς Κατερίνης. Στὴν πραγματεία του ὁ Γ. Μπακαλάκης θίγει γενικώτερα θέματα γλυπτικῆς καὶ ἀναφέρεται σὲ περισσότερα εὑρήματα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου, ὅπως γυναικεῖος κορμὸς καὶ Ἀθηνᾶ τύπου Velletri ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ μαρμάρινες ταφικὲς «τράπεζες» τῆς Θάσου καὶ τοῦ Δίου (σ. 14, εἰκ. 4 καὶ 5), πρὸς τὰ ὅποια παραβάλλεται τὸ Μαρωνίτικο γλυπτὸν, ἐνῶ τὰ γλυπτὰ Θάσου-Καβάλας καὶ Πιερίας παραβάλλονται ἐπίσης πρὸς ἄλλα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ Δῖον, τὴ Βεργίνα καὶ τὴ Ραιδεστὸ τῆς Θράκης καὶ πρὸς ἄλλα ἀνάγλυφα τῆς Θάσου καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Καβάλας.

Τὸ μέρος τῆς Μακεδονίας στὴ λαμπρὴ γαλλικὴ ἔκδοσις τῶν Charbonneau-Martin-Villard παρουσιάσθηκε σ' αὐτὸ τὸ περιοδικὸν μὲ μιὰ βιβλιοκρισίαν⁴.

Ὁ Λύσος, γλύπτης ἀπὸ τὴ Μακεδονία (Πανσ. VI, 17, 1), ἔχει τώρα δικὸν τοῦ ἄρθρου τῆς Realencyclopädie⁵.

Κεφάλαια μακεδονικῆς (ἱστορίας καὶ) τέχνης ἔχουν γραφῆ στὴ Σαμοθράκη. Ἐνδιαφέρουσι λοιπὸν σχετικὰ δημοσιεύματα, ὅπως ἡ σειρὰ τῆς δη-

1. C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1968.

2. Ernst Künzl, *Frühhellenistischen Gruppen*, Köln 1968.

3. Γ. Μπακαλάκης, Ἀνάγλυφα, Θεσσαλονίκη 1969.

4. «Μακεδονικά», τ. 10 (1970), σ. 329 κ.έ. (Φ. Πέτσας).

5. RE, Suppl., τ. 11 (1968), λ. Lysos.

μοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν¹. Στὴ λαμπρὴ τρίτομη δημοσίευση τοῦ Ἱεροῦ τῆς Σαμοθράκης ἀπὸ τὴν Phyllis Lehmann², σύζυγο, συνεργάτιδα καὶ συνεχίστρια τοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Karl Lehmann, γίνεται ἀναφορὰ συχνὰ σὲ μακεδονικὰ ἀρχιτεκτονήματα, ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες: στὰ θυροφύλλα μὲ τὶς χαλκεπένδυτες ἐφηλίδες τῆς ἐξωτερικῆς θύρας τοῦ τάφου τοῦ Λαγκαδά (I, σ. 56, σημ. 46 καὶ εἰκ. 149, πρβλ. σ. 189), στὴν τοποθέτηση τῶν θυροφύλλων τοῦ Τάφου τῆς Παλατίτσας (I, σ. 66, σημ. 76 καὶ εἰκ. 151) καὶ στὴ διακόσμηση τῶν θυροφύλλων τῶν τάφων τῆς Παλατίτσας, τοῦ Λαγκαδά καὶ τῆς Βεργίνας (I, σ. 190 καὶ εἰκ. 150, πρβλ. II, σ. 245 καὶ 255). Λεπτομέρειες τῆς τοιχοδομίας τοῦ Ἱεροῦ ἐξ ἄλλου παραλληλίζονται πρὸς ὅμοια χαρακτηριστικὰ τοιχοδομίας στὰ σπίτια τῆς Ὀλύνθου (I, σ. 166, 206 κ.έ. καὶ 210) καὶ σὲ τάφο τῆς Πύδνας (I, σ. 140 καὶ σημ. 251, 207, σημ. 151, καὶ 210, εἰκ. 162). Ἀνεμωτοὶ ἠγεμόνες τῆς κεραμώσεως παραλληλίζονται πρὸς τῆς Πέλλας (I, σ. 210, σημ. 136). Τῆς Θάσου ἐπίσης μνημεῖα σχετίζονται: ἡ ἐσχάρα τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἄλλου στὴν Ἀλυκὴ (I, σ. 158, σημ. 9), τὸ κτήριο μὲ παρασκήνια καὶ ἡ βορειοδυτικὴ στοὰ (I, σ. 174, σημ. 61, καὶ 228, σημ. 204). Τέλος, ἀκρωτήριο τοῦ Μουσείου Καβάλας παραβάλλεται πρὸς τὸ τοῦ Ἱεροῦ (I, σ. 355, σημ. 187). Γενικώτερα ζητήματα μακεδονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς συζητοῦνται ἐπίσης (I, σ. 199 κ.έ., σημ. 133, 215 κ.έ.), ἀφοῦ ἡ παρουσία μακεδονικῆς τέχνης στὸ Ἱερό τὸ ἐπιβάλλει.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν (ἠπειρωτικὴ καὶ) μακεδονικὴ ἱστορία καὶ γλυπτικὴ τέχνη παρουσιάζουν Ταραντινὰ ἀνάγλυφα³.

Ἡ παλαιὰ ἔκδοση τοῦ πρεσβυτέρου Πλινίου, μὲ μετάφραση τῆς K. Jex-Blake καὶ ὑπόμνημα καὶ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ τῆς E. Selters, βγῆκε σὲ ἀμερικανικὴ ἐπανεκδόση μὲ πρόλογο καὶ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Raymond V. Schoder⁴.

Ἡ σημασία ποὺ παίρνει ἡ μακεδονικὴ ἀρχαιολογία ὅλο καὶ πιὸ πολὺ φαίνεται ἀπὸ δημοσιεύματα⁵, ποὺ δὲν ἔχουν, ἀλήθεια, ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον, γιὰ νὰ καταχωρισθοῦν ὅλα. Στὶς προσθήκες π.χ. τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ ἀειμνήστου H. Möbius γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἐπιτύμβιων στη-

1. Ἐνδιαφέρουσα ἡ συζήτηση, μὲ ἀφορμὴ τὸν τόμο Samothrace 4, II, The Altar Court, μεταξὺ Oscar Bronner, AJA, τ. 71, (1967), σ. 96-98, καὶ Phyllis Lehmann (AJA, ἔ.α., σ. 429).

2. Samothrace 3, I-III [Bollingen Series LX. 3], Princeton University Press 1969.

3. Joseph Coleman Carter, Relief Sculptures from the Necropolis of Taranto, AJA, τ. 74 (1970), σ. 125-137.

4. K. Jex-Blake, E. Selters, R. Schoder, The Elder Pliny's Chapters on the History of Art, Argonaut, Inc., Publishers, Chicago 1968.

5. Ὡπως «Revue Belge de la Philologie et d'Histoire» τ. 38 (1970), σ. 1023 (Charles Delvoye).

λῶν μνημονεύονται τὰ δημοσιεύματα τοῦ Μ. Ἀνδρόνικου (ΑΕ 1956, 199 κ.έ.), τοῦ Γ. Μπακαλάκη (ΑΜ 77, 1962, 197 κ.έ.) κ.λ. Ἡ ἐπιγραφή τῆς στήλης τῆς Πέλλας ὁμῶς εἶναι: *Διονύσιος Μεγακλέους*, ὄχι Διογένης Μ. (ὅπως καὶ στὸν Register, σ. 124). Εἶναι ἀπὸ πεντηλῆσιο ἴσως μάρμαρο. Ἡ στήλη τῆς Φιλοκλείας Λυσικράτου εἶναι ἴσως ἔργο ἐπίσκατο στὴν Ποτειδαία, ἀπὸ τὴν Ἀττική. Ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῆς Ἀμφιπόλεως, νέα εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν, ἀναφέρονται ἐπίσης (σ. 117). Πρὸς τὰ φυτικά μοτίβα τῆς Κάτω Ἰταλίας παραβάλλονται τώρα τὰ ὅμοια μοτίβα στὸν κρατήρα τοῦ Δερβενιοῦ (ὁ ὁποῖος ἀκόμα εἶναι «vergoldete» καὶ στὸν Register, σ. 124), στὰ ψηφιδωτὰ τῆς Βεργίνας καὶ τῆς Πέλλας, καὶ στὸν τάφο τῶν Λευκαδιῶν (σ. 117, πρβλ. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδιῶν, 1966, σ. 110 κ.έ.).

Γιὰ τὸ χρυσοῦ ἀγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', ἀνάθημα στοὺς Δελφούς, ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 6. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 4 καὶ 8, καὶ κατωτ., ἀριθ. 16 καὶ 17.

16. Ἀ ρ χ ι τ ε κ τ ο ν ι κ ῆ. Ἡ ἔκθεση τοῦ νέου Διευθυντοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Σαμοθράκης, Διευθυντοῦ ἐπίσης καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν τῶν Ἀθηνῶν, κ. James R. McCredie, μὲ τ' ἀποτελέσματα τριῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων στὴ Σαμοθράκη (1965-1967)¹, παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας καὶ τέχνης, μάλιστα μετὰ τὴ βεβαίωση καὶ νέου μακεδονικοῦ ἰδρύματος, ἐνὸς ἐξάστυλου πρόστυλου κτηρίου ἀπὸ μάρμαρο. Τεμάχια τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς του δίνουν τὰ ὀνόματα τοῦ Φιλίππου Γ' τοῦ Ἀρριδαίου, καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Δ', ἀμέσων διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ποὺ συνεβασίλευσαν ἀπὸ 323-316 π.Χ.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 15, καὶ κατωτ., ἀριθ. 17 καὶ 38.

17. Μ α κ ε δ ο ν ι κ ο ἰ Τ ά φ ο ι. Στὴν ἐγχρωμὴ ἐγκυκλοπαίδεια Δομῆ δημοσιεύονται, σὲ ἐκλαϊκευτικὲς ἐκδόσεις γιὰ πρώτη φορά, εἰκόνες μὲ ποιότητα καὶ πιστὴ ἀπόδοση, ὅπως ὁ Αἰακὸς τοῦ Τάφου τῶν Λευκαδιῶν καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ Τάφου τῆς Βεργίνας². Τὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ γιὰ πρώτη φορά πληροφορεῖται ἀντάξια τὴν ὑπαρξὴ τέτοιων καλλιτεχνημάτων ἀπὸ τὴν ἀρχαία Μακεδονία. Στὸ κείμενο λαθάκια, τυπογραφικὰ μᾶλλον: δὲν ὑπάρχει π.χ. οἰκισμὸς Τηγανοχώρι, στὴ Βέροια (ὑπάρχει Ταγαροχώρι). Ἡ θέση τῆς Βεροίας δὲν εἶναι «στὶς ΒΑ ὑπώρειες τοῦ Βερμίου» ἀλλὰ στὶς ΝΑ, εἶναι ἀνορ-

1. «Hesperia», τ. 37 (1968), σ. 200 κ.έ. Πρβλ. ΑΔ, τ. 22 1967, (1969), Χρονικά, σ. 441 κ.έ. (McCredie).

2. «Hesperia», ἔ.α., σ. 222 κ.έ.

3. Δομὴ 1, Α-Ἀμοργός, 2, Ἀμόριον-ἀτροπίνη, 3, ἄτροπος-Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, 4, Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία-διακόσμηση, Ἀθήναι 1969—, ἰδὲ λ.λ. Αἰακός, Βεργίνα, Βέροια κ.ᾶ.

θόδοξο ότι περιλαμβάνεται στην αρχαία Βοττιαία (ή όποια κατά τόν Ἡρόδοτο ἦταν «στεινὸν χωρίον» με πόλεις τις Ἰχνες καὶ τὴν Πέλλα μόνον) καὶ τὰ τείχη της δὲν σώζονται μόνον πρὸς Βορρᾶν. Ἡ Βεργίνα ἐξ ἄλλου δὲν ἀπέχει 12 χλμ. ἀπὸ τῆς Βέροια καὶ δὲν θά τὴν ἔλεγα «μικρὸ χωριὸν» με τοὺς 1.000 περίπου κατοίκους της. Θὰ μπορούσε τὰ ἄρθρα Βεργίνα καὶ Βέροια νὰ εἶναι πληρέστερα, ὅπως εἶναι τὰ νεώτερα μακεδονικὰ λήμματα στοὺς ἐπόμενους τόμους.

Ὁ J.-M. Dentzer κατατάσσει τὰ διακοσμητικὰ συστήματα τῶν ἑλληνιστικῶν πρὸ πολὺ τοιχογραφιῶν τῆς Ἰταλίας, κυρίως τῆς νότιας, ἐν ὄψει τῶν ἀρχαιοτέρων τους ἐτρουσκικῶν¹. Τὴν ἀναθεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν διακοσμητικῶν συστημάτων ἐπιβάλλει, λέει, ἡ ἀνακάλυψη νέων ζωγραφικῶν μνημείων καὶ ἡ δημοσίευσή τους. Γίνεται ἀναφορὰ κυρίως στὸ μεγάλο τάφο τῶν Λευκαδιῶν καὶ σὲ ἄλλους τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Θράκης (σ. 86 καὶ 134, σημ. 2, κ.ά.). Ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου τῶν Λευκαδιῶν, ζώντανεμένη με τοὺς ἡμικίονες καὶ τὶς παραστάδες, ἀποτελεῖ «parallèle remarquable» γιὰ τοὺς τάφους τῆς Ἀπουλίας. Καὶ στὸ νεκρικὸ θάλαμο, ὅπου μοιράζονται οἱ γωνιακὲς παραστάδες στὶς δυὸ πλευρές, τοῦτο ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη «un caractère spécifique». Κακῶς περιγράφονται οἱ μετόπες «en relief polychrome», ἀν ὁ Δ. ἐννοῆ πραγματικὸ ἀνάγλυφο (σ. 134).

Ὁ Helmut Kyrieleis σὲ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς φόρμας ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνικῶν καθισμάτων καὶ κλινῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ², καταχωρίζει ὡστόσο τὰ ἐπιπλα τῶν μακεδονικῶν τάφων τῆς Βεργίνας καὶ τῆς Ἐρετρίας (σ. 156, 171 καὶ 181) καὶ συγκρίνει θρόνους με ἐρεισίνωτα σὲ ἀνάγλυφα τῆς Θάσου (σ. 134 κ.έ., 189, σημ. 649).

Ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν «μακεδονικῶν» τάφων πηγάζει ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση με κιονοστοιχία καὶ τοῦ νέου κιβωτιόσχημου τάφου ἀπὸ τὰς Γλαφυρὰς τῆς Μαγνησίας³. Γιὰ τοὺς «μακεδονικοὺς τάφους» στὴν Ἀλίφειρα ἰδὲ καὶ βιβλιοκρισία τοῦ Oscar Bronceer⁴. Ἐνας νέος «μακεδονικὸς» τάφος στὴ Χωνοκκλησιά τῆς Γραμμῆνης Ὁξυᾶς⁵. Μελέτη γιὰ δυναστικὰ μνημεῖα τῶν Καρυνᾶνδων ἀναφέρεται καὶ στὸν τάφο τοῦ Ἀλκέτα με ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ πιθανὰ μακεδονικὰ χαρακτηριστικὰ στὴ γλυπτικὴ τῶν μνημείων⁶.

1. J. -M. D e n t z e r, Les systèmes décoratifs dans la peinture murale italique, «Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome», τ. 80 (1968), σ. 85 κ.έ.

2. H e l m u t K y r i e l e i s, Throne und Klinen, Studien κ.λ., Berlin 1969.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 265, σχεδ. 2, πρβλ. Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδιῶν, Ἀθήναι 1966, σ. 54 καὶ 91, σημ. 5.

4. ΑJA, τ. 73 (1969), σ. 479. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967, ἀριθ. 17.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 242 κ.έ., πίν. 242.

6. «Arch. Anz.», τ. 83 (1968), σ. 226 κ.έ., 233 καὶ εἰκ. 43 (Jürgen Borchhardt).

18. Ζωγραφική. Μνημεία μακεδονικής ζωγραφικής περιλαμβάνονται σὲ δημοσιεύματα, πού καταχωρίστηκαν ἀνωτ., ὑπ' ἀριθ. 15 (Charbonneau-Martin-Villard) καὶ 17 (Δομή. Dentzer). Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 35.

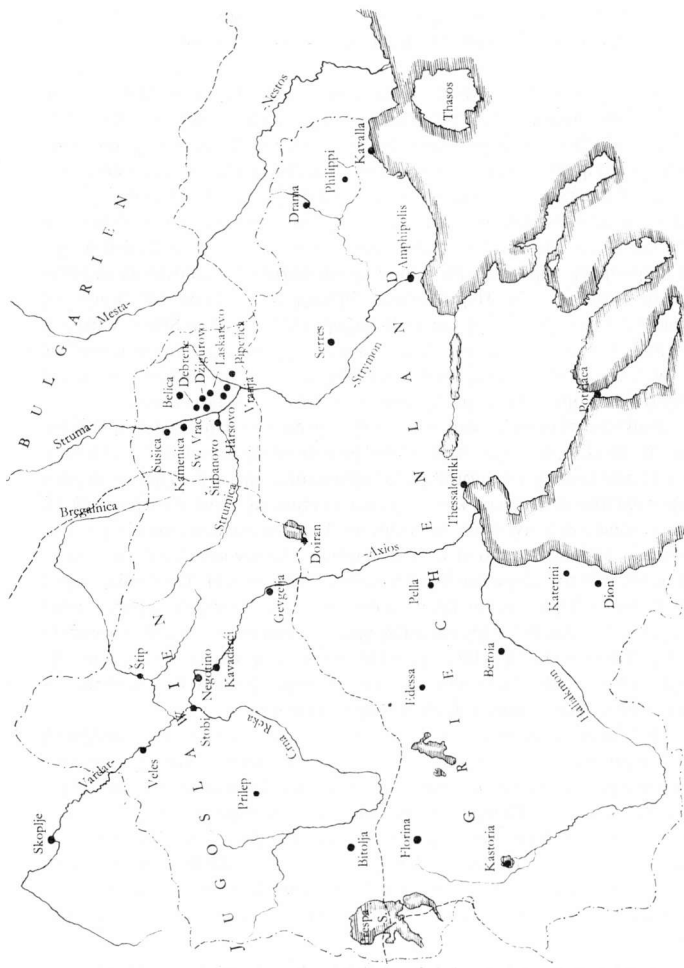
19. Πορτραῖτα. Μισοῦ αἰῶνος φροντίδες Ἑλλήνων Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Μακεδονίας γιὰ τὴν περισυλλογὴ (ἕως τὸ 1967), κατέληξαν στὴ δημοσίευση τῶν πορτραῖτων τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἀρχαιολόγο Alfred Rüschi¹, τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ εὐχαριστήσουμε, γιὰτὶ ἐπὶ τέλους τὰ ἕκαμε γνωστὰ στὴ διεθνή ἐπιστήμη. Χρονολογημένα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοὺς πορτραῖτα καὶ ἄλλα γνωστῶν ἀρχόντων ἔδωσαν τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο. Τοπικὰ ὁ R. ἀπλώνεται στὴ μοιρασμένη τώρα στὰ τρία ὄμορα κράτη ἀρχαία Μακεδονία μετὰ ὀρθόδοξα ὄρια τῆς (εἰκ. 7). Περιλαμβάνει δηλαδὴ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἐριγῶνος (Cerna Reca), τοῦ Ἀξιοῦ ἕως καὶ τὰ Βυλάζωρα (Veles) καὶ τὸ Štir (Ἄστιβος), καὶ πρὸς Ἀνατολάς, μετὰ ὁδηγὸ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, ἕως τὴν κοιλάδα τοῦ Μέσου Στρυμῶνος καὶ ἕως σχεδὸν τὸ Νέστο, ὁ ὁποῖος χονδρικὰ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας ὡς τὶς ἐκβολές του.

Ἰδιαίτερα πλούσιοι εἶναι ὁ ἀμητὸς πορτραῖτων στὴν περιοχὴ τοῦ Sv. Vrac τῆς Βουλγαρίας. Ἀλλὰ τὰ πολλὰ βέβαια προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, πού εἶναι ἡ ἀδιαμφισβήτητη μητρόπολη τῆς περιοχῆς, τὸ μεγάλο κοσμοπολιτικὸ λιμάνι καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο, μετὰ μόνο ἀνταγωνιστὴ τὴ Βέροια, ἔδρα τοῦ Κοινοῦ τῶν Μακεδόνων. Τὰ ἄλλα πολιτιστικὰ κέντρα συνδέονται μετὰ δρόμους. Μερικοὶ ἦταν στρωμένοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀρχελάου (ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Φιλίππου, ὅπως σ. 61, σημ. 6). Ὁ σπουδαιότερος ἦταν βέβαια ἡ Ἐγνατία, πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τῆς πρωτεύουσας Ρώμης καὶ συνέδεε τὴν Ἡράκλεια (ἴδρυμα τοῦ Φιλίππου παρὰ τὸ Μοναστήρι), τὴν Ἐδεσσα καὶ τὴν Πέλλα μετὰ τὴ Θεσσαλονίκη² καὶ ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὴν Ἀμφίπολη καὶ τοὺς Φιλίππους, Δεύτερη σὲ σημασία, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἐρχεται ἡ ὁδὸς κατὰ μῆκος τοῦ Ἀξιοῦ πρὸς Τέμνη.

Ὁ R. ἐξετάζει χρονολογικὰ ζητήματα: τὴν ἀκτιακὴ καὶ τὴν ἐπαρχιακὴ χρονολογία, τὰ χρονολογημένα μετὰ ἐπιγραφῆς πορτραῖτα, τὴν ἔμμεση χρονολόγησι μετὰ ἐπιγραφικὰ κριτήρια (σχῆμα γραμμάτων κ.λ.), τὴν τεχντροπικὴ συσχέτισι κ.λ. Πραγματεύεται χωριστὰ τὰ πορτραῖτα τῶν χρόνων τῶν Ἰουλιῶν καὶ τοῦ Κλαυδίου, τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων, τοῦ Τραϊανοῦ, τοῦ Ἀδριανοῦ, τῶν Ἀντωνίνων, τῶν Σεβήρων, τῶν ἐτῶν 235-253 μ.Χ., τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλινοῦ, τῆς Τετραρχίας, τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ τοῦ Θεοδοσίου. Ἐξετάζει ἐν συνεχείᾳ τὴ μορφή τῶν μνημείων τὰ ὁποῖα φέρουν πορτραῖτα:

1. A. R ü s c h, Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, Jdl, τ. 84 (1969), σ. 59-196.

2. Ἐπὶ τέλους εὐρέθῃ ὁ Ἐγνατίας, BCH, τ. 98 (1974), σ. 813 κ.έ. (Κ. Ρωμοπούλου).

Εικ. 7. Χάρτης της αρχαίας Μακεδονίας με τους σπουδαιότερους τόπους, πού έδωσαν πομπράτα ρωμαϊκών αυτοκρατοριών χόνων (Rüsch) (19)

ΤΟΠΟΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΠΟΡΤΡΑΙΤΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

*Αμφίπολη, Av. 21 (·)	Θεσσαλονίκη, Αγ. 12, 17-38, 40-44, 46-47, 76-78, M. 6-9, 12
Barasani παρά τῷ Bitolja, Av. 31	Sv. Vrač (περιοχή), B, Av. 56, 57, 73, M. 8
Belica, B, Av. 53	Σέρραι, Av. 16, 25, 26, 27, M. 2
Βέροια, Av. 1, 2, 3, 4, 5 καὶ 6	Širbanovo, B, Av. 79
Bitolja, Γ, Αγ. 4 καὶ 5	Σκύδρα (·), Αγ. 48
Γιαννιτσά, Av. 14 καὶ 15	Stari Grad παρά τῷ Titov Veles, Γ, Av. 28
Črniliste παρά τῷ Prilep, Av. 67 καὶ 68	Stip, Γ, Αγ. 3
Debreue, B, Av. 61	Στόβοι, Γ, Αγ. 1
Δίον, Αγ. 6	Styberra, Γ, Αγ. 14-16
Djigurovo, B, M. 10	Titov Veles, Γ, Av. 30
Doiran, Γ, M. 4	Φίλιπποι, Αγ. 8, Av. 39
Dolno Disan παρά τῷ Kavadarci, Av. 32	Φλώρινα (·), Αγ. 7, Av. 7, 8
Δράμα, Αγ. 11	Vatasa παρά τῷ Kavadarci, Γ, Av. 33
Gevgelja, Γ, M. 3	Vranja, B, Av. 45, 46
Gorna Gradesciica (περιοχή), B, M. 23	Χωρίς ἀκριβῆ τόπο προελεύσεως
Gradesciica, B, Av. 52	Μακεδονία (Ἑλλην.), Av. 22 (·), 24 (·), M. 24
Hátsovo, B, Av. 47	Μακεδονία (Γουγκ.), Αγ. 9
Hotovo, B, Av. 42	Στρυμών (κοιλιάδα), B, Av. 54, 55, 64, 65
	Χαλκιδική, Αγ. 45
	B = Βουλγαρία, Γ = Γιουγκοσλαβία, Av = Ἀνάγλυφο, Αγ = ἀλόγλυφο, M = Μετάλλο

τήν επιτύμβια στήλη, τὸ ἐπιτύμβιο μέταλλιο (ποῦ κρατάει ἀπὸ τὴν *imago clipeata*) μὲ προτομές ἕως ἑννέα κ.λ.

Συμπεραίνει (σ. 106 κ.έ.), ὅτι στὴν πρωϊμώτατη αὐτοκρατορική ἐποχὴ μόνον ὀλόσωμες, σὲ φυσικὸ μέγεθος, μορφές εἰκονίζονταν σὲ ἐπιτάφια μνημεῖα, ἢ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1934). Στὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων ξαφνικὰ παρουσιάζονται προτομές. Οἱ ὀλόσωμες μορφές τῶν μεταγενεστέρων χρόνων γίνονται πλέον σὲ μικρογραφία. Ἡ ρωμαϊκὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων φαίνεται ἀπὸ τὴν ἰδιάζουσα στὴ Μακεδονία μορφή τοῦ ταφικοῦ μεταλλίου (*imago clipeata*).

Τὰ πρῶτα μνημεῖα ἰδιωτῶν δὲν παρουσιάζουν ἀκόμη εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1935 β), ἀντίθετα πρὸς τὶς σύγχρονες εἰκόνας ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Τεχνοτροπικὰ συνδέονται πρὸς τὴν τέχνη τῆς βορειοδυτικῆς Μ. Ἀσίας. Τὰ πρῶτα πορτραῖτα ἰδιωτῶν παρουσιάζονται τὴν ἐποχὴ τῶν Φλαβίων, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας (κόμμωση, γένειο κ.λ.). Ἀποδίδονται πλαστικὰ πολὺ ὠραῖα (πίν. 1, α-β), μὲ ἰσχυρὸ τονισμὸ τῶν ματιῶν (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 171).

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ τὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τῶν ἄλλων καλλιτεχνικῶν κέντρων (πίν. 2, α). Τονίζονται ἀκόμα περισσότερο τὰ μάτια σὰν ἔκφραση τοῦ συνόλου. Παρεῖς καὶ στόμα γίνονται ἀνέκφραστα. Ὁ κλασικισμὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ δύσκολα παρατηρεῖται. Ἀντίθετα παρουσιάζεται μιὰ στήλη ἐπιτύμβια μὲ ἐξαιρετικῶς αὐστηρὰ καὶ ἔντονα σχηματοποιημένα πορτραῖτα (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 911). Οἱ κυρίες κάνουν τὰ μαλλιά τους πλεξίδες (στήλη Τ. Κλαυδίου Φιλίτου, στὸ Μουσεῖο τῆς Βεροίας), ὅπως στὴν αὐλὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ. Μίμηση τῶν τάσεων γιὰ μαρδὸκ στὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων δὲν παρατηρεῖται. Τονίζεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Βεροίας 30).

Στὴν ἐποχὴ τῶν Σεβήρων ἡ γλυπτικὴ (πίν. 2, β) παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ, ποῦ παρατηροῦνται ἐπίσης στὶς πόλεις τῆς Βορείου Συρίας, οἱ ὁποῖες ἰδρύθηκαν ἀπὸ Μακεδόνες ἢ ἰδρύθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς Διαδόχους. Ἡ Παλμύρα καὶ ἡ Δούρα- Εὐρωπὸς δίνουν σύγχρονα παραδείγματα χρονολογημένα (πρβλ. κατωτ., ἀριθ. 45, Ἐπιγραφές).

Στὰ χρόνια μεταξύ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου καὶ τοῦ Γαλλινοῦ ἔχομε μερικὰ πορτραῖτα μὲ ἔντονα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἀνατολικές ἐπιδράσεις (πίν. 3), στὴν ἐποχὴ τοῦ Γαλλινοῦ κατὰ παραδείγματα ρωμαϊκοῦ αὐτοκρατορικοῦ στυλ (πίν. 4, α-β), ἐνῶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τετραρχίας παρατηροῦνται σχέσεις μὲ τὴ δυτικὴ Μ. Ἀσία.

Μετὰ τὰ στρόγγυλα, σφιγμένα κεφάλια τῆς ἐποχῆς τῆς Τετραρχίας, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τὰ κεφάλια ἐπιμηκύνονται καί, ἰδίως

στά ἀνάγλυφα, ἀποκοτῶν γραφικὴ τραχύτητα. Τὰ μεγάλα μάτια, τὰ γωνιώδη πρόσωπα καὶ τὰ ἔντονα περιγράμματα εἶναι φανερά κυρίως στὰ νομίσματα.

Τὰ Θεοδοσιανὰ πορτραῖτα τῆς Μακεδονίας δείχνουν τὴν ἴδια ἰσοπέδωση τῆς εἰκονιστικῆς τέχνης, πού παρατηρεῖται σ' ὀλόκληρη τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἔχομε ὁμως ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ τὰ καλύτερα παραδείγματα (ἀριθ. Εὐρ. Μ. Θεσσ. 1060 καὶ 1061).

«Der Verfasser war bemüht, nicht in einen gewissen Lokalpatriotismus zu Verfallen... Nur wenn man das gesamte Material einer Landschaft überblickt, wir man vor Fehlschlüssen bewahrt bleiben... Durch die Synthese der griechischen, römischen und besonders der östlichen Einflüsse, gewinnt die makedonische Kunstlandschaft ihre Form und wird ein neues Zentrum» (σ. 108).

Ἀκολουθεῖ πῖναξ τῶν κυρίων ὀνομάτων (ὄλες οἱ ἐπιγραφές ἑλληνό-γλωσσες) καὶ ὁ Κατάλογος τῶν γλυπτῶν μὲ τὴ σειρά: ὀλόγλυφα, ἀνάγλυφα καὶ ἐπιτάφια μετάλλια (imago clipeata). Μερικὰ εἶναι ἀγνώστου προελεύσεως (R 22, R 24, M 24 κ.ἄ.). Γιὰ τὰ ἄλλα ἰδὲ καὶ κατωτ., στοὺς τόπους.

Ἄ Ο Rüsch γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ὑπ' ἀριθ. Εὐρ. 898 παραπέμπει καὶ στὴν McCann¹, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴν ἀπόδοση στὸ Σεπτίμιο Σεβήρο (σ. 122 καὶ εἰκ 20-21). Ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 39.

Καὶ μερικὲς παρατηρήσεις, πρόχειρα τώρα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν Χρονικῶν (ἴσως ἐπανέλθω ἄλλοῦ ἀργότερα), κυρίως στοὺς χάρτες καὶ τὰ στοιχεῖα προελεύσεως τῶν σελίδων 110-111:

Τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 3, ἀπὸ τὴ Βέροια, δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀμνημόνευτο. Περιγράφεται καὶ εἰκονίζεται: Μακεδονικὰ 2, 1941-52 (1953), σ. 39 κ.ἑ. πίν. XVI, α. Τὸ ὄνομα Carnilište εἶναι παραμορφωμένο πιθανῶς (πρβλ. Μακεδονικὰ 13, 1973, σ. 489). Θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθῆ στὸ χάρτη, ὅπως π.χ. στό: N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, 1972, Map 9, ὅπου, στὴν ἀπόσταση ὑπερέικοσι χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ Prilep, φαίνεται νὰ μεσολαβοῦν πολλά. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄλλους τόπους.

Τὰ γλυπτὰ πού ἀποδίδονται στὴ Φλώρινα δὲν τῆς ἀνήκουν. Πιθανῶς καὶ τὰ τρία. Γιὰ τὴν ἀνάγλυφη στήλη ὑπ' ἀριθ. 7 (κατ. Φλώρινα) εἶχα σημειώσει κατὰ τὸ 1960: «Εὐρέθη ὑπὸ τοῦ Θ. Βράκα εἰς τὸν περίβολον τῆς Νομαρχίας περισυλλεγεῖσα ἐκεῖ παλαιότερον (ὑπὸ Κερσμοπούλλου)». Γιὰ τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 8 πῖο συγκεκριμένα: «Ἐξ Ἀχλάδος μετεφέρθη τὸ 1957 ὑπὸ Θ. Βράκα δι' αὐτοκινήτου τοῦ Δήμου Φλωρίνης, εὐρεθὲν εἰς αὐτὴν οἰκίας ἀσβεστομένον».

Ἔτσι ἀπατηλὰ ἀόριστες εἶναι καὶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα ὑπ' ἀριθ. 14 καὶ 15 οἱ παλαιότερες πληροφορίες: «Aus Jannitsa(?) bei Thessaloniki!» Τοὺς περισσότερους τόπους τῆς Γιουγκοσλαβίας δὲν τοὺς βρίσκω στὸν Hammond (ἔ.ἄ.)

1. «Mem. Am. Ac.», τ. 30(1968), σ. 180, πίν. 94.

καὶ κείνα τὰ Maglen-Tal καὶ Podgora b. Philipri, στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ δύο, δὲν μποροῦσαν νὰ συγχρονισθοῦν; Δὲν ἔχουν τώρα ἄλλο ὄνομα πῶς γνωστό; Prosoceni b. Drama θὰ εἶναι βέβαια ἢ Προσοτσάνη. Τὸ κεφάλι ὑπ' ἀριθ. 48 δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ Σκῦδρα, τὴ σύγχρονη ἐννοεῖται. Τὸ κουβάλλημα μετὰ τὰ χέρια μου, σὲ δύο δόσεις, στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐπιχρῶση τῆς κόμης δὲν ἀναφέρεται. Μήπως πλύθηκε σὲ βαθμὸ ἀνεπίτρεπτο; Τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 57 (σ. 111) κατὰ λάθος ἀποδίδεται στὸ Sv. Vrač, ἀντὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 58 (πρβλ. σ. 166 κ.έ.). Δὲν καταχωρίσθηκε στὴ Θεσσαλονίκη (σ. 111) τὸ κεφάλι ὑπ' ἀριθ. 39 (πρβλ. σ. 134). Ἄλλα ἄλλοτε.

Ἡ Elisabeth Nau¹, μετὰ ἀφορμὴ ἓνα καμέο ἀπὸ σαρδόνυχα μετὰ μορφὴ τῆς Ἰουλίας Δόμνας στὸ στυλ τῆς Ὀλυμπιάδος τῶν νομισματοσήμεων τοῦ Ἀμπουκίρ (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.) καὶ ρωμαϊκῶν νομισμάτων (contorniatii 4ου αἰ. μ.Χ.), κάμει παρατηρήσεις ἐνδιαφέρουσες: γιὰ τὴ μορφὴ τῆς Ὀλυμπιάδος, τὸ νομισματοσήμεο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ποῦ εἰκονίζεται ἀπὸ γύψινο ἐκμαγεῖο (πίν. 6.14), τὴ θεϊκὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴ σχέση του μετὰ τὸ Δία (διὰ τῆς Ὀλυμπιάδος), τὴ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος στὴ Δύση, ὅπου ἡ μητέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ Διώνη ἔγινε πρότυπο τῆς Μεγάλης Μητέρας, τῆς μητέρας τοῦ Θεοῦ-βασιλέως, τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τοῦ στρατοῦ, τῆς Συγκλήτου κ.ο.κ. Αὐτὰ ἐπισημαίνονται τώρα ἀπὸ τὴν E. Nau. Κάτι ἀνάλογο ἔγινε στὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὴν Ἀρσινόες καὶ τὴν Βερενίκης τῶν Πτολεμαίων. Ἡ μορφὴ τῆς Ὀλυμπιάδος πέρασε ἔτσι— πάντοτε κατὰ τὴν E. Nau—στὴν Παναγία τῶν Χριστιανῶν γιὰ νὰ γίνῃ ἡ κυρίαρχη μορφὴ στὴν καρδιά τους (εἰκ. 8).

¹Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 39.

20. Ὁ π λ α. Τμῆμα χάλκινης μακεδονικῆς ἀσπίδος εὐρέθῃ στὴ Δωδώνη, ποῦ σώζει ὅπο ἐπιγραφὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς λέξεως «βασιλεὺς» καὶ ἐρμηνεύεται ὡς ἀνάθημα ἀπὸ τὰ λάφυρα τοῦ Πύρρου². Σιδερένιες αἰχμές, αὐτὸ καὶ σαυρωτήρα (ΠΑΕ 1959, σ. 61) ἐξετάζει ὁ Μ. Ἀνδρόνικος³ καὶ κάμει εὐρύτερο λόγος γιὰ τὴ μακεδονικὴ σάρισα μετὰ βάση κυρίως τὴς φιλολογικῆς πηγῆς. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 34, 42 κ.ά.

21. Κ ο σ μ ῆ μ α τ α καὶ σ κ ε ὑ η. Στὸ νέο Κατάλογο χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων τοῦ Museum für Kunst und Gewerbe τοῦ Ἀμβούργου⁴ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπόκτημα νέου τοῦ Μουσείου: ἀσημένιο βρα-

1. E. N a u, Julia Domna als Olympias, «Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte», τ. 18 (1968), σ. 49 κ.έ.

2. ΠΑΕ 1968, σ. 58 κ.έ.

3. M. A n d r o n i c o s, Sarissa, BCH, τ. 94 (1970), σ. 91 κ.έ.

4. H e r b e r t H o f f m a n n—V e r a v o n C l a e r, Antiker Gold- und Silberschmuck, Mainz am Rhein 1968, σ. 90-91, ἀριθ. 58.

χιόλι, πού μοιάζει μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 119 τῆς Συλλογῆς Σταθάτου (P. Amandry, Collection Stathatos, I, ἀριθ. 119, πίν. 22), τὸ ὁποῖο σχετίσε ὁ Amandry πρὸς ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἠπειρο καὶ μάλιστα τὴ Μακεδονία. Ἕνα ὁμοιο

Εἰκ. 8. Ἡ Ὀλυμπιάδα τοῦ νομισματοσῆμον (19)

βρῆκε ὁ Β. Καλλιπολίτης (ΑΕ 1948-1949, σ. 92, εἰκ. 3-5) στὴν Κοζάνη (τὴν ὁποία οἱ Hoffman καὶ von Claer τοποθετοῦν, σ. 91, στὴ Sudserbien!). Καὶ τὸ νέο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου τοῦ Ἀμβούργου θεωρεῖται, λοιπόν: ἐκ Β. Ἑλλάδος, πιθανῶς ἐκ Μακεδονίας. Χρονολογεῖται ὁ τύπος στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἐξ

ἄλλου στὸν ἴδιο Κατάλογο παραλληλίζονται κοσμήματα πρὸς δραχμὲς καὶ τετράδραχμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (σ. 32), πρὸς ἐνώτια τοῦ Μουσείου Καβάλας ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (σ. 114), πρὸς βραχιόλια ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο καὶ ἀπὸ τὴν Κοζάνη, πρὸς ἐνώτια ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη καὶ ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Θεσσαλονίκης (ποῦ δὲν εἶναι, βέβαια, Thessalien, σ. 127) κ.ἄ.

Σχετικὴ πρὸς τὰ μακεδονικὰ κοσμήματα, ἰδιαίτερα πρὸς τὰ συνήθη στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μακεδονία χρυσᾶ μετάλλια, εἶναι μελέτη τοῦ Mihai Gramatorol¹. Ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὴ μελέτη ἐλληνιστικῶν πήλινων πυξιδῶν με καλύμματα στολισμένα με ἀνάγλυφη προτομῆ.

Σχετικὰ πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος χρυσοῦν κοσμημάτων καὶ πρὸς δημοσιεύματα ποῦ καταχωρίσθηκαν στὰ Χρονικά 1966-67, σ. 122, σημ. 2, περιέχουν καὶ νέες βιβλιοκρισίες².

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ βιβλιοκρισίες τοῦ Adolf Greifenhagen γιὰ βιβλία τοῦ D. E. Strong καὶ τῶν H. Hoffmann³ καὶ P. F. Davidson περὶ ἐλληνορρομαϊκῶν χρυσοῦν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων καὶ σκευῶν.

Ὁ Γεώργιος Μπακαλάκης ἐπανέρχεται με λίγα λόγια στὸ θέμα τοῦ ἐνεπίγραφου πινακίου τοῦ Πανσίλυπου ἀπὸ τὸ Kaiseraugst καὶ συνδέει τὰ δείγματα λατρείας τοῦ Διονύσου ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἀρχαϊκῆς Θέρμης (6ος αἰ. π.Χ.) ὡς τὸν τεχνίτη (μᾶλλον παρὰ ἰδιοκτήτη) τοῦ πινακίου, με τὸ θεοφόρο ὄνομα Πανσίλυπος (4ος αἰ. μ.Χ.)⁴. Σχετικὰ ἰδὲ καὶ στὴν Ἱταλικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁵.

Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 42, 49 καὶ 51.

22. Ἐ π ι γ ρ α φ έ ς. Ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους ἐπιγραφικὲς ἦταν οἱ ἀνακοινώσεις πολλῶν συνέδρων στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία⁶: τοῦ John A. Alexander (κατωτ., Κασσάνδρεια), τοῦ J. M. R. Cormack (κατωτ., Ἐδεσσα καὶ Βέροια), τοῦ Φ. Πέτσα (κατωτ., Ἐδεσσα), τοῦ Christian Habicht (άνωτ., ἀριθ. 3), τοῦ Ἰ. Τουράτσογλου (κατωτ., Βέροια), κ.ἄ.

Ἡ Φανούλα Παπάζογλου καταβάλλει προσπάθεια⁷ νὰ ἀνεβάσῃ ἀπὸ τὸ

1. M. Gramatorol, Un médaillon de type thessalien du Musée d'Archéologie de Costantza, Hommages à Marcel Renard, III [Collection Latomus 103], Bruxelles 1969, σ. 264 κ.ἄ.

2. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 965 κ.ἄ. (A. Greifenhagen), AJA, τ. 73 (1969), σ. 447-451 (Herbert Hoffmann) καὶ τ. 74 (1970), σ. 401 (D. Lee Carroll).

3. «Gnomon», τ. 40 (1968), σ. 295-300 καὶ 695-699.

4. G. Bakalakis, Πανσίλυπος von Thessalonike, Provincialia, Festschrift für Rudolf Laur-Belart, Basel-Stuttgart (άνάτ. χωρὶς ἡμερομ.) σ. 3-5.

5. EAA, Suppl. 1970 (1973), λ. Augusta Raurica, σ. 122. Πρβλ. καὶ κατωτ. ἀριθ. 42.

6. Ἀρχαία Μακεδονία, σποράδην. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 450 κ.ἄ. (Φ. Πέτσα).

7. F. Papazoglou, Inscription hellénistique de Lyncestide, «Ziva Antika», τ. 20 (1970), σ. 99 κ.ἄ.

Φίλιππο Ε' στο Φίλιππο Β' ἐπιγραφή δυσανάγνωστη ἀπὸ τὸ Ολενενί, νοτιῶς τοῦ Μοναστηρίου. Χρησιμοποιεῖ γιὰ παραλληλισμὸ ἐπιγραφές καὶ σφραγίσματα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν Ἡμαθία (ΑΕ 1961, σ. 1 κ.έ., Φ. Πέτσας), ἀπὸ τὸ Βοτονόσι (ΑΕ 1950-51, Χρονικά, σ. 44 κ.έ., Φ. Πέτσας), ἀπὸ τὴ Δωδώνη (ΑΕ 1956, σ. 1 κ.έ., Δημ. Εὐαγγελίδης), ἀπὸ τὴ Φλώρινα (ΠΑΕ 1934, σ. 91 κ.έ. καὶ σ. 70 κ.έ., Γ. Μπακαλάκης καὶ Α. Κεραμιόπουλλος), ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα (Μακεδονικά 9, 1969, σ. 177, εἰκ. 16) κ.ά. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν σφραγισμάτων τῆς Φλωρίνης στὸ Φίλιππο Ε' ἐγὼ εἶχα αὐθεντία τὸν Ἐφορό μου—τότε—κ. Χαράλαμπο Μακαρόνα. Ἀλλὰ καὶ ἡ F. Parazoglou μὲ δισταγμοὺς ἀποδίδει τὴν ἐπιγραφή τοῦ Ολενενί στὸ Φίλιππο Ε' (καὶ ὄχι στὸ Φίλιππο τὸ Β', ὅπως προηγουμένως ὁ Vulicé). Καὶ ἀδυνατίζει τὴ θέση τῆς ἀρχίζοντας μὲ τίτλο «Inscription h e l l é n i s t i q u e» καὶ τελειώνοντας τὴ μελέτη τῆς μὲ προξενικὸ ψήφισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν, χρονολογημένο στὴν «ἐποχὴ τοῦ Περσέως!» (τὸ θαυμαστικὸ δικό τῆς). Πολὺ θὰ θέλαμε νὰ εἶναι, καὶ τὰ σφραγίσματα τῆς Πρέσπας καὶ τῆς Φλώρινας καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Ολενενί, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ μᾶλλον δὲν εἶναι. Ἐλπίζω νὰ ἐκανελεθῶ ἄλλοῦ στὸ θέμα.

Συμβολὴ στὴ σχετικὴ πρὸς τὰ Βασιλικά Διαγράμματα βιβλιογραφία εἶχαμε καὶ κατὰ τὴν τριετία 1968-1970. Νέο εὔρημα, ἀπὸ τὸ Bučip, 7 γλμ. δυτικὰ τοῦ Čeripogon (Stuberra), εἶναι ἀπόσπασμα ἐπιγραφῆς, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Φίλιππο Ε' (ὑποτίθεται). Τὴ δημοσιεύει ἡ Fanoula Parazoglou¹ καὶ πάλι παραλληλίζει γνωστὲς «ἐπιστολές» βασιλέων καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ ἄλλοῦ.

Δυὸ ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Πόρτο Καστρί (στὸ νοτιώτατο ἄκρο τῆς Εὐβοίας), ποὺ συσχετίσθηκαν καὶ δίνουν τώρα μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου δύο ψηφισμάτων τῆς Κιμῶλου, ἐνδιαφέρουν, καθὼς σχετίζονται πρὸς «ἐπιστολὴν» Ἀντιγόνου (τοῦ Γονατᾶ ἢ τοῦ Δώσωνος)². Ἄρθρο τοῦ J. - M. Hannick περιέχει παρατηρήσεις στὶς ἐπιστολές τοῦ Φιλίππου Ε' πρὸς τοὺς Λαρισσαίους (I. G. IX, 2, 517)³.

Ἡ καθηγήτρια M. Guarducci, μιὰ παγκόσμια αὐθεντία στὴν Ἐπιγραφικὴ, στὸ δεύτερο τόμο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς τῆς⁴ (πρβλ. Χρονικά 1966-1967, σ. 201, σημ. 3) περιλαμβάνει καὶ ἐπιγραφές τῆς Θάσου, τῆς Ὀλύνθου, τῆς Ἑδέσσης, τοῦ «θρακικοῦ φόρου», τῆς Πέλλας, «ἐπιστολὴ» τοῦ Φιλίππου, νομίσματα Μένδης, Ἀμφιπόλεως, Ἀπολλωνίας, Θεσσαλονίκης,

1. F. Parazoglou, Nouveau fragment d'acte de la chancellerie macédonienne, «Klio», τ. 52 (1970), σ. 305 κ.έ., μὲ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Th. W. Jacobsen - P. M. Smith, Two Kimolian Dicast Decrees from Geraistos in Euboea, «Hesperia», τ. 37 (1968), σ. 184 κ.έ.

3. Antidoron W. Peremans sexagenario ab alumnis oblatum, Louvain 1968, σ. 97 κ.έ.

4. M. Guarducci, Epigrafia Greca, τ. II, Roma 1969.

Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἄλλων βασιλέων, Αἰνείας, Ἀκάνθου, Βεροίας, Παιόνων, Πέλλης κ.λ. Ἴδὲ κατωτ., στους τόπους. Στὴν Ἐπιλογή ἱστορικῶν Ἐπιγραφῶν τῶν Russell Meiggs καὶ David Lewis¹ περιλαμβάνονται καὶ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ μακεδονικὸ χῶρο ἐπιγραφές, ὅπως: ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γλαύκου στὴν Ἀγορὰ τῆς Θάσου, 625-600 π.Χ. (σ. 2 κ.έ.), ἀθηναϊκοὶ φορολογικοὶ κατάλογοι (σ. 83 κ.έ.), ποὺ ἀναφέρονται σὲ πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς κ.ά., 454-431 π.Χ., ἡ ἐπιγραφή γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς ἀθηναϊκῆς ἀποικίας τῆς Βρέας, περὶ τὸ 445 π.Χ. (σ. 128 κ.έ.), ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρεται σὲ σχέσεις τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴ Μεθώνη καὶ τοὺς Μακεδόνες, μετὰ τὸ 430 π.Χ., ἡ ἐπιγραφή γιὰ τοὺς ἀμφισβητούμενους «ἐποίκου» τῆς Ποτειδαίας, 429 π.Χ. (σ. 181), ἡ ἐπιγραφή τῶν Θασίων, ποὺ ὀρίζει ἀμοιβὴ γιὰ καταδότες, ἴσως 411-409 π.Χ. (σ. 252), ἡ τιμητικὴ γιὰ τοὺς Νεαπολίτες (τῆς Καβάλας) ἀθηναϊκὴ ἐπιγραφή, 409-407 π.Χ. (σ. 271 κ.έ.), ἄλλη τιμητικὴ τοῦ Ἀρχελαοῦ ἐπιγραφή 407-406 π.Χ. (σ. 275 κ.έ.) κ.λ.

Ὁ γνωστὸς Louis Robert συγκέντρωσε σὲ τρεῖς τόμους² παλαιότερα δημοσιευμένες σὲ διάφορα περιοδικὰ κ.λ., ἐπιγραφικὲς κατὰ τὸ πλεῖστον ἐργασίες του, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες πραγματεύονται ἢ ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφικὰ ἢ ἄλλα προβλήματα τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς περιοχῶν. Εἶναι ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ σοφοῦ ἐπιγραφικοῦ μὲ ἀφορμὴ: ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρει Ἀντανούς τῆς Ἄνω Μακεδονίας, ὄχι Ἀτιντάνες (I, 296 κ.έ.), ἄλλη ἐπιγραφή τῆς Σαμοθράκης, ποὺ ἀναφέρει Βεροιεῖς (II, 977 κ.έ., 1281 κ.έ.), ἐπιγραφὲς τῆς Θεσσαλονίκης (II, 990 κ.έ., 1282 κ.έ., III 1580), τῆς Ὀλύνης (III, 1570 κ.έ.) καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς (II, 1286 κ.έ.), ἐπιγραφή τῶν Φιλίππων (II, 1289 κ.έ.), pierre errante ἀπὸ τὴ Θάσο στὴν Εὐβοία (III, 1393 κ.έ.) καὶ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Θάσου (II, 956 κ.έ., 1054, 1206 κ.έ., καὶ III, 1581) καὶ μιὰ ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε δόθε ἀπὸ τὸ Νέστο, στὴ δεξιὰ ὄχθη του, ἀλλ' ἀνήκει στὰ Ἀβδηρα μᾶλλον παρά στὴ Μαρόνεια, ὅπως δὴποτε πέρα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῶν Χρονικῶν μας (II, 1304 κ.έ.). Οἱ J. καὶ L. Robert ὑπομνηματίζοντας τὸ Συμπλήρωμα τῆς Μακεδονικῆς Προσωπογραφίας τοῦ Δ. Κανατσούλη³ (πρβλ. Χρονικὰ 1966-1967, ἀριθ. 6, σ. 111) παρατηροῦν ὅτι θὰ ἦταν σπουδαιότατη μιὰ πλήρης μακεδονικὴ προσωπογραφία. Ἀλλ' αὐτὸ προϋποθέτει δημοσίευση τῶν πολλῶν ἀδημοσιευτῶν ἐπιγραφῶν καὶ εἶναι ἴσως ἔργο γιὰ τὴν Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἂν δώσῃ ὅση πρέπει προσοχὴ στὴν κλασσικὴ περίοδο τῆς Μακεδονίας, ποὺ εἶναι οἱ ἀρχαῖοι χρόνοι τῆς.

1. R. Meiggs - D. Lewis, A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century, Oxford 1969.

2. L. Robert, Opera Minora Selecta, τ. I-III, Amsterdam 1969. Ἡ σειρά θὰ συνεχισθῇ.

3. Bull. Epigr., 1968, ἀριθ. 322.

Στὸ Supplementum Epigraphicum Graecum καταχωρίζονται¹ συγκεντρωμένες ἐπιγραφές, ποὺ δημοσιεύθηκαν σὲ διάφορα περιοδικὰ καὶ μελέτες κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία περίπου, ἀπὸ Κουντουριώτισσα, Βελβεντό, Κοζάνη, Σειρήνη Γρεβενῶν, Νεστόριον, Βεύη, Ἅγιο Ἀχίλλειο Πρέσπας, Λευκόπετρα, Βέροια, Κομνήνιον, Λευκάδια (ἡ ὄνη κ.λ.), Ἀρσένι, Ἐδεσσα, Πέλλα, Θεσσαλονίκη, Δερβένι (ὁ Ἀστιούνειος τοῦ κρατῆρος), Παλατιανό, Κασσάνδρεια, Τορώνη, Στρατόνι, Δραβησκό, Νέο Σούλι, Ἀμφίπολη, Ἄνω Κερδύλλιον, Νέα Κερδύλλια, Ἀηδονοχώρι, Ἡϊόνα, Σιδηρόκαστρο, Ἀμπέλου, Γάζωρο, Φιλίππους, Καβάλα, Νέα Καρβάλη, Πέρνη. Ἴδὲ καὶ κατωτ., σὺς τόπους.

Ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Πέλλα ἀναφέρονται σὲ ἐπιγραφές, ποὺ περιλαμβάνονται σὲ συλλογὴ ψηφισμάτων τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου καὶ σὲ ἐπιστολές². Ἴδὲ καὶ κατωτ., Θάσος, ἐπιγραφές. — Ἐνας ἄγνωστος ἀνθύπατος Μακεδονίας σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Σίδης τῆς Παμφιλίας ἀπὸ τοῦ H. G. Pflaum ἄρθρο στὸ *Israël Exploration Journal* 19, 1969, σ. 225-233, πέρασε στὸ *Année Epigraphique*³ μὲ παρατηρήσεις στὸ χρονολογικὸ κατάλογο ἀνθυπάτων τῆς Μακεδονίας τοῦ H. G. Pflaum.

Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 6 (H. H. Smitt, C. Mossé, Γ. Παπαντωνίου κ.ἄ.) καὶ κατωτ., ἀριθ. 32, 45 κ.ἄ.

23. Ν ο μ ί σ μ α τ α. Στὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ἔγιναν δύο ἐνδιαφέρουσες νομισματικὲς ἀνακοινώσεις ἀπὸ εἰδικούς συνέδρους ἀντιπροσώπους δύο γενεῶν (Paul A. Clement, Pierre A. Mackay), ἀλλὰ καὶ διάσπαρτες εἰδήσεις γιὰ νομίσματα συναντῶνται στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου⁴. Κανένας ἀπὸ τοὺς Ἀργεάδες βασιλεῖς δὲν ἔκοψε νόμισμα μὲ τ' ὄνομά του πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Α' σημεῖώνει ὁ C. Edson⁵.

Ὁ M. Jessor Price παρατηρεῖ⁶ ὅτι τὰ πρῶτα χρονολογημένα χαλκᾶ νομίσματα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι τοῦ Ἀρχελάου (413-399 π.Χ.). Οἱ διάδοχοί του συνέχισαν τὴν κοπὴ χαλκῶν νομισμάτων σὰν ἕνα μέσον νὰ μειώσουν τὴ διαρροὴ τοῦ ἀργύρου ὅπῃ τὰ βασιλικά θησαυροφυλάκια. Τὰ

1. SEG, τ. 24 (1969), ἀριθ. 478 κ.ἄ.

2. R. K. S h e r k, *Roman Documents from the East*, Baltimore 1969, Index, σ. 393, Πρβλ. βιβλιοκρισίε «AJ Phil.», τ. 91 (1970), σ. 223 κ.ἄ. (G. W. Bowersock), «Class Phil.», τ. 65 (1970) σ. 123 κ.ἄ. (Stewart Irvin Oost).

3. *Année Epigr.* 1969-70, σ. 169, ἀριθ. 606.

4. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 252-255 (νομίσματα Ὀλύμβου, Clement), σ. 256-264 (νομίσματα τῶν Μεριδῶν, 168-146 B.C., Mackay), σ. 27, σημ. 54 (Ἴχνα καὶ Λητή), σ. 35, σημ. 109 (Χαλκιδικῆς), σ. 39 (Περδίκκα Β' καὶ Ἀρχελάου), σ. 164 κ.ἄ. (Πέλλης).

5. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 24, σημ. 39.

6. M. J e s s o r P r i c e, *Early Greek Bronze Coinage, Essays... to S. Robinson*, Oxford 1968, σ. 91 καὶ 99.

μικρής αξίας νομίσματα ἐξ ἄλλου ἐκλαϊκεύονταν σὺν τῷ χρόνῳ ὡς μέσον ἀνταλλαγῆς πρὸς γενικευθῆκε, φαίνεται, κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.

Θησαυρὸς χρυσῶν νομισμάτων τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, εὑρημα παλαιὸ (1930) ἀπὸ τὴν Κόρινθο, δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν G. Roger Edwards καὶ τὴν Margaret Thompson¹.

Στὰ εἰδικὰ νομισματικά περιοδικὰ ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους ἄρθρα συχνὰ ἀναφέρονται σὲ μακεδονικὰ νομίσματα. Νομισματικὲς μελέτες παλαιότερες τοῦ 1968, πρὸς καταχωρίζονται σὲ βιβλιογραφικὲς σημειώσεις μετὰ περιλήψη τοῦ περιεχομένου τους μόνον, ἀναφέρονται σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τὴν Κοζάνη, σὲ νομίσματα τοῦ Φιλίππου, σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τὴ Λάρισα, σὲ ἄλλον ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα κ.λ.² Ὁ Efrém Regan πραγματεύεται σπάνια τετράδραχμα (5 ὄλα κι ὄλα γνήσια ὑπάρχουν) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου με κεφάλι Διὸς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀετὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη μετὰ τὴν ἐπιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Νόμισμα ὁμοιο τοῦ Πατραοῦ τῆς Παιονίας βοηθάει στὴ χρονολογία τους, γιὰ αὐτὸ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸ 336 π.Χ. καὶ ὑποτίθεται ὅτι τὸ νόμισμα πρὸς μιμήθηκε ὁ Πατραὸς εἶναι προηγούμενο. Τὰ τετράδραχμα τοῦ Ἀλεξάνδρου λοιπὸν εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα νομίσματά του καὶ ἡ ἐκδόσή τους πρέπει νὰ σταμάτησε ἤδη κατὰ τὸ 334/3 π.Χ.³; —Οἱ βάρβαροι τῆς Εὐρώπης, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὅταν ἔκοψαν γιὰ πρώτη φορὰ νομίσματα, μιμήθηκαν νομίσματα τοῦ Φιλίππου Β'. Ὁ Constantin Preda πραγματεύεται προβλήματα τῆς νομισματοκοπίας αὐτῆς τῶν χωρῶν ἀνάμεσα στὸν Αἴμο καὶ στὰ Καρπάθια, ἀλλὰ ἡ σχετικὴ συζήτηση ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τῶν νομισμάτων τοῦ Φιλίππου⁴. Γιὰ τὴ σημασία τῆς μακεδονικῆς νομισματοκοπίας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μιλάει καὶ ὁ Lloyd R. Laing⁵.

Τετράδραχμο τῆς Ἀκάνθου καὶ διπλὸ στατήρα χρυσοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπέκτησε τὸ Cabinet στὸ Παρίσι καὶ τὰ περιλαμβάνει στὰ νέα ἀποκτηματὰ του ὁ Georges de Rider, ἐνῶ τοῦ Ἀλεξάνδρου νομίσματα (κοπῆς μετὰ τὸ θάνατό του) περιλαμβάνει μετὰξὺ ἄλλων σὲ μελέτη του ὁ H. Seyrig⁶.

Τὰ «θρακο-μακεδονικά» νομίσματα, πρὸς ὁ Ἰ. Ν. Σβορδῶνος ὠνόμαζε «παιονικά», μετὰ παραστάσεις δίσκου τοῦ ἡλίου (solis rota, στρέφων κύκλος) προσάγει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Δημ. Δ. Λυπουρλῆς σὲ συζήτηση γιὰ τὸ νόημα τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας⁷. Στὴ Συλλογὴ

1. AJA, τ. 74 (1970), σ. 343 κ.έ.

2. «Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte», τ. 18 (1968), σ. 167 κ.έ. καὶ 169.

3. Ἐ.ἀ., σ. 699 κ.έ. [= «Acta Archaeologica», τ. 19 (1968), σ. 347 κ.έ.].

4. Ἐ.ἀ., τ. 20 (1970), σ. 63 κ.έ.

5. Lloyd R. Laing, Coins and Archaeology, London 1969, σ. 121 κ.έ., εἰκ. 17 καὶ πίν. 8 α-ε, κ.ἀ.

6. «Revue Numismatique», τ. 11 (1969), σ. 7 κ.έ. καὶ 36 κ.έ. ἀντιστοίχως.

7. Δ. Δ. Λυπουρλῆς, Ἀρτεμις Ὀρθρία; ΕΕΦΣΠΘ, τ. 10 (1968), σ. 365 κ.έ.

ἐλληνοκελτικῶν νομισμάτων Μουσείου στὸ Negotin τῆς ἀνατολικῆς Σερβίας ὑπάρχουν καὶ νομίσματα τῶν νομισματοκοπειῶν τῆς Πέλλας καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως¹.

Τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νομίσματα καὶ ἄλλα μακεδονικὰ περιλαμβάνοντα σὲ θησαυρὸ τῶν Θηβῶν².

Τὸν Ἀχιλλέα-Ἀλέξανδρο σὲ νομίσματα τῆς Λάρισσας Κρεμαστῆς στὴ Φθιώτιδα πραγματεύεται ὁ C. Heyman³. Στὸ βιβλίο τοῦ Βασ. Πετράκου, ποῦ ἀναφέραμε (ἀνωτ., ἀριθ. 6), περιλαμβάνονται καὶ νομίσματα ἀπὸ τὸν Ὁρωπὸ τοῦ Φιλίππου, τοῦ Ἀλεξάνδρου κ.λ.⁴

Ὁ Colin M. Kraay σὲ διαλέξεις του, ποῦ τύπωσε σὲ εὐκολοδιάβαστο βιβλιάρκι χωρὶς πολλὰς τεχνικὰς λεπτομέρειες⁵, ἀναπτύσσει προβλήματα ἱστορικο-νομισματικὰ. Μερικὰ συνδέονται μὲ τὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας. Νομίσματα ποῦ ἀποδόθηκαν ἀπὸ τὸν Gaebler στὸν Ψευδοφίλιππο, τὸν Ἀνδρίσκο δηλαδὴ, ἀποδίδονται (σ. 9 κ.έ.) πάλι στὸ Φίλιππο Ε' καὶ μένει ὁ Ἀνδρίσκος χωρὶς δικό του νόμισμα. Βεβαιώνεται ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ Φίλιππος Β' δὲν ἔκοψε χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα ἀλλοῦ ἐκτὸς τῆς Πέλλας καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως (σ. 16), ὅτι νομίσματα τῶν Φιλίππων μὲ ἔμβλημα τὸν τρίποδα δὲν εἶναι τοῦ Φιλίππου, ἀλλὰ κόβονται ἀπὸ τοὺς Φιλίππους ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου (σ. 17).

Ἄρθρο τῆς Margaret Thompson, μιᾶς παγκόσμιας αὐθεντίας στὴν Νομισματικὴ, γιὰ τὰ νομισματοκοπεῖα τοῦ Λυσιμάχου, ἀναφέρεται καὶ στὰ νομισματοκοπεῖα τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ τῆς Πέλλας, τὰ ὁποῖα προμήθευσαν χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα (μὲ τύπους τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου) τὸ Λυσίμαχο, ὅταν τὰ κατεῖχε ὁ φίλος του καὶ γυναικάδελφός του, ἐνῶ ἐκεῖνος δὲν εἶχε νομισματοκοπεῖο στὸ βασιλείο του. Τὸν προμήθευαν ἀκόμη καὶ ὅταν (τὸ 306/5 π.Χ. πῆρε τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως καὶ) ἴδρυσεν τὴ Λυσιμάχεια, ὅπου ἐγκατέστησε νομισματοκοπεῖο. Τὸν προμήθευαν καὶ μετὰ τὸ 297 π.Χ., ποῦ πέθανε ὁ Κάσσανδρος. Τὸ 288 π.Χ. ὁ Λυσίμαχος ἐγίνε κύριος τῆς Ἀμφιπόλεως (καὶ τοῦ νομισματοκοπεῖου τῆς) καὶ τέλος πῆρε ἀπὸ τὸν Πύρρο καὶ τὴν Πέλλα τὸ 286/5 π.Χ., ὅπου σὲ σχετικὰ λίγο διάστημα ἔκοψε στατήρες καὶ τετράδραχμα⁶.

1. Dušanka Vučković-Tođorović, Συλλογὴ ἀργυρῶν ἐλληνο-κελτικῶν νομισμάτων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (σερβικά), «Starinar», τ. 20 (1969), σ. 391 κ.έ. (γαλλικὴ περίληψη σ. 403).

2. BCH, τ. 83 (1969), σ. 701 κ.έ. (Tony Hackens).

3. C. Heyman, Achille-Alexandre sur les monnaies de Larissa Kremaste en Thessalie, Antidoron W. Peremans, Louvain 1968, σ. 115 κ.έ.

4. Β. Πετράκος, ἑ.ἀ., σποράδην.

5. Colin M. Kraay, Greek Coins and History, London 1969.

6. M. Thompson, The Mints of Lysimachus, Essays... to S. Robinson, σ. 162 κ.έ.

Σε θησαυρό νομισμάτων από τη Θεσσαλία υπάρχουν και μακεδονικά, ἐνδὸς σὲ ἄλλο θησαυρό ἀπὸ τῆς Θράκης («*foliis*» τῆς Α' Τετραρχίας) υπάρχουν καὶ τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Θεσσαλονίκης¹.

Ὁ Pierre A. Mackay ἐξετάζει χαλκῶ νομίσματα τῆς Μακεδονίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 168-166 π.Χ. καὶ μακεδονικὰ τετράδραχμα τῶν ἐτῶν 148-147 π.Χ. καὶ τοὺς δίνει νέα χρονολόγησι. Τὰ νομίσματα τῶν Ῥωμαίων *Quaestores* Πουπλικίου καὶ Φουλκινίου, ποὺ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Gaebler χρονολογοῦνται κατὰ τὰ ἔτη 148/146 π.Χ., ὁ Μ. συμφωνώντας μετὰ τὸν Lenormant τὰ χρονολογεῖ 20 ἔτη ὑπὲρ, 168/166 π.Χ. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι μοιάζουν πρὸς τὰ νομίσματα τῶν Ἀντιγονιδῶν. Στὸς ἴδιους χρόνους ἀποδίδονται καὶ ἄλλα νομίσματα, ποὺ θεωροῦνταν νεώτερα. Ἐξ ἄλλου τετράδραχμα μακεδονικὰ ἀποδίδονται στὴν περίοδο ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀνδρίσκου τὸ 148 π.Χ.²

Ὁ Eugene Dwyer ἐρμηνεύει Ῥωμαϊκὸ νόμισμα (κοντορνιάτη) μετὰ μορφὴ Μακεδόνας μετὰ καυσία καὶ ἐπιγραφὴ, ποὺ τὴν ἀποκαθιστᾷ: Alexander Magnus Macedonicus³.—

¹Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 31. 47,51 κ.ά.

24. Ἐ γ ν α τ ί α. Σωστά τονίζει τὴ σημασίαν τῆς διαδρομῆς τῆς «Ἐγνατίας» ὁδοῦ (καὶ στοὺς προῤωμαϊκοὺς χρόνους) σὲ βιβλιοκρισίαν τοῦ Ὁ L. Bynanck-Quarles van Ufford γράφοντας ὅτι ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία ἐργῶν τῆς Ἰωνίας κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς τῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βαλκανικῆς μετὰ κατεύθυνση πρὸς τὴν Ἰταλίαν⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς Ῥωμαϊκοὺς δρόμους, υπάρχουν διάσπαρτες εἰδήσεις εἰδικότερα γιὰ δρόμους στὴν περιοχή τῆς Μακεδονίας στὸ βιβλίον τοῦ Thomas Pekáry: ἡ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρχελαίου (σ. 58 καὶ 66), ἡ Ἐγνατία (σποράδην) κ.λ.⁵ Ἡ Ἐγνατία ἔχει τώρα σύντομο ἄρθρον στὸ συμπληρωματικὸ τόμο τῆς Ἰταλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης⁶. Ἀνόητα ὄσα γράφει ὁ Victor W. von Hagen γιὰ τὴν Ἐγνατία καὶ μάλιστα ὅτι ἄρχιζε ἀπὸ τὴν Aquileia στὸ μυχὸ τῆς Ἀδριατικῆς!⁷ Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 9 (Φ. Πέτσα) καὶ 19 (Rüsch).

1. AE σ. 13 κ.έ. καὶ 47 κ.έ. ἀντιστοιχῶς.

2. P. A. Mackay, *Bronze Coinage in Macedonia, 168-166 B.C.*, «*Museum Notes*», τ. 14 (1968), σ. 5 κ.έ., καὶ *Macedonian Tetradrachms of 148-147 B.C.*, αὐτόθι, σ. 15 κ.έ.

3. E. Dwyer, *An Alexander/Macedonia Contorniate*, «*Museum Notes*», τ. 15 (1969), σ. 93 κ.έ.

4. «*Mnemosyne*», τ. 21 (1968), σ. 328.

5. Thomas Pekáry, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn 1968.

6. *EAA Suppl.* 1970 (1973), σ. 452.

7. V. W. von Hagen, *Roman Roads*, London 1967, σ. 122 καὶ 174.

25. Εἰ δ ὄ λ ι α. Τὸ μεθοδικὸ καὶ χρήσιμο βιβλίον τοῦ R. A. Higgins γιὰ τὴν ἑλληνικὴν τερακότες¹ κυκλοφόρησε τὸ 1967, ἀλλὰ γιὰ τὰ εἰδῶλια τῆς Μακεδονίας ἢ βιβλιογραφία μόνο γιὰ τὴ Νέα Νικομήδεια φθάνει ὡς τὸ 1964 (μὲ παραπομπὴ στὸ ILN) καὶ γιὰ τὴ Βέροια ὡς τὸ 1965 (μὲ παραπομπὴ στὴν Chronique τοῦ BCH). Ἔτσι ἀδικεῖται ἡ Πέλλα μὲ τὴν παραπομπὴ στὸ AD 1960 καὶ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι μόνο λίγα εἰδῶλια βρέθηκαν ἐκεῖ καὶ δὲν εἶναι ὄρεκα νὰ δώσουν μιὰ ἰδέα τῆς ποιότητος καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας. Ἀγνοοῦνται οἱ μῆτρες, τὸ κοροπλαθικὸ ἐργαστήριον καὶ τὸ πλῆθος εἰδωλίων σὲ τεμάχια, ποῦ εἶναι θησαυρισμένα στὶς ἀποθήκες. Μένουν ἀδημοσίευστα, ἀφοῦ ὁ διώκτης τῆς μακεδονικῆς Ἀρχαιολογίας δὲν ἄφησε Πελλαῖο ἀρχαιολόγῳ σὲ χλωρὸ κλαδί καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀνασκαφῆς (1957 κ.ἑ.) καὶ κατὰ τὴν ἑπταετία.

Ἐν τῷ Higgins ὅπως ἴδωμεν καταχωρεῖται: α) στὰ πρῶιμα εἰδῶλια τῆ θεᾶ τῆς Νέας Νικομήδειας, 7.000-6.000 π.Χ. (σ. 7 καὶ, σχέδιον, εἰκ. 4), β) εἰδῶλια τῆς Θάσου ἀπὸ δύο ἀποθέτες τοῦ Ἀρτεμισίου, 7ου αἰ. π.Χ., κάτω μέρος γυναικεῖον εἰδωλίου μὲ ἀνατολιζούσα διακόσμηση, 6ου αἰ. π.Χ., μιμήσεις Ἀφροδίτης καὶ θασίτικη θεὰ καθισμένη μὲ πόλον (σ. 41 καὶ πίν. 15D), 5ου αἰ. π.Χ., εἰδῶλια ἀπὸ τὸ ΒΔ ἀποθέτη καὶ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη Βαλμᾶ, ποῦ περιεῖχε περὶ τὰ 1.000 διάφορα εἰδῶλια χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 5ο-2ο αἰ. π.Χ., μὲ μιμήσεις Ἀφροδίτης, προτομῆς ροδιάζουσας κ.λ. (σ. 85 καὶ εἰκ. 25) καὶ ἕως 1ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ ἀποθέτη στὸ Ἑβραϊόκαστρο μὲ μιὰ αἰσχρὴ Ἀφροδίτη κ.λ. (σ. 106), γ) εἰδῶλια τῆς Ὀλύμπου, ἀξιωματικῶν, λέει, ὄχι γιὰ τὴν ποιότητά τους τόσο ὅσο γιὰ τὴν ἔκτασιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς δημοσιεύσεώς τους καὶ γιὰ τὸν terminus ante quem, ποῦ δίνει ἢ καταστροφὴ τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ Φίλιππον τὸ 348 π.Χ. (ὁμοίαι ἰσχύει γιὰ τὴν Πέλλα τὸ 168 π.Χ.). Εἶναι τύποι ροδιακοί, ἄττικοί καὶ βοιωτικοί, ἐνῶ ἡ ντόπια παραγωγὴ ἀρχίζει στὶς ὄρχες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεχίζεται ὡς τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως, μὲ ὄρθιες γυναικεῖες μορφές, προτομῆς, καὶ (ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.) μιμήσεις ἄττικῶν πλαστικῶν ληκύθων κ.λ. (σ. 84, πρβλ. σ. 76), δ) εἰδῶλια τῆς Ἀμφιπόλεως, 4ου-1ου αἰ. π.Χ., τύπων Τανάγρας καὶ Μύρινας καὶ θεοτήτων ὅπως ὁ Ἄττις (πίν. 48 F) καὶ ὁ Τελεσφόρος 2ου ἢ 1ου αἰ. π.Χ. (σ. 105, πρβλ. σ. 76), ε) ὁμάδα 48 εἰδωλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «Κνιδία Ἀφροδίτη» τύπου Μύρινας, πρῶτον μᾶλλον παρὰ ἀρχῶν δευτέρου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης (σ. 105, πρβλ. ΠΑΕ 1951, σ. 171), καὶ στ) ἐξαίρετα εἰδῶλια ἀπὸ δύο τάφους τῆς Βεροίας, ὅπο τὸ νεώτερον γυμνῆς μορφῆς σὲ τύπον «Ἀφροδίτης τῆς Ἀνατολῆς» (πίν. 50 B), καθισμένη γυναικίκα, Ἐρωτας, Ἐρως καὶ Ψυχῆ, 1ου αἰ. π.Χ. (σ. 105, πρβλ. BCH 89, 1965, σ. 794).

¹Ἰδὲ καὶ κατωτ. ἀριθ. 41 καὶ 51.

1. R. A. Higgins, Greek Terracottas, London 1967.

26. Λεξικά - 'Εγκυκλοπαίδειες. Γενεές 'Ελλήνων ἐτίμησαν καὶ τιμοῦν τὴν «Pauly-Wissowa», τὴ «Real-Encyclopädie». Ἐν τούτοις στὸ προηγούμενα Χρονικὰ (1966-67) ἀναγκασθήκαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κατὶ δὲν πάει καλά (Χρονικὰ 1966-67, ἀριθ. 1 καὶ 12). Κατὰ τὴν τριετία 1968-1970 ἐξεδόθησαν δύο νέα Συμπληρώματα¹. Στὰ συμπληρωματικὰ ἄρθρα τοῦ τόμου XI (ἀπὸ Abragila-Zengisa) ὑπάρχουν καὶ σχετικὰ πρὸς τὴν Προσωπογραφία, τὴν Ἱστορία καὶ τὴν Τοπογραφία τῆς Μακεδονίας: α) ἕνας Domitius Antigonus, Μακεδὼν (στ. 48 κ.έ. G. Alföldy), β) ὁ Ἀρχίλοχος (στ. 136 κ.έ.) μὲ τὰ νέα εὐρήματα τῆς Θάσου (καὶ τῆς Πάρου), συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία κ.λ. (Max Trey), γ) ὁ Ἀριστοτέλης, ἕνα νέο ἄρθρο (Ingemar Düring) εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ προηγουμένου, δ) ὁ Εὐριπίδης μὲ νεώτερη βιβλιογραφία κ.λ. (Franz Stoessl), ε) ὁ Ἀλιάκμων (ποῦ εἴχαμε σημειώσει ὅτι δὲν εἶχε ἄρθρο στὴν RE) τώρα τοποθετεῖται στὴν «südllichen» Μακεδονία ἀντὶ τῆς δυτικῆς (στ. 674 κ.έ., Ernst Meyer), στ) ὁ γλύπτης Λῦσος (στ. 929 κ.έ., W. H. Gross), ζ) ἡ Στρέψα συμπληρωματικὰ μὲ νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ πρόβλημα (Ernst Meyer), ποῦ φθάνει ὡς τὸ 1963 (Alexander, Potidaea). Στὸ συμπλήρωμα τοῦ τόμου XII ἐξ ἄλλου: α) ἕνας Ἀντίπατρος ἀπεσταλμένος τοῦ Δημητρίου Β' στὴν Κρήτη τὸ 237/6 π.Χ. (στ. 87 κ.έ., Eckart Olshausen), β) στὸ ἐκτενὲς ἄρθρο Magister 36, Magister militum (στ. 553 κ.έ., Alexander Demandt) ἐνδιαφέροντα πράγματα σποράδην καὶ ἰδίως στ. 720 (Θεοδόσιος Α' στὴ Θεσσαλονίκη), γ) τὸ ἄρθρο Maris-μάρις (στ. 838 κ.έ., H. Chantraine) πρέπει νὰ σχετισθῆ πρὸς ὅσα ἔγραψα μὲ ἀφορμὴ τῆ Μαρινία τῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὶς ὠνές ἀπὸ τὸν τάφο τῶν Λευκαδιῶν (AE 1961, σ. 1 κ.έ., ἰδίως σ. 50 κ.έ.), δ) ἕνας ἀκόμη Μῆδων, Μακεδὼν ἀπὸ τῆ Βέροια στὸ χρόνια τοῦ Περσέως, προστίθεται ὡς 13ος στὴ σειρά τῶν ὁμώνυμων του (στ. 840 κ.έ., E. Olshausen), πρβλ. καὶ ἄρθρο Olympion-Ὀλυμπίων (στ. 899 κ.έ.), ε) καὶ ἕνας ἀκόμη Πέλοψ, Μακεδὼν, προστίθεται στοὺς ὁμώνυμους (στ. 1019 κ.έ., E. Olshausen), στ) σὲ συμπλήρωμα τοῦ ἄρθρου Peraia καταχωρίζεται ὑπ' ἀριθ. 9 ἡ Περαιὰ τῆς Θάσου (στ. 1021 κ.έ., Ernst Meyer) μὲ παραμομπές στὶς πηγές καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ζ) στὸ νέο ἐκτεταμένο ἄρθρο γιὰ τὸ Θουκυδίδη σποραδικὰ ἐνδιαφέροντα μακεδονικὰ (στ. 1085-1354, Otto Luschnat), ἐπίσης στὸ ἄρθρο Ephesos (στ. 1588-1704, W. Alzinger).

Τὰ πράγματα χειροτερεύουν κάπως στὴν ἐπίτομη ἔκδοσιν². Ἐδῶ τὰ περισσότερα μακεδονικὰ ἄρθρα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸ Βούλγαρο καθηγητὴ Christo Danoff (Kampsas, Kanastraion, Keletron, Kerkinis, Kerkinitis, Lete, Lynkestis, Miezas, Mygdon-Mygdones, Neapolis (ἡ Καβάλα), Nestos, Orbelos, Orestai, Paiones, Pallene 4, Pangaion, Pella κ.λ.). Ἐκτενέστερο ἄρθρο εἶναι

1. RE, Suppl., τ. XI (1968), καὶ XII (1970).

2. Der Kleine Pauly (Juppiter ἕως Nasidienus), Stuttgart 1969.

τὸ Macedonia, χωρισμένο σὲ δύο μέρη. Τὸ Μέρος I (στ. 910-918) γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Μακεδονίας, τὴν ἐθνικότητα τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἱστορία τους, τὸ γράφει ὁ καθηγητὴς H. V(olkmann) τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας. Τὸ Μέρος II (στ. 918-919) γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων τὸ γράφει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Giessen, Günter Neumann. Ἡ ἐπίτομη ἔκδοση ὑποτίθεται ὅτι εἶναι σύνοψη καὶ ἀνανέωση τῆς μεγάλης ἐκδόσεως. Ἄλλὰ στὴ μεγάλη ἔκδοση εἶχαν γράψει τὸ ἄρθρο Macedonia ἄλλοι. Ὁ F. Geyer ἔγραψε (στ. 638-681) τὸ κεφ. I γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἔδαφολογία, τὸ κεφ. II γιὰ τὴν τοπογραφία, τὸ κεφ. III γιὰ τὴν ὄρογραφία καὶ τὴν ὑδρογραφία, τὸ κεφ. IV γιὰ τοὺς δρόμους ἐπικοινωνίας καὶ τὸ κεφ. V γιὰ τὰ προϊόντα τῆς χώρας. Ὁ Otto Hoffmann ἔγραψε (στ. 681-697) τὸ κεφ. VI γιὰ τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴ γλῶσσα τῶν Μακεδόνων. Ὁ F. Geyer πάλι ἔγραψε (στ. 697-771) τὸ κεφ. VII γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας.

Γιὰ τέχνη καὶ τέτοια πράγματα ἴσως δὲν ἦταν δυνατό νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος τότε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1928, στὴ μεγάλη ἔκδοση. Ἄλλὰ καὶ ἡ τωρινὴ Μικρὴ Pauly στὰ χνάρια τῆς παλιᾶς περιορίσθηκε, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὰ Supplementa τῆς μεγάλης: τοπογραφία, ἐθνικότητα, ἱστορία, γλῶσσα. Καὶ σ' αὐτὰ ἡ πρόοδος περιορισμένη. Γιὰ τὴ γλῶσσα π.χ. ἀπλῶς: «Möglich bleibt aber, dass schon die Grundschrift von e. griech. Dialekt gebildet wurde (der etwa dem thessal. Dialekt nahe stand)».

Οὔτε παραπομπὴ στὸν W. A. Heurtley γιὰ προϊστορικά οὔτε μνεία σὲ κανένα ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες τῶν ἐλληνικῶν δημοσιευμάτων, μάλιστα μὲ τ' ἀποτελέσματα τῶν ἀποκαλυπτικῶν ἀνασκαφῶν τῆς τελευταίας εικοσαετίας. Τὸ μέτρο δίνουν οἱ παραπομπὲς στὸν τουριστικὸ ὁδηγὸ τῶν Kirsten-Kraiker καὶ σὲ ἐκδόσεις τοῦ 1896, 1866, 1825, 1809!

Μερικὲς λεπτομερέστερες παρατηρήσεις: Στὸ ἄρθρο Lete δὲν γίνεται καμμία μνεία τοῦ νεκροταφείου μὲ τὸ λεγόμενο «τάφο τοῦ Λαγκαδᾶ» καὶ τὰ πασίγνωστα εὐρήματα τοῦ Δερβενιοῦ (πάπυρο, κρατήρα κ.λ.). Οἱ Αἰγὲς καὶ ἡ Βέρροια περιλαμβάνονται στὴ Βοττιαία (ἄρθρο Macedonia), ἡ Μίεζα ἀνάμεσα τοὺς στὴν Ἡμαθία (ἄρθρο Mieza). Στὴν Ἄνω Μακεδονία περιλαμβάνεται καὶ ἡ Δασσαρητίς, ἀλλὰ μὲ κατοίκους «ἰλλυριοὺς», ὅπως ἄλλωστε θεωροῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ Λυγκησταὶ ἀπὸ τὸν Danoff. Σχετικὰ πρὸς τὴ Μίεζα γίνεται παραπομπὴ στοὺς Lenk, Casson καὶ Detschew! Σὲ τίποτε νεώτερο (π.χ. Τάφος Λευκαδίων καὶ ἄλλη βιβλιογραφία στὰ Χρονικά 1951-65, ἀριθ. 187 κ.έ., πρβλ. τώρα τὰ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 161 κ.έ.). Οἱ Ἰχνες δὲν περιλαμβάνονται στὶς πόλεις τῆς Βοττιαίας (ἄρθρο Macedonia) καὶ ἡ Χαλκιδικὴ δὲν μνημονεύεται κἂν ὡς περιοχή τῆς Μακεδονίας (ὀρθόδοξα περιλαμβάνεται ἡ ἀνατολικὴ Μ. ὡς τὸ Νέστο, ἄλλὰ ὁ Ἄνθεμοὺς δὲν εἶναι «(Sudlich) von Thessaloniki»). Στὴν Ὁρεστίδα περιλαμβάνεται ἡ πεδιάδα τῆς Kortza(:), ἀλλὰ στὴ Δασσαρητία ὑπάγεται ἡ περιοχή τῆς λίμνης Melik! Γιὰ

τήν ἔθνικότητα καὶ τὴ γλώσσα τῶν Μακεδόνων ἐκτίθεται ἄποψη συγχρονισμένη. Προϊστορικά εὐρήματα ἀναφέρονται μόνον ἀπὸ τῆ Μésης Ἐποχῆ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἑξῆς. Γιὰ τὴ γλώσσα (σ. 918 κ.έ.) ὁ καθηγητῆς Günter Neumann ἐκθέτει ἐπίσης σύγχρονες ἀπόψεις. Ἴδὲ καὶ κατωτέρω Ὁρέσται.

Στὸ Κλασσικὸ Λεξικὸ τῆς Ὁξφόρδης¹, στὴ νέα ἐκδοσὴ τοῦ 1970, ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἑλληνικὸ μέρος εἶναι ὁ καθηγητῆς Nicolas Hammond, γιὰ τὸ λατινικὸ ὁ καθηγητῆς H. Scullard. Κατὰ δήλωσιν στὸν Πρόλογο, ἡ νέα ἐκδοσὴ εἶναι ἐνημερωμένη ὡς τὸ 1967-68 (γίνεται π.χ., στὸ ἄρθρο Chalcidice, παραπομπὴ στοῦ Larsen, Greek Federal States, 1968). Μολονότι ἐνισχύθηκε κάπως στὴ νέα ἐκδοσὴ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωσις, μένει βασικὰ ἓνα ἱστοριοφιλολογικὸ λεξικόν. Ἄδικα θ' ἀναζητήσῃ κανεὶς ἄρθρα ὅπως Βεργίνα ἢ Παλατίτσα, Λευκάδια κ.τ.τ., ἀλλὰ οὔτε Βέρροια, Δίον, Πύδνα κ.ά.² Πολλὰ ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἄρθρα ἀντικαταστάθηκαν μὲ νέα καὶ, ὅσα μᾶς ἐνδιαφέρουν πρὸς πολὺ, φέρουν πλέον τὴν ὑπογραφήν τοῦ N. G. L. Hammond). Φυσικὰ στὸ ἄρθρο Αἰγαί ἀκόμα διαβάζομε: «Formerly called Edessa» καὶ περὶ τὸ 640 π.Χ. «was renamed Aigai» (ἀλλὰ τώρα ἰδὲ πρόχειρα, Μακεδονικά 13, 1973, σ. 481 κ.έ.).

Ἐπίσης στὸ ἄρθρο Amphipolis (γραμμéνο ἀπὸ τὸν J. M. R. Cook) διαβάζομε ὅτι ἡ Ἀμφίπολις ἔγινε μακεδονικὴ τὸ 357 π.Χ., ἦταν ἐκεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια νομισματοκοπεῖα τῶν Μακεδόνων βασιλέων καὶ ἔμεινε μακεδονικὴ πόλις ὡς τὴν ὑποταγὴν τῆς στοὺς Ρωμαίους τὸ 168 π.Χ., γιὰ νὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ πρωτεύουσα τῆς «Macedonia Prima». Ἐν τούτοις δὲν περιλαμβάνεται κατὰ τὸν κ. Hammond στὴ Μακεδονία³, ἐνῶ καὶ οἱ Φίλιπποι, κατὰ τὸ Oxford Class. Dictionary, εἶναι «in Eastern Macedonia».

Στὸ ἄρθρο Macedonia, τὸ λεγόμενον γιὰ τὴ «στενὴ κοιλιάδα τῶν Τεμπῶν», νομίζω, εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴ σημασίαν τῶν μεσογειότερων ὁδῶν ἐπικοινωνίας τῆς Μακεδονίας μὲ τὸ Νότον. Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ὁ Λουδίας σπάει τὸν κύκλον τῶν βουνῶν καὶ βγαίνει στὸν κάμπο ἀπὸ τὴν Ἐδεσσα. Καὶ ἐδῶ ἡ Βοτταία (πρβλ. καὶ ἄρθρον Chalcidice, γραμμéνο ἀπὸ τὸν C. F. Edson) περιλαμβάνεται καὶ τὶς ἀνατολικὰς κλιτύς τοῦ Βερμίου. Στὸ ἴδιον ἄρθρον περιγράφεται ὀρθόδοξα ἀκόμη ἡ πορεία τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία, διὰ τῆς Ἐορδαίας καὶ τῶν Αἰγῶν-Ἐδέσσης (καὶ ὄχι διὰ τῆς Βεργίνας) πρὸς τὴν Κάτω Μακεδονία (N. G. L. Hammond!). «While these Macedonians were probably of Dorian blood ...the Hellenization began with Alexander I...».

1. N. G. L. Hammond - H. H. Scullard, The Oxford Classical Dictionary, Oxford 1970.

2. Ὑπάρχει λ. Ἐδεσσα, ἀλλὰ εἶναι μόνον ἡ Ὀρροηνή, Ἴδρυμα τοῦ Σελεύκου Α' στὴν Ἀσία. Παίρνει 36 στίχους αὐτῆ, ἐνῶ ἡ μητροπολιτικὴ Πέλλα ἔχει μόνον 11!

3. N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, τ. I, 1972, ἀλλὰ πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 13 (1973), σ. 481 κ.έ.

“Όσο κι αν δεχθούμε πώς Hellenization σημαίνει έκπολιτισμός, βασικά είναι ή δυσκολία τής απαλλαγής από ριζωμένες αντιλήψεις. Ίδε καί άνωτ., άριθ. 11 (C. Edson).

Στόν 11 τόμο τής Σοβιετικής Ίστορικής Έγκυκλοπαιδείας συναντά ό περίεργος και λήμματα μακεδονικά¹. Για τήν Τσεχοσλοβάκικη Προϊστορική Έγκυκλοπαιδεία ιδέ άνωτ., άριθ. 3. Στο νέο γαλλικό Λεξικό Προϊστορίας² άπ' όλη τή Μακεδονία καταχωρίζεται μόνον ή Νέα Νικομήδεια.

Στήν έγχρωμη έγκυκλοπαιδεία Δομή δημοσιεύονται για πρώτη φορά εικόνες με ποιότητα και άπόδοση, ιδέ άνωτ. άριθ. 17.

Στή Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαιδεία, τό λόγο για τήν καταγωγή τών ψηφιδωτών ό καθηγητής Δημ. Ί. Πάλλας άρχίζει με παραδείγματα, μεταξύ τών όποιων και τά ψηφιδωτά τής Όλύνθου με εικόνα του ψηφιδωτού του Βελλεροφόντη (στ. 1071, κ.έ., εικ. 1) και τής Πέλλας, με εικόνα λεπτομέρειας άπό τό κυνήγι του λιονταριού (στ. 1072, εικ. 2)³.

Στήν ιταλική Έγκυκλοπαιδεία τής Άρχαίας Τέχνης⁴ συμπληρωματικά άρθρα με νεώτερες ειδήσεις και βιβλιογραφία (έως Μακεδονικά 7, 1967): Macedonia (όπου και τάφος Λευκαδιών, Έδεσσα, Έγνατία, Λευκόπετρα, Μίεζα, Μόρφυλος, Νέα Νικομήδεια, Βράγυλαι), Pella, Salonico, Verghina και Veria, γραμμένα άπό τό Φ. Πέτσα. Ίδε καί κατωτέρω στούς τόπους. Στήν ίδια Έγκυκλοπαιδεία άρθρο για τή Λυκηστική Ήράκλεια, «Ίδρυμα πιθανώς του Φιλίππου Β΄», παρά τό Μοναστήρι⁵.

27. Τ ο υ ρ ι σ τ ι κ ο ι Ό δ η γ ο ί. Στήν τρίτη άγγλική και στήν όγδοη έλληνική έκδοση (βελτιωμένη ανάπτυωση) του Όδηγού του Ν. Παπαχατζή, με συνεργάτη ατή τή φορά και τό Νικ. Νικονάνο, έκδοση Μόλχο, δημοσιεύονται νεώτερα σχέδια (σ. 11) και εικόνες με συνοδευτικό κείμενο χωρίς παραπομπή στην πηγή τους, όπως για τά άλλα (σ. 60 κ.έ.)⁶. Έπανεκδοση βιβλίου για τό Αίγαίο (α΄ έκδοση 1963) περιλαμβάνει και τίς βόρειες άκτές με πληροφορίες και για τό μνημεία⁷.

1. Σοβιετική Ίστορική Έγκυκλοπαιδεία 11, Μόσχα 1968, σ. 478 (Ποτειδαία), 698 Πτολεμαίοι, Λαγίδαι) κ.ο.κ. Πρβλ. Bibliotheca Classica Orientalis 1968, σ. 70, άριθ. 272.

2. M. B r é z i l l o n, Dictionnaire de la préhistoire, Paris 1969 (έκδ. Larousse στη σειρά Dictionnaires de l'homme du XXe siècle).

3. «Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαιδεία», τ. ΙΒ΄, σ. 1071 κ.έ.

4. EAA, Suppl. 1970 (1973).

5. EAA, έ.ά., λ. Eraclea Lincestide.

6. Monuments of Thessalonike, 3rd edition, Thessalonike 1968, Μνημεία τής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970.

7. H. M. D e n h a m, The Aegean, A Sea-Guide to its Coasts and Islands, London 1970.

28. Σ υ ν έ δ ρ ι α. Τὸ Πρῶτο Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὶς σπουδὲς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης συνήλθε στὴ Σόφια (26 Αὐγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1966) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen. Τὰ Πρακτικά του ἐξέδωκεν ἡ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν μὲ οἰκονομικὴ βοήθεια καὶ τῆς UNESCO. Τὴν τριμελῆ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ σύνολο τῶν τόμων τῶν Πρακτικῶν ἀποτελοῦν οἱ V. Georgiev, N. Todorov καὶ V. Tarkova-Zaimova. Εἰδικώτερα τοῦ τόμου II (Ἀρχαιολογία καὶ ἀρχαία Ἱστορία) ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς D. Dimitrov, H. Danov, V. Velkov, M. Cončeva καὶ E. Sarafova. Στὶς 1138 σελίδες τοῦ τόμου¹ περιλαμβάνονται καὶ οἱ εἰκόνες (ὑπάρχουν μόνον τρεῖς πίνακες ἐκτὸς κειμένου μὲ σχέδια, ἀναδιπλούμενοι).

Προηγείται τὸ Α' Μέρος, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχαία Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία (σ. 1-702) καὶ ἀπ' αὐτὸ θὰ σημειώσουμε μόνον ὅσα σχετίζονται περισσότερο μὲ τὴ Μακεδονία.

Ὁ Ρουμάνος καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς E. Condurachi στὴν Εἰσαγωγὴ του (σ. 7-17) πιάνει τὴν ἱστορία τῶν χωρῶν τῆς ΝΑ Εὐρώπης ἀπὸ τὴν Προπαλαιολιθικὴ Ἐποχὴ, στὴν ὁποία ἀποδίδονται εὐρήματα τῆς Ρουμανίας. Ὁ «πολιτισμὸς» αὐτὸς διεθνῶς ἀποκαλεῖται «rebble culture» (λάθος τοῦ reeble, σ. 7). Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἀρχαιότερα εὐρήματα εἶναι τῆς Παλαιολιθικῆς Ἐποχῆς. Κατὰ τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ (4η χιλιετηρίδα) παρατηρεῖται ἐνότητα πολιτισμοῦ στὸ χῶρο τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Διασπᾶται κατὰ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετηρίδος ἀπὸ τὰ ἰνδοευρωπαϊκὰ φύλα, στὰ ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Ἑλλάδος. Κατεβαίνουν, ὑποτίθεται, «ἀπὸ τὶς χῶρες βορείως τοῦ Εὐξείνου Πόντου». Μεταξὺ 1600-1100 π.Χ. τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαλκανίων εἶναι κρητομυκηναϊκὰ καὶ μικρασιατικὰ. Ἡ συνέχεια εἶναι περισσότερο γνωστὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ τονισθῇ πόσο πράγματι μετρημένη εἶναι ἡ Εἰσαγωγὴ τοῦ καθηγητοῦ Condurachi στὸ σύνολό της.

Ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσήγηση τῶν M. Garašanin καὶ I. Nestor στὸ θέμα: Οἱ λαοὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν Προ-ρωμαϊκὴ Ἐποχὴ (σ. 19-30). Καθὼς εἶναι Γιουγκοσλάβος ὁ πρῶτος, Ρουμάνος ὁ δεύτερος Εἰσηγητὴς, τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται μᾶλλον ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Στὴ βιβλιογραφία (σ. 30) δὲν ἀναφέρεται μελέτη ἑλληνικὴ ἢ τυπωμένη στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ Ρουμάνος καθηγητὴς Radu Vulpe στὴν Εἰσήγησή του στὸ θέμα: Οἱ νοτιοανατολικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης καὶ ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, τονίζει τὴν ὀφειλὴ τῶν Βαλκανίων στοὺς Ρωμαίους.

1. Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, II, Archéologie, Histoire de l' antiquité, Arts, Sofia 1969.

Ὁ Σπ. Μαρινάτος δὲν μπόρεσε νὰ παραστή τότε στὸ Συνέδριο, ἀλλὰ ἢ ὁμίλια του καταχωρίζεται στὰ Πρακτικά μὲ τίτλο: Ἡ κρητομυκηναϊκὴ «διασπορά». Στὸ σχετικὸ πρὸς τὴ Μακεδονία μέρος (σ. 54) προσπαθεῖ νὰ στηρίξει στὴ φθορὰ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνος (VII, 330) τὴν ταύτιση τῆς Ἰλιάρου (στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀλιάκμονος) πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὴ χωρίζουν μερικὰ ποτάμια ὅπως ὁ Ἀξιός!

Ὁ καθηγητὴς Θ. Τζαννετάτος (ιδεῖ ἄνωτ., ἀριθ. 6) προκάλεσε παρέμβαση τοῦ καθ. Dapov, ὁ ὁποῖος τὸν ἐρώτησε ἂν χρησιμοποίησε τὴν ἀγγλική, γαλλικὴ κ.λ. βιβλιογραφία τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν. Στὸ νόημα τῆς ἐρωτήσεως ὁ Τ. ἀπήντησε σωστά, ὅτι κατὰ ἓνα μέρος πρόκειται περὶ πολιτικῆς προπαγάνδας (σ. 103). Ἀλλὰ γιατί Archelaüs (καὶ ὄχι Archelaos); Καί, τὸ Δίον δὲν εἶναι «situé au nord de l'Olympe» (σ. 80).

Ἡ Leiva Petersen παρOUSίασε στὸ Συνέδριο τὴν ἐπιγραφή τῆς Ἀχλάδας (Χρονικά 1951-1965, ἀριθ. 259 καὶ σχέδ. 18) μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὴ διοίκηση τῆς Μακεδονίας στὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ (σ. 155-162).

Καὶ στὰ προϊστορικὰ εὐρήματα τῆς Μακεδονίας ἀναφέρονται οἱ ἀνακοινώσεις τῶν G. I. Georgiev (σ. 209-225), Colin Renfrew (σ. 229-234) καὶ И. Р. Мерперт (σ. 235-254): Νέα Νικομήδεια (σ. 213, 217, 230, 235, 237, 243), Παραδημὴ (σ. 233), Ντικιλί-Τάς (σ. 237), Κριτσανά (σ. 237) κ.λ.

Τὴ Χαλκὴ Ἐποχὴ τῆς λεγομένης «κεντρικῆς περιοχῆς τῆς Ἰλλυρίας» ἀναθεωρεῖ ὁ γιουγκοσλάβος ἀρχαιολόγος В. Čović (σ. 255-271) καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς εἴμεθα μακριὰ ἀκόμα ἀπὸ τὶς λύσεις προβλημάτων, ὅπως ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσή τους (σ. 270). Ὁ Ἀλβανὸς ἀρχαιολόγος Skender Anamali παρεμβαίνει, παρουσιάζει συνοπτικὰ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Malik καί, ἐπειδὴ συνεχίζονται παραδοσιακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ὡς τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀποδίδει στοὺς Ἰλλυριοὺς τὴν ἀπλωμένη σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Ἀλβανίας γεωμετρικὴ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση χαρακτηριστικῶν ἀγγείων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἐν τοῦτοις ἡ Γιουγκοσλάβα ἀρχαιολόγος Draga Garašanin, στὴν ἀνακοίνωσή της γιὰ τοὺς Ἰλλυριοὺς τῆς περιοχῆς τοῦ Μοράβα καὶ τοῦ (ἄνω) Ἀξιῶ (σ. 289-295), ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τονίζει πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ ξεχωρίσουμε στὴν ἀρχὴ τοὺς Ἰλλυριοὺς ἀπὸ τοὺς Θράκες.

Ἡ Βουλγάρα ἀρχαιολόγος Alexandra Dimitrova, στὴν ἀνακοίνωσή της γιὰ τοὺς τύπους πορπῶν τῆς Βουλγαρίας (σ. 307-317) συγκρίνει καὶ τὶς πόρπες ἀπὸ τὴν Κοζάνη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, πού δημοσίευσαν ὁ P. Amandry καὶ ὁ N. Κοτζιάς, καθὼς καὶ πόρπες τῆς Ὀλύνθου.

Ὁ Ivan Venedicov ἐξετάζοντας τὴ θρακικὴ μικροτεχνία καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴν τέχνη τῶν Ἀχαιμενιδῶν (σ. 381-396) εἰκονίζει γιὰ παραβολὴ

ἀλογικά ἀπὸ τοὺς Φιλίππους, ἀλλὰ ἡ βιβλιογραφία τοῦ γιὰ ἑλληνικά πράγματα σταματᾷ στὸν Casson καὶ τὸν Amandry (1953).

Ἡ Ljuba Ognjenova-Marinova συνεχίζοντας τὶς μελέτες τῆς στὴ διακόσμηση χάλκινων θωράκων κ.λ. συζητᾷ τὰ διακοσμητικά μοτίβα σὲ ὅπλα θρακικά τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. παραβάλλοντάς τα πρὸς ἑλληνικά καὶ ἄλλα ὅπλα, σκεύη κ.λ. (σ. 397-418).

Ὁ Ἄνδρέας Βαβρίτσας παρουσίασε στὸ Συνέδριο τῆ γνωστῆ χρυστῆ προτομῆ Μάρκου Αὔρηλιου ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο (σ. 419-422), ἀλλὰ ἰδὲ καὶ κατωτέρω, ἀριθ. 39, Γλυπτά.

Ἀπὸ τὶς ἐπόμενες σελίδες τῶν Πρακτικῶν ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀποψή μας παρουσιάζει ἡ ἀνσκόπηση τοῦ Ἄλβανου καθηγητοῦ Frano Prendi γιὰ τὸν προϊστορικό πολιτισμὸ τοῦ Malik (σ. 673-685). Οἱ Ἄλβανοὶ ξεχώρισαν ὡς τώρα τὶς ἐξῆς φάσεις τοῦ συνοικισμοῦ αὐτοῦ:

Malik I = Ὑστερη Νεολιθικὴ Περίοδος

Malik IIα }
Malik IIβ } = Χαλκολιθικὴ Ἐποχὴ (ἀρχὴ περὶ τὸ 2600 π.Χ.).

Malik IIIα }
Malik IIIβ } = Πρώιμη Ἐποχὴ Χαλκοῦ (περὶ τὸ 2000 π.Χ.).

Malik IIIγ = Μέση Ἐποχὴ Χαλκοῦ (1700/1650-1500 π.Χ.).

Malik IIIδ = Ὑστερη Ἐποχὴ Χαλκοῦ (ἀρχίζει περὶ τὸ 1500 π.Χ., με βάση τὸν Heurtley).

Κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Malik I: γραπτὴ διακόσμηση ἀγγείων εὐθύγραμμῃ ἢ σπειροειδῆς, ποὺ παρουσιάζει ὁμοιότητες μετὰ κατηγορίες θεσσαλικῶν ἀγγείων B₃ κατὰ τὴν κατάταξη τῶν Wace καὶ Thompson (Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912, σ. 16 κ.έ.). Ἄλλα ἀγγεῖα παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ μετὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὰ Σέρβια καὶ τὴν Πυλαία τῆς Θεσσαλονίκης, δηλ. τῆ διακόσμηση μετὰ ἄσπρα καὶ κόκκινα μοτίβα (BCH 73, 1949, σ. 73 κ.έ.). Συμπεραίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἔρχεται στὴν πεδιάδα τῆς Κορυτσᾶς ἀπὸ τὰ ΝΑ, ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος, περὶ τὸ 2700 π.Χ.

Κατὰ τὴν περίοδο Malik IIα-β παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ χάλκινα ἐργαλεῖα, ἐπίσης πήλινα ἀγγεῖα λεῖα καὶ στιλπνὰ γκριζὰ ἢ πρὸς τὸ μαῦρο, διακοσμημένα μετὰ σπείρες κ.λ., ἐπίσης εἰδώλια πήλινα κ.λ. Καμμιά ἀπότομη μεταβολὴ ὅπου τῆ φάση IIα πρὸς τὴ φάση IIβ. Ἄλλὰ φανερὴ εἶναι ἡ ἐπίδρασις ἀπ' ἐξω καὶ ἐξέλιξις ἐσωτερικὴ πρὸς πνευματικώτερη κοινωνία. Ὁμοιότητες παρατηροῦνται πρὸς τὴ θεσσαλικὴ φάση Λάρισσα. Ἐπίσης μετὰ τὴν Ὑστερη Νεολιθικὴ Περίοδο τῆς Μακεδονίας καὶ ἰδιαίτερος τῆς Δυτικῆς (Σέρβια, Heurtley, σ. 66 κ.έ., κατάλογος ἀριθ. 140-160 καὶ εἰκ. 33, 34 g, h, i, εἰκ. 35 r, s, t, u).

Κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Malik IIIa) παρουσιάζονται χαρακτη-
ριστικά τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ma-
lik πρὸς τὰ σύγχρονα τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπειροῦ καὶ τῆς Θεσσαλίας
πολλαπλασιάζονται κατὰ τὴ δευτέρη φάση τῆς Περιόδου (Malik IIIβ), ἐνῶ
ἐξασθενοῦν τὰ βόρεια. Οἱ ἐξελιγμένες ἢ ἐπιτηδευμένες μορφές τῆς κεραμει-
κῆς παρουσιάζονται παράλληλα στὸ Malik καὶ π.χ. στὸ Ἀρμενοχώρι τῆς
Φλωρίνης (Heurtley, κατάλογος, ἀριθ. 192-194).

Κατὰ τὴ Μέση καὶ τὴν Ὑστερη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Malik IIIγ-δ), χω-
ρὶς καμμιά ἀπότομη διακοπὴ στὴ συνέχεια τῆς ζωῆς γενικά, ἐξακολουθοῦν
καὶ οἱ ὁμοιότητες πρὸς στοιχεῖα τῆς Μακεδονίας (Heurtley, σ. 227-229).

Βέβαια ὑπάρχουν σχήματα ἀγγείων καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἰδιαίτερα
τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Malik, ὅπως ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ
ἄλλα τόπων, ποὺ δὲν παρουσιάζονται στὸ Malik. Ἡ πρόχους μὲ ὀπισθόμη-
το λαϊκὸ π.χ. παρουσιάζεται στὴν Ἀλβανία μόνον κατὰ τὸ τέλος τῆς Ἐπο-
χῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὶς ἀρχές τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ὅποτε διαπιστώνε-
ται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἡ χρῆση τοῦ τροχοῦ στὸν κάμπο τῆς Κορυτσᾶς (σὲ
ἀνασκαφές στὸ σπήλαιο Λυκόστομο, κοντὰ στὴ Μικρὴ Πρέσπα).

Οἱ χυπητὲς ὁμοιότητες σχημάτων ἀγγείων καὶ μοτίβων διακοσμητικῶν
τοῦ Malik IIIδ πρὸς ὅμοια ἀπὸ τὸ Μπουμπούστι (Πλατανιά) ἐπιτρέπουν τὸ
συγχρονισμό. Μὲ βάση τὴ χρονολόγησι τοῦ Heurtley (σ. 125 κ.έ.) προτεί-
νεται ἀρχὴ τῆς Ὑστερης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ περὶ τὸ 1500 π.Χ. Στὴ χρονο-
λόγησι αὐτὴ βοηθοῦν καὶ μερικά ἐπείσακτα «μινωϊκά» ἢ μεσοελλαδικὰ εὐ-
ρήματα, στὸ κατώτερο στρώμα, δηλαδὴ στὸ στρώμα τῆς Μέσης Ἐποχῆς
τοῦ Χαλκοῦ.

Ὁ F. Prendi — ὅπως κατὰ κανόνα οἱ Ἀλβανοὶ ἀρχαιολογοί—τονίζει
τὴν ὁμοιομορφία τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἰλλυρικὸς, ἀλλὰ
οἱ παραπομπὲς ἐδῶ γίνονται μόνον σὲ ἀλβανικὴ βιβλιογραφία¹. Ἴδὲ καὶ ἄνωτ.
ἀριθ. 4.

Γιὰ τὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 1
(Edson), 2 (Τσοπανάκης), 3 (Habicht, Hammond, Mihailov καὶ Βαβρίτσας),
4 (Hammond), 5 (Edson), 6 (Edson κ.ἄ., Walbank), 11 (Düll κ.ἄ.), 13 (Stagakis),
22 (Alexander κ.ἄ.), 23 (Clement κ.ἄ.) κ.ἄ.

1. Ἴδὲ π.χ. τὴν τοπικὴ θέσι τῶν M. Korkuti καὶ S. Anamali στὴν Ἐκθεσὴ τους, ποὺ
καταχωρίσαμε ἄνωτ., σ. 224, σημ. 3, γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Ἀλβανία, κατὰ
τὰ ἔτη 1965-1966, «Studia Albanica», τ. IV (1967), 1, σ. 139-156.

Β'. Γ' ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

29. Τοπογραφία. Ἡ ἀρχαία τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς προκατόχου Θέρμης ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολῆ ὄχι μόνον τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἐρευνητὰς Ἑλλήνες καὶ ξένους. Στὴν ἀνακοίνωσή του στὸ Α' Διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία ὁ Michael Vickers, τοῦ University College τοῦ Δουβλίνου, παραθέτει πλοῦσια βιβλιογραφία σχετικὴ πρὸς τὸ σχέδιο πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ προτάσεις του θέλουν ἀκόμη ἐπεξεργασία καὶ ἔχουν ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦν σὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, μάλιστα γιὰ τὶς προρρωμαϊκὲς περιόδους τοῦ τόπου, δηλαδὴ γιὰ τὴ Θέρμη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ Κασσάνδρου¹.

¹Ἐκλαϊκευτικὸ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο Thessaloniki δημοσιεύθηκε σὲ λονδρέζικο περιοδικό². Ἡ ἰταλικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα Ἀρχαίας Τέχνης, σὲ συμπληρωματικὸ τόμο της, λ. Salonicco, δίνει πληροφορίες γιὰ τὰ νεώτερα εὐρήματα, βιβλιογραφία μέχρι τοῦ 1967, εἰκόνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τοιχογραφίας τῆς cryptoporticus (εἰκ. 686) καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς μὲ τὸ Ὠδεῖο (εἰκ. 685)³. Ἀλλὰ τὸ ἀκόλουθο ἄρθρο Teatro μένει ἀνενημέρωτο καὶ παραπέμπει γιὰ τὸ Ὠδεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴ σ. 811 τοῦ BCH τοῦ 1965! Στὴν ἴδια Ἑγκυκλοπαιδεῖα δημοσιεύεται ἄρθρο γιὰ μυθικὸ ἥρωα ἐπώνυμο τῆς Θέρμης⁴.

Οἱ νέες ἐκδόσεις τοῦ Ὁδηγοῦ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ Ν. Παπαχτζῆ καταχωρίσθηκαν ἀνωτ., ἀριθ. 27.

30. Γενικά. Ἄρθρα σὲ περιοδικὰ καὶ ἄλλα δημοσιεύματα, ἐκλαϊκευτικὰ τὰ περισσότερα, περιλαμβάνουν ποικίλα μνημεῖα καὶ εὐρήματα, τῆς Θεσσαλονίκης τὰ πῦθ πολλά. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ μερικά, ποὺ ἔχουν ἤδη καταχωρισθῆ σὲ εἰδικότερες παραγράφους: τὸ Λεύκωμα τῆς Διεθνoῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης, τὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ Current Archaeology, τὸ περιοδικὸ Μακεδονικὴ Ζωή. Ἴδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 9. Μᾶλλον στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ Μουσεῖο της ἀναφέρονται ἐπίσης πολλὰ ἄλλα δημοσιεύματα ἀπ' ὅσα καταχωρίζονται στὶς προηγούμενες παραγράφους.

1. Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 239-251.

2. «Current Archaeology», 7, Μάρτιος 1968, σ. 191 κ.έ. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 9.

3. EAA, Suppl. 1970 (1973), σ. 682 κ.έ.

4. EAA, ἔ.α., λ. Thermaios (Θερμαῖος). Πρβλ. Γ. Μπακαλάκη, ΑΕ 1953-54 (1955),

ἌΟ. C. Vermeule στὸ βιβλίον τοῦ γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορικὴ Τέχνη παρατηρεῖ¹ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη, ὡς προμαχόνας κατὰ τῶν βαρβάρων, δὲν εἶναι μόνον κέντρο νομισματοκοπίας (ιδεὲ κατωτ., ἀριθ. 31), ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς Τέχνης (δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ μνημεῖα καὶ σαρκοφάγοι, ἐπίσημα μνημεῖα τῆς Τετραρχίας κ.λ.). Διαπιστώνει σχέσεις καὶ πρὸς τὴ Μ. Ἀσία καὶ πρὸς τὰ βόρεια σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ πρὸς τὸ νότιο Ἑλληνισμό (σ. 71). Ἐνα χαμένο μνημεῖο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀντωνίνου Πίου ἀναφέρεται (σ. 274, πρβλ. Tafrafi, Topographie, σ. 136, σημ. 1). Στὸν κατάλογο τῶν ἔργων ποῦ ἐξετάζει ὁ V., περιλαμβάνονται (σ. 417 κ.έ.) τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἐξῆς: κεφαλὴ εὐτραφοῦς γέροντος (ἑλληνιστικὴ μᾶλλον παρὰ Βεσπασιανός, ἀριθ. 1055), πρόσωπο Ἰουλίου Καίσαρος (ἀριθ. 1279), τοῦ ὁποῖου ἡ κόμη παραλληλίζεται πρὸς τὴν κόμη ἀνδριάντος τῆς Κοπεγχάγης (ἀριθ. 576), ὁ ἀνδρὶς τοῦ Αὐγούστου (σ. 380), κεφαλὴ Ἡρακλέους μὲ χαρακτηριστικὰ Τίτου, κεφάλι Φαυστίνας Β' ὑπ' ἀριθ. 1054 (σ. 396), ἄλλο κεφάλι ποῦ μοιάζει τὴ Φαυστίνα Β' ὑπ' ἀριθ. 1051, κεφάλι Σεπτίμιου Σεβήρου (σ. 299, 313 καὶ 399), πορτραῖτο νέας κόρης τῆς ἐποχῆς τοῦ Σεβήρου, σειρὰ ἀπὸ Ἀντωνίνειας καὶ μεταγενέστερες σαρκοφάγους, τὸ τόξο ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο ποῦ δίδεται σὲ σχέδιο μὲ περιγραφή, ἀποσπασματικὰ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα τῶν μελῶν τῆς Τετραρχίας κ.λ.² Ἐννοεῖται, ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ Ροτόντα καὶ τὸ τόξο τοῦ Γαλερίου (σ. 348 κ.έ.), τὸ ὁποῖο συχνὰ ἀναφέρεται (σ. 336 κ.έ.) καὶ εἰκονίζεται (εἰκ. 171-176 b). Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλήσε ὁ Χ. I. Μακαρόνας, ιδεὲ κατωτ., ἀριθ. 54. Βιβλιογραφία δίνεται γιὰ γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφὰς (σ. 422 κ.έ.), γιὰ τὴ χαμένη πύλη τοῦ Βαρδαρίου (σ. 235), τὶς Incantadas κ.λ.

31. Ν ο μ ῖ σ μ α τ α. Σὲ νομίσματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται ἡ Μ. Guarducci στὴν Ἐπιγραφικὴ της³. ἌΟ. C. Vermeule⁴, μὲ βάση τὰ νομίσματα, ἀποδίδει στὸ Διοκλητιανὸ προσπάθεια, στὰ πλαίσια τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ λατινικὴ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα καὶ στὸν ἑλληνικὸ κόσμον, ἰδρύοντας νομισματοκοπεῖα καὶ ἐργαστήρια στὰ μεγάλα κέντρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Θεσσαλονίκη (σ. 7 κ.έ.). Ἴδε καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 30. Νομίσματα τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Θεσσαλονίκης σὲ θησαυρὸ ἀπὸ τὴ Θράκη, ιδεὲ ἀνωτ., ἀριθ. 23.

Νομίσματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, ιδεὲ κατωτ., ἀριθ. 47 καὶ 51.

1. C. C. Vermeule, ἔ.ἀ., σ. 142.

2. Πρβλ. R ü s c h, ἔ.ἀ., σ. 112 κ.έ.

3. M. Guarducci, ἔ.ἀ., σ. 627 κ.έ. καὶ 674.

4. C. C. Vermeule, ἔ.ἀ.

32. Ἐπιγραφές. Στὴ συλλογὴ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴ λατρεία τῶν Αἰγυπτίων Θεῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ladislaus Vidmann καταχωρίζονται ὀκτὼ τῆς Θεσσαλονίκης, πρβλ. ἄνωτ., ἀριθ. 11. Ἐπίσης καταχωρίζονται ἐπιγραφές καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ Supplementum Epigraphicum Graecum, ἄνωτ., ἀριθ. 22, καὶ κατωτ., ἀριθ. 45. Ὁ Aurelius Isidorus, ἀρχίατρος στὴ Θεσσαλονίκη, συγγενὴς ἐξ ἀγχιστείας τοῦ Μαρεινιανοῦ Φιλίππου, Μακεδονιάρχου τὸ 219 μ.Χ., ἀναφέρεται σὲ μελέτῃ τοῦ V. Nutton¹.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

33. Γενικά. Οἱ ἐργασίες ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἐτῶν 1966 καὶ 1967 δημοσιεύθηκαν μὲ καθυστέρηση στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου². Τὸ παλαιὸ Μοῦσεῖο στὸ Γενη-τζαμί ἀκόμα εἶναι σὲ χρῆση τὸ 1969³. Ἀλλὰ στὸ νέο Μοῦσεῖο ἐν τῷ μεταξὺ γίνονται ἐντατικά ἐργασίες ἐξασφαλίσεως τῶν χώρων καὶ ἐπανεκθέσεως κυρίως τῶν μαρμαρινῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῶν γλυπτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὶς πιστώσεις τῶν «Ἐπενδύσεων» γιὰ τὴν «Ἐπανεκθεση» Μουσείων ὅλης τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1968 (6.000.000 δρχ. περίπου γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα) ἀπορροφήθηκαν στὸ Μοῦσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης 992.000 δρχ., δηλαδὴ τὸ $\frac{1}{6}$ περίπου⁴. Ἴδὲ κατωτ., ἀριθ. 34 κ.έ., καὶ πρβλ. ἐπανεκθετικὲς ἐργασίες στὰ Μοῦσεῖα Πολυγύρου καὶ Κιλκίς, κατωτέρω.

Σημαντικὰ πλουτίσθηκε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου μὲ ἀγορὰ βιβλίων καὶ δωρεές. Σπουδαιότερη ἦταν ἡ δωρεὰ νομισματολογικῶν κυρίως βιβλίων ἀπὸ τοὺς Ε. καὶ Π. Παπατσώνη, ἀπὸ τὴ συλλογὴ Γ. Ἐμπεδοκλέους, κατὰ Φεβρουάριο 1968, μὲ τὴν παρέμβαση τῆς πρώην Διευθυντρίας τοῦ Νομισματοκοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν κ. Εἰρήνης Χριστοδουλοπούλου-Βαρούχα.

Ἔτσι τὸ Μοῦσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ τὶς πλούσιες συλλογές του, μὲ τὴ βιβλιοθήκη του καὶ τὰ ἐργαστήριά του, ἔγινε πραγματικὰ κέντρο ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἀντάξιο τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας. Στὶς αἰθούσες ἐκθέσεων, στὴ βιβλιοθήκη, στὶς ἀποθήκες καὶ στὰ ἐργαστήρια, φοιτοῦν καὶ ἐργάζονται οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι τῶν Ἐφορειῶν (κλασσικῶν καὶ βυζαντινῶν) Ἀρχαιοτήτων τῆς Βορείου Ἑλλάδος, καθηγηταὶ καὶ φοιτηταὶ ἢ πτυχιούχοι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιστήμονες καὶ καλλιτέχνες Ἕλληνες καὶ ξένοι.

1. V. Nutton, The Doctor and the Oracle, «Revue Belge de Philologie et d'Histoire», τ. 47 (1969), σ. 41.

2. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 377 κ.έ., καὶ τ. 23, 1968 (1969), Χρονικά, σ. 325 κ.έ. Πρβλ. Χρονικά 1966-1967 στὰ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 128 κ.έ.

3. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 361.

4. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 3.

Μὲ κάθε τρόπο ἐνθαρρύνεται ἡ ἐκλαϊκευση τοῦ Μουσείου: μὲ τακτικὲς διαλέξεις, ξεναγήσεις καὶ ραδιοφωνικὲς ἢ τηλεοπτικὲς ὁμιλίαι. Οἱ ἐπισκέπτες, ποὺ ἦταν σπάνιο φαινόμενο στὸ παλαιὸ Μοσεῖο (στὸ Γενῆ-τζαμί) γίνονται ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες κατὰ μῆνα, χειμῶνα-καλοκαίρι, καὶ δὲν εἶναι πλέον μόνον ξένοι ἢ ὁμάδες μαθητῶν καὶ στρατιωτῶν. Εἶναι τὸ προσωπικὸ ἀνδιαφέρον, ποὺ δημιουργήθηκε σὲ πλάτος καὶ ὄδηγῃ τὰ βήματα πρὸς τὶς αἰθούσες τοῦ διακριτικὰ ἀποτραβηγμένου Μουσείου.

Γιὰ ν' ἀνταποκριθῇ τὸ Μοσεῖο στὶς αὐξημένες ἀπαιτήσεις ἐπιστημῶν καὶ κοινοῦ ὀργανώνεται παράλληλα κατὰ τὸ δυνατόν καὶ πλουτίζεται τὸ προσωπικὸ τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας, ἡ ὁποία στεγάζεται σὲ μιὰ πτέρυγα τοῦ Μουσείου, στὸν ὄροφο πρὸς τὴ θάλασσα, μαζί μὲ τὴν ἀδελφὴ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ προσωπικὸ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας σὲ μιὰ φάση (Ἰανουάριος 1969) ποὺ ἀποτέλεσε σταθμὸ στὴν ἡμιαιώνια περίπου πορεία τῆς δείχνει τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 9. Ὑπομνηματίζοντάς το σημεῖο μὲ τὰ ἐξῆς:

1. Σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο «οἱ Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων βοηθοῦν κατὰ πάντα τὸν Ἐφορον». Εἰδικότερα: α) Ἡ Ἐπιμελήτρια κ. Μαρία Καραμανῶλη-Σιγανίδου, ὡς ἀρχαιότερη, ἦταν ἀναπληρωτῆς τοῦ Ἐφόρου, τὸν βοηθοῦσε στὰ διοικητικὰ ἔργα, ἦταν ἐπιφορτισμένη, ὡς παλαιότερη στὴ Θεσσαλονίκη, κυρίως μὲ ἐκκρεμότητες τῆς παλαιᾶς (πρὸ τοῦ 1965) Συλλογῆς τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (καταγραφὴ ἀκαταγράφων στὴ συνέχεια τοῦ παλαιοῦ Εὐρετηρίου κ.λ.). Ἦταν ἐπίσης διαχειρίστρια τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὑπόλογος ἐνταλμάτων συνεχιζομένων ἔργων, ὅπως ἡ Ἐπανάκθεση Ἀρχαίων, οἱ Ἀνασκαφὲς Θεσσαλονίκης κ.λ. Ἐπιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὰ χαλκᾶ καὶ τὰ μικροτεχνήματα. β) Ἡ Ἐπιμελήτρια κ. Εὐγενία Λεβεντοπούλου-Γιούρη ἦταν ἐπιφορτισμένη μὲ τὴ μέριμνα γιὰ τὰ νέα (ἀπὸ 11.10.1965, ποὺ ἀνέλαβα τὴν Ἐφορεία, καὶ ἐξῆς) προσκλήματα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (καταγραφὴ ἄμεση σὲ νέο Εὐρετήριο ἀπὸ Νο 10.000 καὶ ἐξῆς, ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία κ.λ.). Παρακολουθοῦσε τὶς ἰδιωτικὲς Συλλογὲς καὶ τὰ Ἀρχαιολογεῖα. Ἐπέβλεπε τὴ Βιβλιοθήκη. Ἐπιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδια γιὰ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ εἰδώλια. γ) Ὁ Ἐπιμελητὴς κ. Γεώργιος Δεσποίνης ἦταν ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐπανάκθεση τῶν γλυπτῶν στὸ Μοσεῖο. Βοηθοῦσε τὸν Ἐφορο στὰ ἐκτὸς Μουσείου (καὶ ἐκτὸς Θεσσαλονίκης) ἔργα. Μετεῖχε ἐνεργότερα στὸν ἔλεγχο τοῦ φυλακτικοῦ προσωπικοῦ. Ἐπιστημονικῶς ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὰ γλυπτά.

2. Γραμματεία καὶ Λογιστήριο δὲ προβλέπονται γιὰ τὶς Ἐφορεῖες. Λειτουργοῦσαν πρὸ πολὺ μὲ ἐκτάκτους ὑπαλλήλους εἰς βάρος τῶν πιστώσεων τῶν ἔργων.

3. Ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀρχιφύλακας, καθήκοντα ἀρχιφύλακος ἐκτελεῖ

ὁ ἀρχαιότερος φύλαξ (Πέλλα). Ὅπου ὑπῆρχεν ἕνας μόνον φύλακας ἐκτελοῦσε καὶ χρέη νυκτοφύλακος (Ὀλυνθος, Δῖον).

4. Τὸ ἔκτακτο προσωπικὸ τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι περισσότερο εὐκίνητο καὶ διατίθεται ὅπου κάθε φορά διεξάγονται ἀνασκαφές στοὺς πέντε Νομοὺς τῆς Περιφέρειας γιὰ ἐνίσχυση τοῦ ὀλιγάριθμου μόνιμου ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ.

5. Καθήκοντα Ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων, κατὰ τὸ Νόμο, «ἀνατίθενται εἰς ἐκπαιδευτικούς ἐν ἐνεργείᾳ ἢ συνταξιούχους, ὅπου δὲν ὑπάρχουν μόνιμοι ἀρχαιολογικοὶ ὑπάλληλοι». Ὁ πίνακας τῶν Ἐκτάκτων Ἐπιμελητῶν μεταβάλλεται συχνὰ λόγῳ μεταθέσεων, ἐπιδόσεως, ἀναγκῶν, κ.λ.

6. Παρὰ τὴ σχηματικὴ διάκριση οἱ ἐργασίες τῶν ἐργαστηρίων, ἀγγείων ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ γλυπτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι αὐστηρὰ χωρισμένες. Κρίθηκε μάλιστα σκόπιμο καὶ ἐγίνε προσπάθεια, ὥστε: α) κάθε τεχνίτης νὰ μπορῆ νὰ ὑπηρετῆ περισσότερες ἀπὸ μία τέχνες, καὶ β) κάθε τέχνη νὰ μὴ εἶναι κτῆμα μόνον ἐνὸς ὑπαλλήλου. Σχολεῖο ἦταν τὸ ἴδιο τὸ Μουσεῖο. Οἱ τεχνίτες ἐπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ προσφέρουν ὑπηρεσία σὲ περισσότερες μουσειακῆς ἐργασίες ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες.

7. Ἡ μοναδικὴ μόνιμη διοικητικὴ ὑπάλληλος κ. Ἀλίκη Μάου ἦταν ἐπιφορισμένη κυρίως μὲ θέματα τοῦ μόνιμου προσωπικοῦ: ἐφαρμογὴ διατάξεων, περὶ κανονικῶν καὶ ἀναρρωτικῶν ἀδειῶν, νοσηλείων κ.λ., ἀλλ' ἦταν ἐπίσης στὴ διάθεση τῶν δύο Ἐπιμελητριῶν γιὰ ἔργα μουσειακὰ (Εὐρετήρια, κατάλογοι κ.τ.τ.).

8. Ὁ κ. Ν. Χατζηαθανασίου, ἀνάπηρος πολέμου, μὲ πολλὰ καὶ ποικίλα προσόντα τεχνικὰ καὶ μὲ βεβαιωμένη διαχειριστικὴ ἐντιμότητα, ἔφερε κυρίως τὸ βάρος τῆς διαχειρίσεως καὶ τοῦ Λογιστηρίου ὡς Προϊστάμενός του.

9. Ὁ κ. Σ. Κρικελῆς ἦταν ὁ μόνος φύλακας (καὶ νυκτοφύλακας) τοῦ παλαιοῦ Μουσείου.

10. Οἱ ἔκτακτοι ἡμερομίσθιοι φύλακες ἐναλλάσσονταν σὲ ἔργα φύλακος τοῦ Μουσείου, τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, τῶν ἀνακτόρων τοῦ Γαλερίου καὶ ἀνασκαπτομένων οἰκοπέδων.

Μετὰ τὴ μετάθεσή μου στὴν Πάτρα ἡ Ἐφορεία τῆς Θεσσαλονίκης συνέχισε τὴν «καταγραφὴ εὐρημάτων ἐξ ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος» (ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 361), κυρίως τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος ὑποθέτω, γιὰτὶ στὰ χρόνια τῆς Ἐφορείας μου (Ὀκτ. 1965-Μάιος 1969) τὰ νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου, ἀπὸ ἀνασκαφῆς ἢ ἄλλως, καταγράφονταν κανονικά. Εἶχαν καταγραφῆ περὶ τὸ 1.500 ἀποκτῆματα τῆς περιόδου αὐτῆς (ἀριθ. Εὐρ. 10.001-11.135).

Σημαντικὴ ἐξ ἄλλου πρόοδος εἶχε γίνεῖ στὸ δύσκολο ἔργο τῆς ταυτίσεως τῶν προηγουμένως καταγραφέντων μὲ ἑλλιπῆ στοιχεῖα τῆς διαπιστώσεως

τῶν ἀκαταγράφων ἢ καὶ δις καταγραφέντων στὸ παρελθόν, τῆς βεβαιώσεως ἔλλειπόντων ὑπὸ τὰ καταγεγραμμένα, καί, τέλος, τῆς καταγραφῆς ἐκείνων, ποὺ διαπιστώνονταν μὲ ἐξαντλητικὸ ἔλεγχο, πὼς ἦταν ἀσφαλῶς ἀκατάγραφα.

Ἔτσι πρέπει νὰ ἐννοηθῆ, σὰν συνέχεια ἔργου ποὺ εἶχαν ἀρχίσει, καὶ «ἡ ταξινομήση τῶν γλυπτῶν κυρίως ὡς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ Μουσείου» (ΑΔ ἔ.ἀ.).

34. Ἐπανεκθέση. Οἱ ἐργασίες ἐπανεκθέσεως στὶς αἴθουσες τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης συνεχίσθησαν καὶ σχεδὸν τελείωσαν μέσα στὴν τριετία 1968-1970¹. Ἔτσι, χάριν τῆς ἐπανεκθέσεως, ἔγινε καὶ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία σὲ παλαιὰ ἀντικείμενα τοῦ Μουσείου, ὅπως π.χ. ἡ συγκόλλησις καὶ συμπλήρωσις ἀσημένιας ὑδρίας, ἡ ὁποία κομματιασμένη, μαζί μὲ ἄλλα πολὺτιμα ἀντικείμενα, εἶχε μεταφερθῆ στὴν Ἀθήνα τὸ 1941 γιὰ ἐξασφάλισις καὶ ἐπαναφέρθηκε τὸ 1967².

Χάλκινα καὶ σιδερένια ὄπλα καὶ κοσμήματα, ταξινομημένα σὲ μιὰ προθήκη, συμπλήρωσαν τὴν ἐκθεσιὴ τῶν ἀντικειμένων τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Στὰ μελανόμορφα πῆρε τὴ θέση του, σὲ εἰδικὸ βάθρο, ὁ κρατήρας, ποὺ ἤλθε σὲ κομμάτια ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, προσφορά τοῦ Ἀντ. Παντάλη (κατωτ., ἀριθ. 41 καὶ πίν. 5-6). Τὸ ἰδιόμορφο ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ Πυργαδικία (ΑΔ 22, 1967, Χρον., σ. 403 κ.ἔ., πίν. 307α) συντροφεύεται τώρα ἀπὸ τὸ συντοπίτικὸ τοῦ ὁμοίας τεχνολογίας (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 310, πίν. 325 γ).

Στὴν προσωρινὴ ἐκθεσιὴ τῶν εἰδωλίων, τῶν μεταλλίνων, τῶν ὑάλινων καὶ τῶν μικροαντικειμένων, πῆρε μιὰ θέση, στὸν τοῖχο, ἀσπίδα τῆς Ὀλύμπου, ποὺ ἀποκατέστησε ὁ ἀρχιτεχνίτης μας Δημ. Μαθιός. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῶν ἀποκτημάτων τοῦ Μουσείου περιμένει ἀκόμα τὴ δώροφι ἐπέκτασις τοῦ Μουσείου πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ὅπου, στὸ δευτέρου ὄροφου, σχεδιάζεται ἡ ἀνάπτυξίς του.

Στὸ χῶλ τοῦ Μουσείου στήσαμε τὸ Γυμνασιαρχικὸ Νόμο τῆς Βεροίας κι ἔγινε ἔτσι προσιτὸ τὸ κείμενο στοὺς ἐπισκέπτες, εἰδικούς καὶ μὴ, μαζί μὲ ἰχνογράφημα τοῦ σχεδιαστοῦ μας τότε Κώστα Τροχίδη (παρένθ. πίν. 1, πρβλ. Μακεδονικά 2, 1941-1952, σ. 629 κ.ἔ., πίν. XVI β). Ἡ καθυστέρησις τῆς δημοσιεύσεως τοῦ πολὺτιμου αὐτοῦ κειμένου δὲν πρέπει νὰ κρατήσῃ ἀκόμα πολὺ. Προτιμότερη εἶναι ἡ γρήγορη δημοσίευσις ἐπιγραφῶν, ἔστω κατὰ τὸ

1. Πρὸς τὰ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 34-37, πρβλ. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 325 κ.ἔ., τ. 24 (1969), Χρον., σ. 291 κ.ἔ., τ. 25 (1970), Χρον., σ. 347 καὶ 361, καὶ κυρίως ΑΑΑ 1969, 2 σ. 173 κ.ἔ.

2. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 328. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, σ. 135.

παράδειγμα τοῦ Τουρκοαμερικανοῦ καθηγητοῦ Kenan Erim, ὁ ὁποῖος παραδίδει τὰ κείμενα στοὺς εἰδικούς, PBSR 37, 1969, σ. 92 κ.έ. (ἰδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45).

Τὴν ἔκθεση τῶν ἀρχαϊκῶν τῆς Θέρμης πλουτίσαμε ἐπίσης μὲ διαφωτιστικά σχέδια, ὅπως ἡ ἐνδεικτικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἰωνικοῦ κίονος (εἰκ. 10) καὶ ἡ ἐνδειξὴ τῆς θέσεως ἄλλων σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (τοῦ κατωφλίου, ποῦ ὡς τότε θεωροῦνταν ὑπέρθυρο, τῶν κυματίων κ.λ.) (εἰκ. 11).

Συνεργεῖα τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως συντήρησαν, ἀποκόλλησαν καὶ ξανατοποθέτησαν σὲ πλαίσια ψηφιδωτὰ δάπεδα, ποῦ ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα σὲ οἰκόπεδα τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς, τῆς ὁδοῦ Συγγροῦ κ.λ. (πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 303 καὶ πίν. 313 β, 25, 1970, Χρον., σ. 18 καὶ πίν. 18 α-δ καὶ 19 α-β, καὶ σ. 371 κ.έ., πίν. 314 β καὶ 315 α-γ). Ἡ ἐργασία ἔγινε στὸ Μουσεῖο, ὅπου τὰ πλαίσια ἢ ἐκτίθενται στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ μεγάλου Π ἢ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες. Ἔγινε ἐτοιμασία γιὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους στὴν ὑπαίθριον κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ Μουσείου.

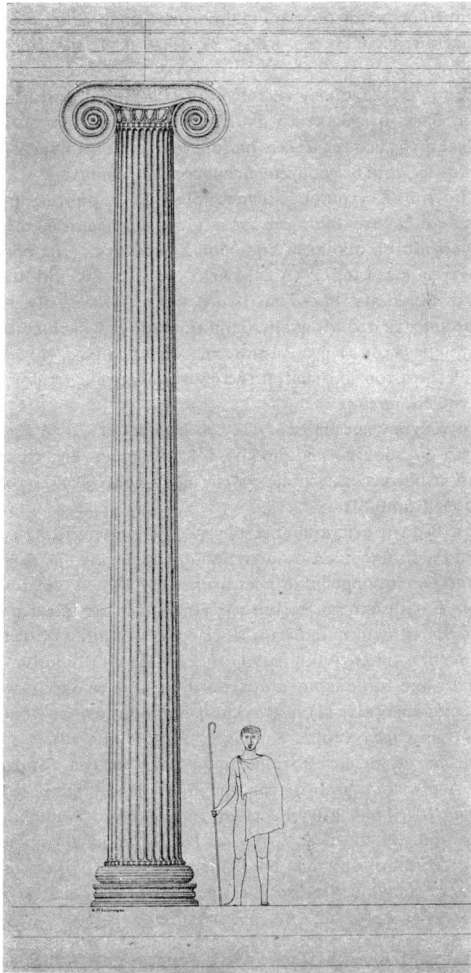
Προσωρινὰ ἔχουν ἐκτεθῆ στὸ χῶλ τοῦ Μουσείου καὶ τὰ ἐξωτικά, ὅπως φαντάζουν στὸ μακεδονικὸ περιβάλλον τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκθέματα ἀπὸ τὰ κατασχεθέντα εἰς χεῖρας Gericke: ὁ μέγας πίθος καὶ ἡ λάρνακα, κατωτ., ἀριθ. 41.

Ἀπὸ τὰ ἐκθέματα στὶς αἴθουσες τῶν γλυπτῶν δίνονται ἐδῶ σὲ εἰκόνες: ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Δίον αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 7), ἀντίγραφο τῆς Ἀσπασίας ἀπὸ αὐστηρορρυθμικὸ πρωτότυπο (πίν. 8)¹, τὰ νῶτα τοῦ κλασσικοῦ χάλκινου Ἐρωτα ἀπὸ τὴ Ρητίνη τῆς Πιερίας μὲ τὰ λείψανα τῶν περὶ γων του (πίν. 9)², ἡ στήλη ἀπὸ τὴν Ποτεΐδαια, 4ου αἰ. π.Χ. (πίν. 10), ποῦ ἔχει στὴν πίσω πλευρὰ λατινικὴ ἐπιγραφὴ κ.λ. (D. M. Robinson, TAPH 69, 1938, σ. 43 κ.έ.). Ἀπὸ τὰ Γαλεριανὰ ἀρχιτεκτονικά, μὲ τὰ ὁποῖα κλείνει ἡ Ἐκθεση, εἰκονίζεται ἐδῶ (πίν. 11) ἡ ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο (πρβλ. Χρονικά, 1966-67, πίν. 19).

Ἡ φροντίδα γιὰ τὰ εὐπαθέστερα ἀρχαῖα δὲν ἔλειψε, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ χάλκινα τοῦ Δερβενιοῦ, μάλιστα τὸν κρατήρα καὶ τὸν πάπυρο. Ἐνα τρίτο εὐπαθὲς ἔκθεμα στὴν ἴδια αἴθουσα εἶναι χρυσοῦφαντα κομμάτια ἀπὸ τάφο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Δίνομε ἐδῶ τὸ κείμενο σημειώματος τοῦ εἰδικοῦ στὴ συντήρησιν ἀρχαίων H. J. Plenderleith, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1966 εἶχεν ἐξετάσει τὰ εὐπαθῆ ἐκθέματα. Ὡς πρὸς τὰ χάλκινα θυμίζω ὅσα ἔγραψα

1. Carl Blumel, Römische Copien griech. Sculpturen des fünften Jahrh. v. Chr., σ. 27, ἀριθ. K166, πίν. 51 καὶ 52. Γιὰ τὸν τύπο τελευταίως, M. Robertson, Europa, «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», τ. 20 (1957), σ. 1 κ.έ.

2. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, πίν. 95.

Εικ. 10. Ἐνδεικτικὴ ἀναπαράσταση
κίονος ἰωνικοῦ κτηρίου τῆς Θέρμης (34)

στά προηγούμενα Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 37. Γιὰ τὰ χρυσοῦφανα πρέπει νὰ ἐνδιαφεροθῶν εἰδικώτεροι γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ εἶδος. Τὸ σημεῖωμα τοῦ κ. Plenderleith ἔχει ὡς ἐξῆς:

Some notes on my visit to the
Dherveni Tombs collection

January 1966

1. **The Bronzes:** Quite remarkable of their kind, well preserved and very expertly presented with repairs carried out apparently in a clay coloured plaster. On the largest Krater plastic ornament seems to have been applied by rivets to the vessel.

The bronze has been gilt by the mercury process probably because a little silver jug in an adjacent case discloses the use of this technique by the fact that it is gilt in reserves and the gold has over-run the pattern as is common in the case of mercury gilding.

The silver ornament is almost untarnished which suggests that the objects have been protected from all salt action and from tarnishing agents such as sulphides. A few green spots active corrosion are to be seen. Corrosion could be arrested by the use of silica gel. If any spots seem to become intensified they should be treated with pure silver oxide according to the method of sealing off such diseased places by formation of a local seal of mineral.

2. **The gold worked cloth** from a tomb in Thessaloniki (1st half of 4th Century AD) is of the greatest interest because of the fineness of the work and of the threads.

On a rough count being made through the perspex amount it seems there are about 13 gold threads to the millimeter.

This is finer therefore than all the mediaeval *opus applicatum* couched gold and is in the same class as the 10th Century stole and manipule of St. Cuthbert kept in Durham Cathedral, England, and the fact that such fine work could be carried out as early as the 4th Century is very remarkable indeed.

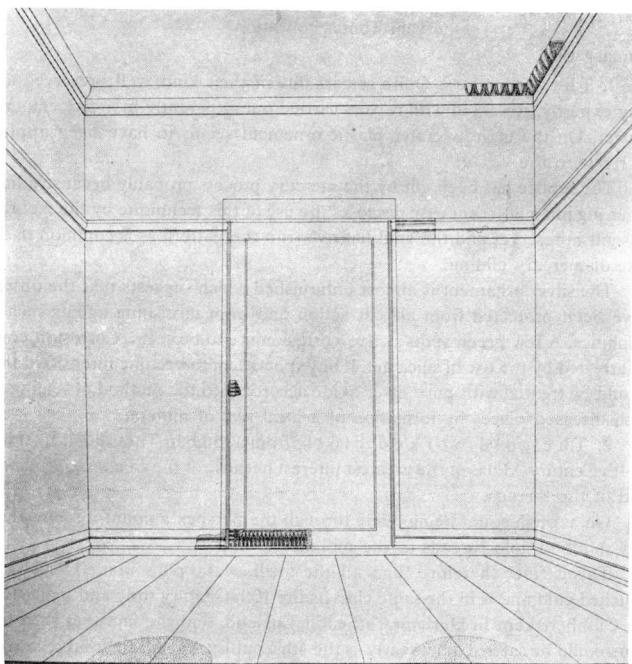
It would be an interesting task to try and work out the analysis and pattern of this textile and see how it fits into the scheme of such things.

See *The Tomb of St. Cuthbert* by C.F. Battiscombe (Oxford Press).

Στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀδελφῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης ἐγίνε καταγραφὴ τῶν συγκεντρωμένων στὸν Ἅγιον Γεώργιο καὶ τὸν περίβολό του ἀρχαίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ προχριστιανικά¹.

1. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 371 (Μ. Μιχαηλίδης).

35. Γραπτά ἀρχιτεκτονικά μέλη. Μέσα στά πλαίσια τῆς ἐργαστηριακῆς ἐπεξεργασίας γιά τήν ἐπανεκθεση προσέχθησαν ξεχασμένα σπάνιας σημασίας εὐρήματα: ἀρχιτεκτονικά μέλη με γραπτή διακόσμηση. Ἡ μόνη, ὅσο ξέρω, εἶδηση γι' αὐτά εἶναι στήν Chronique τοῦ 1924¹, ὅπου

Εἰκ. 11. Πιθανή θέση τῶν σωζομένων κομματιῶν ἀπό ἀρχιτεκτονικά μέλη κτηρίου τῆς Θέορης (34)

διαβάζομε: «Au Sud de la rue Hagios Démétrios, on été trouvées, notamment, quatre plaquettes peintes, analogues aux stèles de Pagasae et appartenant sans doute à la frise d'un édifice». Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρονται γλυπτά: ἡ προτομή τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, κολοσσική κεφαλή Διὸς (;) (ἢ τοῦ Ἀσκλη-

1. BCH, τ. 48 (1924), Chron., σ. 497 κ.έ.

πιού) και τὰ μέλη τοῦ κολοσσικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνῶν τῶν Μεδίκων. «Ces statues appartenaient vraisemblablement à un édifice voisin. Peut-être viennent-elles de l'Agora, mentionnée sur un décret honorifique trouvé au même endroit».

Κι ἔπρεπε νὰ περάσουν 40 χρόνια γιὰ ν' ἀρχίσουν ἀνασκαφές στὴν Ἀγορά! Καὶ πάλι μὲ ἀφορμὴ τὸ Δικαστικὸ Μέγαρο.

36. Ψηφιδωτὰ ἀπὸ τὴ Νάουσα. Μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἰδίων ἐργασιῶν προσέχθηκαν ἐπίσης παραμελημένα κομμάτια ἀπὸ ψηφιδωτὸ μεταφερμένα ἀπὸ τὴ Νάουσα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ πάλι ἡ Chronique, τοῦ 1930 αὐτὴ τὴ φορά, ποῦ ἀναφέρει: Χορευτρία μεταξὺ δύο ἐρῶτων καὶ κεφαλὴ Μεδούσης. «Les fragments les plus importants de ces mosaïques ont été transportés au musée de Salonique»¹.

37. Ἐντυπώσεις καὶ παρεξηγήσεις. Μὲ τὸν ἐκτεθειμένο πλοῦτο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης δημιουργοῦνται νέες ἐντυπώσεις, τροποποιοῦνται ἄδικες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν πολιτισμὸ τοῦ βορείου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ παρουσιάζονται καὶ ἀπροσδόκητες παρεξηγήσεις. Ὁ Carl Schneider π.χ. εἰκάζει τὸν πλοῦτο τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὰ ἐκθέματα τοῦ νέου Μουσείου τῆς πόλεως, τὰ χρυσὰ εὑρήματα στὸ Δερβένι καὶ τὸ χρυσοῦ νομισματοσίμημο, ἄσχετα πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, ἂν καταλαβαίνω καλὰ τὶς ἀοριστίες καὶ τὶς ἀνακρίβειες χωρὶς καμμία παραπομπὴ σὲ δημοσίευμα².

38. Ἀρχιτεκτονικά. Τὰ ἀρχαῖκὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τῆς Θέρμης καὶ τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας) παραβάλλονται πρὸς κιονόκρανα τῆς Ἐφέσου ἀπὸ τὸν Anton Bammer³. —Νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου ἀναφέρονται στὸ Χρονικὰ τῶν περιοδικῶν (ἰδὲ κατωτ., σημ. γλυπτὰ). Κατὰ τὴ διετία 1968-69 καταγράφηκαν στὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου τυχαῖα εὑρήματα (σὲ παρένθεση ὁ ἀριθμὸς Εὐρετηρίου τοῦ Μουσείου)⁴:

α) Κορινθιακὸ κιονόκρανο, ὕψ. 0,38 μ., κάτω διάμ. 0,30 μ. Βρέθηκε πε-

1. BCH, τ. 54 (1930), Chron., σ. 498.

2. C. Schneider, Kulturgeschichte des Hellenismus, I, München 1967, σ. 331.

3. A. Bammer, Beiträge zur ephesischen Architectur, I, Zum Eckkapitel eines Ringhallentempels, ÖJh, τ. 49 (1968-1971), σ. 1 κ.έ., ἰδίως σ. 13.

4. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ νέα ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου (ἀρχιτεκτονικά, γλυπτὰ, σαρκοφάγοι, πῆλινα, ὑάλινα, ἐπιγραφές, νομίσματα κ.λ. παράγραφοι ὑπ' ἀριθ. 38-47) καὶ στὸ σύνολό τους καὶ γιὰ τὸ καθένα χωριστὰ, δὲν εἶναι καὶ δὲν μπορούσαν οὔτε ταίριαζε νὰ εἶναι πλήρη, γιὰ διάφορους λόγους, σ' αὐτὸ τὸ —ὑποτίθεται— σύντομο χρονικὸ μῖας τριετίας. Δὲν ἀποτελεῖ τελικὴ δημοσίευση γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα νέα εὑρήματα.

ταγμένο «στά μάζα» στο Μπεχτσινάρ, που σημαίνει άγνωστο τόπο προελεύσεως (20.250).

β') Ίωνικό κιονόκρανο με δέσμες αντιθετικών φύλλων λωτού στα προσκέφαλα. Ύψος 0,16 μ., κάτω διάμ. 0,31 μ. Από την περιοχή της Πλατείας Μεταξά (10.439).

γ') Μισοδουλεμένο κορινθιακό κιονόκρανο (πίν. 12α) παρέδωσε ο έργοδηγός κ. Δρακόπουλος, που το βρήκε «στά μάζα». Ύψος 0,35 μ. (10.445).

δ') Επίκρανο παραστάδος βρέθηκε κατά την έκσκαφή οικοπέδου στην οδό Σωκράτους, άριθ. 47-49. Ύψος 0,285 μ., πλάτος κάτω 0,29 μ., άνω 33 μ. (10.449).

ε') Ίωνικό κιονόκρανο (ύψ. 0,22 μ.) και τμήματα από μαρμάρινες κορνίζες ρωμαϊκών χρόνων ήλθαν από την έκσκαφή του οικοπέδου Άρ. Σωτηρίου, στην οδό παλαιά Φιλίππου, άριθ. 52. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον. σ. 303, και κατωτ., άρ. 41 και 59 (10.736).

στ') Τμήματα άρραβδώτων κίωνων, έπιστυλίων με δύο ταινίες και άλλα άρχιτεκτονικά μέλη, που προήλθαν από το θαλάσσιο τείχος, όπου ήταν εντειχισμένα, καθαρίστηκαν και καταγράφηκαν. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, άριθ. 59, και κατωτ., άριθ. 45. (10.739-44, 10.746-49).

ζ') Μαρμάρινη έπίστεγη μνημείου εύρέθη στην οδό Κωνστ. Μελενίκου, κατά τη διάνοιξη χάνδακος. Ύψ. 0,40 μ., πλ. 0,52 μ. (10.758).

η') Ίωνικό κιονόκρανο Ύστερορωμαϊκής Έποχής και τμήμα άλλου ήλθαν από το οικόπεδο Άντ. Βεληκά στην οδό Σωκράτους, μαζί με κατώφλι, που σώζει μέρος έπιγραφής από προηγούμενη χρήση. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 303 (10.908-9).

θ') Μικρό Ίωνικό κιονόκρανο ήλθε «άπό τὰ μάζα» της κατεδαφίσεως σπιτιού στην οδό Άγ. Δημητρίου, άριθ. 201. Πρβλ. κατωτ., άριθ. 39 (10.911).

ι') Μαρμάρινο Ίωνικό κιονόκρανο και βάση κίονος βρέθηκαν σε οικόπεδο της Εύαγγελικής Έκκλησίας στην οδό Π. Πατρών Γερμανού. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 304, σχέδ. 11. (11.030-31)

ια') Μέρος σφονδύλου Ίωνικού κίονος με 30 ραβδώσεις, κτηρίου της Θέρμης πιθανώς, μεταφέρθηκε από το Άλατζά - Ίμαρετ (11.032).

ιβ') Άμφικίων μαρμάρινος, κατώφλι σε δεύτερη χρήση βρέθηκε κατά την έκσκαφή οικοπέδου του Εύαγγ. Άθανασιάδου, οδός Συγγρού 30 (11.039).

ιγ') Μαρμάρινη βάση άττική, με πλίνθο και έγχάρακτα γράμματα ει, εύρέθη παρά τον πυλώνα της έκκλησίας των Δώδεκα Άποστόλων στην οδό Παπαρηγοπούλου (11.088).

ιδ') Από το κτήμα του Άγαπητού Τρικαλιώτη στην Καλλιθέα της Χαλκιδικής (Άμμόνιον) μεταφέρθηκε τμήμα μαρμάρινου Ίωνικού κιονίσκου και πήλινης σίμης, μαζί με άλλα εύρήματα. Πρβλ. κατωτ., άριθ. 39 και 41.

Τὰ παρεχόμενα εδώ στοιχεία είναι άπλως ένδεικτικά, του τόπου προε-

λεύσεως μᾶλλον καὶ γιὰ τὴν ταύτιση. Περισσότερα στοιχεῖα στοὺς τόπους, κατωτέρω, καὶ στὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου.

39. Γ λ υ π τ ᾶ. Τὰ προσκτῆματα τῶν τελευταίων ἐτῶν ἀναφέρονται σὲ Χρονικά¹. Ἀπὸ τὴν Πάτρα δὲν μπόρεσα νὰ δώσω τὰ νέα προσκτῆματα τῶν πρώτων πέντε μηνῶν τοῦ 1969². Κι ἐδῶ θὰ δοθοῦν πολὺ συνοπτικά. Προέρχονται: α) ἀπὸ κατασχέσεις, ὅποτε ὁ τόπος προελεύσεως εἶναι ἄγνωστος ἢ ἀβέβαιος, β) ἀπὸ παράδοση μὲ ἢ χωρὶς δήλωση τοῦ τόπου προελεύσεως, καὶ γ) ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐφορείας καὶ ἀπὸ περισυλλογῆ.

Ἀπὸ κατάσχεση προήλθε ἄνω δεξιὰ γωνία μαρμάρινης στήλης μὲ παράσταση ἀνδρὸς γενειοφόρου «κατ' ἐνώπιον», κακὸ ἔργο ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. Μέγ. σ. ὕψος 0,41 μ. (10.442).

Περισσότερα εἶναι τὰ γλυπτὰ ποὺ κατασχέθηκαν εἰς χεῖρας τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου S. M. Gericke. Εἶναι μαρμάρينو τραπεζοφόρο μὲ παράσταση γρυπὸς (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 303 γ) καὶ ἀνάγλυφο νεκρόδειπνο. Ἐπίσης τρία μαρμάρινα γυναικεῖα κυκλαδικὰ εἰδώλια καὶ δύο κεφάλια περιλαμβάνονται στὸν ἀμητὸ τῆς κατασχέσεως Gericke (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 299 α-γ καὶ 300 α-β), ἀλλὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 10.662 εἶναι κίβδηλο (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 299 γ). Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 41 (10.599-600, 10.660-4). Πήλινα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τῶν κατασχέσεων Gericke, ἰδὲ κατωτ., ἀριθ. 41, 42 καὶ 43.

Πλάκα μὲ ἔκτυπο κεφάλι γενειοφόρου ἀνδρὸς «κατ' ἐνώπιον» (πίν. 12β) ἐγκαταλείφθηκε στὸ Μοσεῖο ἀπὸ ἐργάτη οἰκοδομῶν, ποὺ δὲν παρουσιάσθηκε νὰ δώση τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα. Ὅπωςδῆποτε προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Σῶζονται ἴχνη πλαισίου μὲ κόκκινο χρῶμα. Οἱ κόρες τῶν ὀφθαλμῶν ἔγιναν μὲ τρυπάνι. Μέγ. σ. ὕψος 0,26 μ., πλ. 0,29 μ., πάχος 0,035 μ. (10.247).

Κορμὸς ἀγάλματος Διονύσου πιθανῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ ὡς τὸν ὀμφαλό, παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Δρακόπουλο καὶ συγκολλήθηκε μὲ ἄλλα δύο κομμάτια τοῦ Μουσείου. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292, πίν. 290 β, ἐδῶ πίν. 13 (10.542).

Ἡ Δέσποινα Μουταφιάδου παρέδωσε τμήμα πλακὸς μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἀνδρὸς «κατ' ἐνώπιον» καὶ παιδιοῦ ἀριστερά του. Προέλευση: Θεσσαλονίκη, ὁδὸς Θέμιδος 5. Ἐπίσης κορμὸ γυναικεῖου ἀγαλματίου (ἀπὸ λαιμὸ ἕως μηρούς) μὲ χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο καὶ ἱμάτιο συγκατοῦμενο μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 47 (10.753-4).

Βάση ἀνδριάντος μὲ τὸν ἄκρο ἀριστερὸ πόδα καὶ δέντρο-στήριγμα μὲ

1. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 377, τ. 23 (1968), σ. 325 κ.έ., τ. 24 (1969), σ. 292 κ.έ. Πρβλ. Chronique 1967, σ. 903, εἰκ. 14, 1968-69, σ. 1062 κ.έ., εἰκ. 385.

2. Πρβλ. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

μέρος του ἱματίου, ἦλθε «ἀπὸ τὰ μάζα» στὸ Μπέχτσινάρ. Μέγ. σ. ὕψος 0,47 μ. (11.000).

Ἔτσι ἄγνωστος εἶναι ὁ τόπος προελεύσεως καὶ τῶν γλυπτῶν τῆς Συλλογῆς Παπαηλιάκη, ποὺ δωρήθηκαν στὸ Μουσεῖο. Εἶναι:

1. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο Ἀσκληπιοῦ καὶ Ὑγείας, ἐνεπίγραφο, 4ου αἰ. π.Χ. Μέγ. σ. ὕψος 0,26 μ. ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291 γ. (10.425).

2. Κορμὸς ἀγαλματίου ἀνδρὸς, ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ κάτω. Φέρει ἱμάτιο. Ἔχει ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος, στάσιμο τὸ ἀριστερό. Πεντελικὸ μάρμαρο. Μέγ. σ. ὕψος: 0,282 μ. (10.426).

3. Κεφάλι ἀγάλματος γυναικὸς, φθαρμένο. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Μέγ. σ. ὕψος 0,27 μ. ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291 δ (10.427).

4. Προτομὴ γυναίκας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι. Δάδα δεξιά. Χρῆση τρυπάνου στὸ ἔνδυμα, στὴν κόμη κ.ἀ. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Ὑψος: 0,225 μ. (10.428).

5. Τμῆμα ἀναγλύφου μορφῆς νέου ἀνδρὸς, πολὺ ἐκτυπῆς. Σῶζει τὸν ἄνω κορμὸ μὲ τὸ κεφάλι καὶ μέρος τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ. Ἡ χλαμύδα καλύπτει μόνον μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸν τράχηλο. Μάρμαρο νησιωτικὸ. Μέγ. σ. ὕψος: 0,27 μ. (10.429).

6. Κεφαλὴ ἀγαλματίου Σατύρου πιθανῶς. Μέγ. σ. ὕψος: 0,145 μ. (10.430).

7. Κάτω κορμὸς ἀγαλματίου Ἀφροδίτης. Μέγ. σ. ὕψος: 0,174 μ. (10.431).

8. Κεφάλι ἀγαλματίου γυναικὸς μὲ κόμη διαμορφωμένη σὲ λαμπάδιον. Μέγ. σ. ὕψος: 0,092 μ. (10.432).

9. Κεφάλι ἀγάλματος γενειοφόρου ἀνδρὸς μὲ φθορές. Μέγ. σ. ὕψος: 0,282 μ. (10.433).

10. Προτομὴ Διονύσου μὲ στέφανο ἀπὸ φύλλα καὶ ἄνθη κισσοῦ. Ὑψος: 0,215 μ. (10.434).

11. Ἀνάγλυφο πώρινο πτερωτοῦ λέοντος, σπασμένο ἀριστερὰ καὶ κάτω. Μέγ. σ. ὕψος: 0,337 μ. (10.435).

12. Τμῆμα πολὺ ἐκτύπου ἀναγλύφου δύο γυναικείων μορφῶν σὲ κίνηση χοροῦ (:). Λείπουν μέρη. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὶς πτυχῆς τοῦ ἀποπύγματος καὶ γιὰ τὰ μάτια. Μέγ. σ. ὕψος: 0,306 μ. (10.436).

13. Ἀνω τμῆμα κεφαλῆς γυναικὸς μὲ κόμωση τύπου Κνιδίας Ἀφροδίτης καὶ ταινία. Μέγ. σ. ὕψος: 0,23 μ. (10.437).

14. Κεφαλὴ ἀγάλματος ἀνδρὸς φθαρμένη. Τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε στὴν κόμη. Μέγ. σ. ὕψος: 0,38 μ. (10.438).

Τῶν ἄλλων νέων γλυπτῶν, τοὐλάχιστον ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ξέρομε τὸν τόπο εὐρέσεως, ἀλλ' ὄχι πάντοτε μὲ ἀκρίβεια. Πολλὰ προσκομίσθηκαν στὸ Μουσεῖο καὶ δηλώθηκε ὁ τόπος εὐρέσεώς των. Ἄλλα εἶχαν ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸν τόπο τους, μὲ μηχανικὰ μέσα συνήθως, πρὶν ἐπεμβῆ ἢ Ὑπηρεσία.

Καὶ κείνα ποὺ ἀποκαλύψαμε μὲ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς σπάνια βρέθηκαν in situ, ἐκτός, ἂν ἦταν σὲ δευτέρῃ τους χρήσῃ.

Τὰ νέα γλυπτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ διάφορους τόπους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Νομοῦ, καὶ ἀπὸ τὴ Χαλκιδική.

Κεφάλι ἀγάλματος παιδιοῦ, φθαρμένο κατὰ μέρη, μὲ ἔντονα ἴχνη τρυπάνου καὶ ἄνω τόρμο μολυβδοχομημένο, βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ σπίτι τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ἀριθ. 119. Σωζ. ὕψος: 0,18 μ. (10.249).

Ἅο πάρινος Ἄτλας τῆς Ἀγορᾶς (Χρονικά 1966-67, πίν. 47), μετὰ τὸν καθαρισμό του καὶ τὴ συγκόλλησιν τῶν κομματιῶν στὸ ἐργαστήριον, καταγράφηκε στὸ Εὐρετήριο καὶ στήθηκε στὴ μεγάλη αἴθουσα Ἐκθέσεως (10.301).

Ἄνω τμήμα τραπεζοφόρου μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση ἐλίκαν καὶ φύλλων εὐρέθη κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Κ. Κρυστάλλη καὶ Ἄφεντούλη. Σωζ. ὕψος 0,195 μ., πλάτος ἄνω 0,115 μ. (10.453).

Μέρος ἀνάγλυφου πλάκας μὲ παράσταση ἄμαξας, ποὺ τὴ σύρουν ἡμίονοι, βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους στὴν ὁδὸ Κλαυδιανοῦ. Μέγ. σ. ὕψος: 0,22 μ., πλ. 0,35 μ., πᾶχ. 0,04 μ. Παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων Νικ. Νικονάνο (10.505).

Μέρος τοῦ ἄνω κορμοῦ ἀγάλματος ἀνδρὸς (σωζ. ὕψος 0,285 μ.) βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, ἀριθ. 47-49. Ἄλλα εὐρήματα ἀπ' ἐκεῖ, ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 38, καὶ κατωτ., ἀριθ. 47 (10.759).

Ἀπὸ τὸ τείχος παρὰ τὴ Ληταία πύλη ἀποτεichίσθησαν: κάτω τμήμα κεφαλῆς παιδιοῦ (μέγ. σ. πλ. 0,15 μ.) καὶ τμήμα δεξιοῦ χεριοῦ (μέγ. σ. μήκος 0,18 μ.), μαρμάρινη στήλη μὲ ἀνάγλυφον παράσταση «θρακὸς ἰππέως», ἄλλη ποὺ σώζει μέρος ἀνάγλυφου παραστάσεως (κάτω σῶμα γυναικός, δύο γυναίκες κεφάλια) καὶ ἄλλο τμήμα ἀναγλύφου μὲ ἀριστερὸ ἀνδρικό χέρι. Ἄλλα ἐνεπίγραφα μάρμαρα ἀπ' ἐκεῖ, κατωτ., ἀριθ. 45 (10.760-61, 63, 65, 68).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἀνάγλυφον ἐπιτύμβια ἔγιναν γνωστὰ κυρίως γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ τὰ συνοδεύουν (κατωτ., ἀριθ. 45). Ἐκεῖ βρέθηκε ἐπίσης κεφάλι γυναικός ἀπὸ imago clipeata πολὺ καλὰ διατηρημένο, κάτω τμήμα δεξιᾶς κνήμης ἀνδρὸς (μέγ. σ. ὕψος: 0,145 μ.) κ.λ. (10.770-72, 11.037, 11.123)

Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφον μὲ παράσταση Ἀπόλλωνος κιθαρωδοῦ καὶ Ἀρτέμιδος κυνηγέτιδος καταγράφηκε ἐπίσης μὲ τόπο προελεύσεως: Θεσσαλονίκη. Ὑψος: 0,42 μ. (10.854).

Ἀκέφαλο ἄγαλμα ἀνδρὸς μὲ χλαμύδα (Ἑρμῆς), ποὺ τοῦ λείπουν καὶ μέρη τῶν ἄκρων, βρέθηκε τυχαῖα μαζί μὲ τὸ ἀριστερὸ μισὸ ἀετωματίου (;) κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου: Ἐγνατία-Καμβουνίων. Μέγ. σ. ὕψος: 0,75 μ. (10.902-3).

Κατά τη σωστική ανασκαφή τάφων στο συνοικισμό ἐργατικῶν κατοικῶν «Ἀξιὸς» (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 300) βρέθηκαν:

1. Πολυπρόσωπο ἀνάγλυφο ἐπιτύμβιο μὲ δίγλωσση ἐπιγραφή (κατωτ., ἀριθ. 45), (10.773).

2. Ἀμφίγλυφη ἀετωματικὴ στήλη ἐπιτύμβια μὲ τρεῖς ἀνάγλυφες προτομές καὶ ἄλλη παιδικὴ μικρότερη, Μέδουσα στὸ ἀέτωμα κ.λ. Καλὸ ἔργο τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ. Στὴν ἄλλη ὄψη μεταγενέστερο ἀνάγλυφο κακότεχο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Ὑψος: 0,51 μ. (10.851).

3. Ἀλαβάστρινο ἀγαλματάκι Ἀφροδίτης ἀναδυομένης, σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο μὲ βάση, συγκροτήθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Μέγ. σ. ὕψος: 0,166μ. (10.999).

4-8. Μαρμάρينو κεφάλι κοριτσιοῦ (μέγ. σ. ὕψος: 0,27 μ.), ἐπιτύμβιες, ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες πλάκες καὶ δύο στήλες ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες βρέθηκαν ἐπίσης στὴν περιοχὴ αὐτὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 58 (11.013-16, 11.027).

Εἰκονιστικὴ γυναικεῖα κεφαλὴ (ἐποχῆς Τραϊανοῦ;) προήλθε κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκόπεδο στὴν ὁδὸ Σκρᾶ, ἀριθ. 5, καὶ προτομὴ ἱερέως μὲ λατινικὴ ἐπιγραφή ἦλθε ἀπὸ κατὰσχεση, μὲ δῆλωση τόπου προελεύσεως τὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Σκρᾶ, ἀριθ. 7. Ὑψος τῆς προτομῆς: 0,51 μ. Ἐποχὴ Ἀδριανοῦ (10.812, 10.844).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τοῦ Ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ Ἐνόπλων Δυνάμεων, στὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ, ἦλθε ἐπιτύμβια ἀνάγλυφη καὶ ἐνεπίγραφη στήλη μὲ παράσταση προτομῆς κοριτσιοῦ. Ὑψος μαζί μὲ τὸ ἔμβολο: 0,50 μ. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 57 (10.852).

Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ καὶ τμήμα κοσμοφόρου, ποῦ ἀνήκει σὲ πεσοδὸ τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου βρέθηκαν τυχαῖα στὰ μάζα τῆς κατεδαφιζόμενης οἰκίας στὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου, ἀριθ. 201 (10.904-5).

Τμήμα ἀνάγλυφης μαρμάρινης στήλης μὲ παράσταση ἰπέως κ.λ. ἦλθε ἀπὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ὀλυμπιάδος (11.012).

Ἀγαλματίου Ἡρακλέους τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ ὡς τοὺς μηρούς, εὐρέθη κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρου, μεταξὺ τῶν ὁδῶν Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ Σγουροῦ (11.034).

Μέρος ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου, ποῦ σώζει ἄνδρα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (χωρὶς τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ἄκρους πόδες) εὐρέθη κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κωνστ. Μελενίκου, ἀριθ. 1-3. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 45 (11.124).

Τέλος, ἀπὸ τὴν ὁδὸ Σωκράτους, ἀριθ. 40, ἦλθε κεφάλι μαρμάρينو Ἡρακλέους γενειοφόρου. Λεῖπουν μέρη. Ἰχνη τρυπανιοῦ στοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν καὶ στὰ ἄκρα τοῦ στόματος. Μαζὶ ἦλθε καὶ τμήμα μαρμάρινου ροπάλου (11.129-30).

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης ἤλθαν στὸ Μουσεῖο διάφορα γλυπτά ἀπὸ 5 θέσεις:

Ἀπὸ τὸ γειτονικὸ Φίλυρον ἤλθε τραπεζοφόρο μὲ παράσταση γυμνοῦ Ἐρωτος-βρέφους, τυχαῖο εὔρημα, ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Π. Ἀραβίδη. Μέγ. ὕψος 0,60 μ. Ἴδὲ κατωτέρω, Φίλυρον (10.245).

Ἀπὸ τὴ Γερακαροῦ, στὴ διαδρομὴ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ἤλθε τὸ κάτω σῶμα μαρμάρινου ἀγάλματος γυναίκας μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 325 καὶ πίν. 271 β (10.281).

Τμήμα ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου (imago clipeata) καὶ κάτω δεξιὰ γωνία ἀνάγλυφης ἀναθηματικῆς στήλης μὲ ἐπιγραφὴ βρέθηκαν στὴ θέση Παλαιό-καστρο τοῦ Λαχανᾶ. Παραδόθηκαν ἀπὸ τοὺς Α. Δουλγερίδη καὶ Γ. Κωνσταντινίδη (10.819-20).

Κορμὸς ντυμένης γυναίκας, ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὡς τοὺς μηρούς, μέγ. σ. ὕψ. 0,45 μ., πρωτότυπο ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε στὴν Ἁγία Κυριακὴ τοῦ Σωχοῦ, μαζί μὲ ἄνω δεξιὰ γωνία ἐπιτύμβιας ἀνάγλυφης πλάκας, ποὺ σώζει μέρος γυναικείου προσώπου, μέγ. σ. ὕψ. περίπου 0,20 μ. (11.006-7).

Ἐπιτύμβιας στήλης τὸ ἄνω δεξιὰ τμήμα, ποὺ σώζει μέρος ἀνάγλυφου κεφαλοῦ, εὑρέθη σὲ χωράφι τοῦ Ἰωάννη Ἀναστασιάδη στὴν Αὐγὴ, κοντὰ στὸ Σωχὸ τοῦ Λαγκαδᾶ (11.035).

Ἀπὸ τὴ Χαλκιδικὴ ἤλθαν λιγότερα νέα εὑρήματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀφοῦ τὸ Μουσεῖο τοῦ Πολυγύρου ἔγινε ἀκριβῶς γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ εὑρήματα τῆς Χαλκιδικῆς. Ὅπωςδὴποτε:

Ἀπὸ τὴν κοντινὴ περιοχὴ τοῦ Γαλαρινοῦ, σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γαλάτιστας πρὸς τὴ Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας, ἤλθε κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος παιδιοῦ, φθαρμένο στὸ πρόσωπο. Ἐγινε χρῆση τρυπάνου στοὺς ὀφθαλμούς. Μέγ. σ. ὕψος: 0,205 μ. (πίν. 14) (10.248).

Τὰ πρῶτα εὑρήματα ἀπὸ τὸ κτῆμα Ἀγαπητοῦ Τρικαλιώτη στὴν Καλλιθέα (Ἀμμώνιον, ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 312, πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρον., σ. 354 κ.έ.) ἤλθαν στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ πρόθεση νὰ μεταφερθοῦν ἐν καιρῷ στὸ Μουσεῖο τοῦ Πολυγύρου μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ δύο τεμάχια ἀπὸ γλυπτά. Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 41 (10.779-80).

Μαρμάρينو τραπεζοφόρο, ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχαιοπώλη Βασ. Ἰατρίδη, ἤλθε μὲ δήλωση τόπου προελεύσεως τὴν Ποτεΐδαια. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 47 καὶ 52.

Ἡ ἀρχαϊκὴ κόρη ἀπὸ τὴ Ραιδεστὸ δὲν περιλαμβάνεται στὸ βιβλίον τῆς G. M. A. Richter γιὰ τὶς κόρες¹ (Χρονικά 1966-67, πίν. 17-18). Ἡ Ἀφροδίτη

1. G. M. A. Richter, Korai, Archaic Greek Maidens, London 1968.

Frejus περιλαμβάνεται (29η) στον κατάλογο του Domenico Mustilli¹. Τόν τύπο πραγματεύεται τελευταία ο Werner Fuchs².

Ο Hans Georg Niemeyer στο βιβλίο του για τους άνδριάντες των Ρωμαίων αυτοκρατόρων³ καταχωρίζει στον κατάλογο και τον άνδριάντα του Αύγουστου από την Άγορά της Θεσσαλονίκης, υποθετικά από ναό του αυτοκράτορος εκεί. Τόν κατατάσσει στον ίδιο «statuarischen Typus» με δύο άνδριάντες του Τιβερίου, ένα από Ίερό Ἀρτέμιδος στο Nemi (τώρα στη Ny Karlsberg Glyptotek της Κοπεγχάγης), άλλον από την Utica (τώρα στο Rijksmuseum van Oudheden στο Leiden). Παρατηρεί ότι είναι το αρχαιότερο παράδειγμα «Huftmantels» στην Ελλάδα, όπως το έβεβαιωσε ο H. Oehler. Ξεχωρίζει ο άνδριάς της Θεσσαλονίκης με τη μεγαλύτερη κίνηση, μάλιστα του ίματίου, απ' όλα τα παραδείγματα της Ρώμης και των δυτικών επαρχιών του ρωμαϊκού κράτους. Και ο βηματισμός τονίζεται περισσότερο. Ἡ τεχντροπία του ενδύματος και ἡ έντονη, σχεδόν σχηματική, ἐξιδανίκευση του προσώπου θυμίζουν εποχή Κλαυδίου. Ἡ κόμμωση ἀκολουθεῖ τόν τύπο της Primarporta. Παραπομπή γίνεται μόνο στον AA, 1939, 255, 1940, 265, εικ. 71-73, και για ἄλλο άνδριάντα του Μουσείου, στο BCH 82, 1958, 759. Γι' αὐτόν τὸ δεύτερο τὰ στοιχεία για ταῦτιση εἶναι: «empereur sans tête ni bras»!⁴ Πρὸς ἄγαλμα του Αύγουστου στη Ραβέννα παραβάλλεται ἐπίσης ὁ δικός μας Αύγουστος, με παραπομπή εἰς Hafner, *Gesch. d. griech. Kunst*, 1961, σ. 477, εικ. 500⁵.

Τὸ μαρμάρινο «Σεπτίμο Σεβήρο», ποὺ τὸν θεωρούσαμε «ein besonders gutes frühes Portrait» (H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch*, 1961, σ. 103, σημ. 2) ἢ Anna Marguerite McCann, τῆς American Akademie in Rom, τὸν ὑποβιβάζει σὲ ἄπλο «unknown man». Νομίζει ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὰ πορτραῖτα του Σεπτιμίου Σεβήρου κατὰ τὴν κόμη, τὸ γένι καὶ τὸν τύπο του προσώπου⁶. Ἄλλ' ὁ Rüschi (ἀνωτ., ἀριθ. 19) τὸν κρατᾷ Σεπτίμο Σεβήρο.

Ὁ άνδριάντας ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ (BCH 86, 1962, σ. 815, εικ. 29, Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 39 καὶ 78) προσάγεται γιὰ παραλληλισμὸ ἀπὸ τὸν Hans

1. D o m. M u s t i l l i, *Il Museo Mussolini*, Roma 1939, σ. 39.

2. W. F u c h s, *Zum Aphrodite-Typus Louvre-Neapel und seinem neuattischen Umbildungen*, Festschrift B. Schweizer, Stuttgart 1954, σ. 206 κ.έ. Πρβλ. AA, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 291, σημ. 8.

3. H. G. N i e m e y e r, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, Berlin 1968, σ. 102, ἀριθ. 76, πίν. 24, 3, πρβλ. σ. 30 καὶ 58.

4. N i e m e y e r, ἔ.ά., σ. 70, σημ. 166.

5. «Antike Kunst», τ. VIII (1968), σ. 60 κ.έ., σημ. 20.

6. A. M. M c C a n n, *The Portraits of Septimius Severus* [Memoirs of the American Academy in Rome, XXX], Rome 1968, σ. 190 καὶ πίν. XCIV. Βιβλιοκρισία, AJA, τ. 73 (1969), σ. 329 κ.έ. (Cornelius Vermeule, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὡς «a posthumus legionary Marcus Aurelius» τὴ χρυσὴ προτομή, AAA, τ. 1 (1968), σ. 194-7, ἐγχρωμη frontispiece).

Lauter¹, Ὁ F. Dunant² δημοσιεύοντας πολλά ἀνάγλυφα τοῦ ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπου εἰκονίζονται ἡ Ἴσις καὶ ὁ Σάραπις σὲ μορφή φιδίων μὲ διάφορα σύμβολα, πραγματεύεται τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀγαθοδαιμόνων καὶ τὴ λατρεία τους· στὸ Μοσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἔχομε ἀνάγλυφο ἐνεπίγραφο Ἀγαθοῦ Δαίμονος.

40. Σ α ρ κ ο φ ᾶ γ ο ι. Στὴ σειρὰ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Die antiken Sarkophagreliefs δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Friedrich Matz, σὲ τρεῖς τόμους, οἱ σαρκοφάγοι μὲ διονυσιακὲς παραστάσεις, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ἡ θαυμάσια «ἀττική» ἐνεπίγραφη σαρκοφάγος τῆς Δαμοκρατείας τῆς Πανταλιώτισσας τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εὐρ. 1.247), ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Μεβλὲ-Χανὲ στὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλεως. Καταχωρίζεται ὑπ' ἀριθ. 11 (τόμος I, σ. 112-116, Beil. 7, καὶ πίν. 17, 18 καὶ 191-4)³. Χρονολογεῖται τώρα μὲ τὴ βοήθεια νέας ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, ὅπου ἀναφέρεται Πόπλιος Ἄντιος Ρηγείνος. Ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Πανταλίας (Kustendil στὰ Σερβοβουλγαρικὰ σύνορα), χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν G. Mihailof στὰ χρόνια τοῦ Γαλλιανοῦ στὴ Θράκη (260-268), καί, ἀφοῦ praenomen καὶ nomen gentile εἶναι τὰ ἴδια, σχετίζονται ὁ Ρηγείνος καὶ ἡ Δαμοκρατία, καὶ χρονολογεῖται καὶ ἡ σαρκοφάγος τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ἴδια χρόνια⁴. Στὶς διονυσιακὲς σαρκοφάγους τοῦ Robert Turcan (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 40) πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA 72, 1968, σ. 406-408 (Marion Laurence).

Σὲ μελέτη του γιὰ ἐπεΐσακτες σαρκοφάγους στὴν Τύρο (πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 40) ὁ J. B. Ward-Perkins μνημονεύει καὶ σαρκοφάγους, ἀττικὲς ἢ μὲ μάρμαρο τῆς Προκονήσου, τῆς Θεσσαλονίκης⁵. Σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ πιθανὴ προέλευση τῆ Θεσσαλονίκης καὶ μὲ παράσταση τοῦ μύθου τοῦ Ἴππολύτου, παραβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Maurice Chéhab πρὸς σαρκοφάγο τῆς Τύρου, ὅπως καὶ ἄλλη μὲ παράσταση σφίγγας, ποὺ πατάει πάνω σὲ κριό⁶.

Καλὴ φωτογραφία τῆς γνωστῆς μεγάλης σαρκοφάγου μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας συνοδεύει τὸ ἄρθρο Sarcophago τῆς Ἰταλικῆς Ἐγκυκλοπαι-

1. H. L a u t e r, Ein bacchischer Kopf, «Röm. Mitt.», τ. 75 (1968), σ. 65.

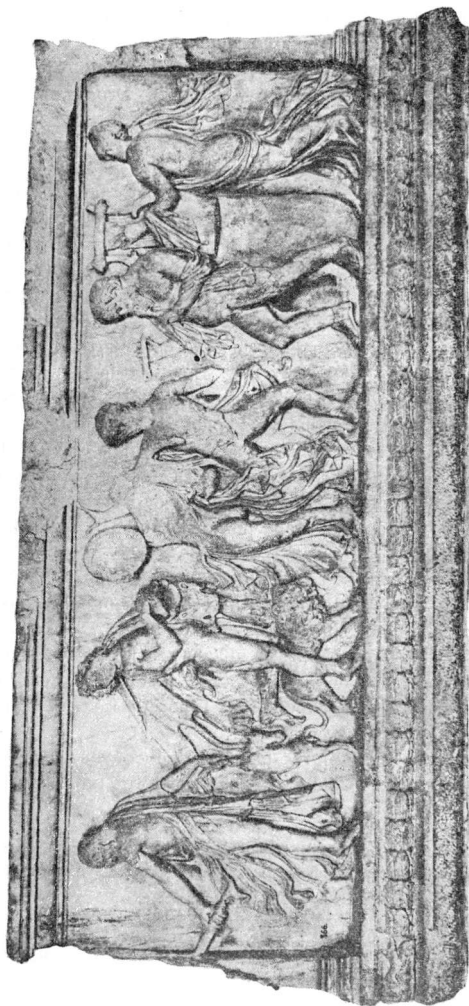
2. F. D u n a n t, Lesrepresentations de l'agathodémon. Ἀ propos de quelques bas-reliefs du Musée d'Alexandrie, «Bull. Inst. Français d'Archéologie Orientale» 67, Κάιρο 1969, σ. 9 κ.έ. Πρβλ. καὶ «Bonner Jahrbücher», τ. 168 (1968), σ. 97 καὶ 207.

3. F. r. M a t z, Die dionysischen Sarkophage, τ. I-III, Berlin 1968-1969.

4. «Arch. Anz.», τ. 85 (1970), σ. 93 κ.έ. (Helmut Castritius).

5. J. B. W a r d - P e r k i n s, The Imported Sacrophagi of Roman Tyre, «Bull. du Musée de Beyrouth», τ. 22 (1969), σ. 109 κ.έ., εἰκ. 3 καὶ 4.

6. M. C h é h a b, Sarcophages à reliefs de Tyr, «Bull. du Musée de Beyrouth», τ. 21 (1968), σ. 47, 48, 71 καὶ 77.

Εικ. 12. Σαμοκόφρος με ανάγλυφη διονυσιακή παράσταση του Μουσείου
της Κωνσταντινουπόλεως, από τη Θεσσαλονίκη (40)

δείας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης¹ καὶ ἡ σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη εἰκονίζεται στὸ δεῦτερο τόμο τοῦ δημοσιεύματος τῶν Delvoye-Roux² (ἔδῳ, εἰκ. 12).

Στὴ σαρκοφάγῳ ποὺ δημοσίευσε ἡ Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου κάμει παρατηρήσεις ὁ G. Daux³. Νέα σαρκοφάγος ἐνεπιγραφή ἀναφέρεται σὲ Χρονικά (ἀριθ. Εὐρ. 10.065) καὶ δίνεται τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς⁴.

Νέες σαρκοφάγοι ἤλθαν στὸ Μουσεῖο τόσο ἀπὸ τὸ ἀνατολικό, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης.

Στὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ «Ἀξιὸς» βρέθηκαν δύο μικρὲς λίθινες σαρκοφάγοι μὲ τὸ κάλυμμά τους καὶ τμῆμα ποὺ σώζει κάτω μέρη τῆς ἀνάγλυφης διακοσμῆσεως, διαστ. 2,40 μ. × 1,20 μ., μέγ. σ. ὕψος 0,64 μ. (10.847-8, 10.906).

Καλύμματα μικρῶν σαρκοφάγων σαμαρωτά, τὸ ἓνα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ ἐπιγραφή, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου στὴν ὁδὸ Ἀπολλωνιάδος. Ἄλλα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκόπεδο, ἀνωτ., ἀριθ. 39 καὶ 41 (11.010, 11.029).

Ἄλλη ἐνεπιγραφή σαρκοφάγος ἔχει διαστάσεις: ὕψος 0,85 μ., μ. 2,24μ., πλ. 1,07 μ., (10.811).

Στὸ οἰκόπεδο τῆς ἄλλοτε Φοιτητικῆς Λέσχης στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας, στὴν περιοχὴ δηλαδὴ τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, βρέθηκαν σαρκοφάγοι ἐνεπιγράφοι. Γι' αὐτὲς καὶ γι' ἄλλες ἐνεπιγραφες, ἰδὲ κατωτέρω ἀριθ. 45 (11.040-41).

Μικρὴ μαρμάρινη σαρκοφάγος στολισμένη μὲ βούκρανα καὶ γιρλάντες βρέθηκε σὲ ἰδιωτικὸ οἰκόπεδο, στὴν ὁδὸ Ρωσσιδίου 8. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 290γ (10.757).

41. Πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια. Ὁ καθηγητὴς Γ. Μπακαλάκης δημοσιεύει παλαιὸ (1952) εὐρημα ἀπὸ τάφο τῆς Αἰνείας, ποὺ ἐκτίθεται σὲ προθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι τριφυλλόστομη οἰνοχόη μὲ παράσταση μελανόμορφη σὲ «μετόπη». Εἰκονίζεται ταῦρος πάνω σὲ βωμὸ κ.λ. Τὸ θέμα παρουσιάζεται σὲ παραλλαγὲς σὲ ἕξ ἀγγεῖα τοῦ ἴδιου ζωγράφου (Gelamaler) καὶ σχετίζεται μὲ τὴν ἀττικὴ γιορτὴ, τὰ Διπόλεια (Δι Πολιεῖ), κατὰ τὴν ὁποία ὁ «Βούτης» θυσίαζε ταῦρο καὶ γι' αὐτὸ ἡ τελετὴ λεγόταν Βουφόνεια. Ἡ γιορτὴ ἔπεφτε στὰ τέλη Ἰουνίου-ἀρχῆς Ἰουλίου,

1. ΕΑΑ, τ. VII (1966), σ. 21, εἰκ. 32.

2. Charles Delvoye - Georges Roux, La civilisation grecque de l'antiquité à nos jours, 2, Bruxelles 1969, σ. 192, εἰκ. 61.

3. BCH, τ. 92 (1968), σ. 628 κ.έ., εἰκ. 2.

4. ΑΔ, τ. 22 (1967), Χρονικά, σ. 377. Εἰκόνα, Χρονικά 1966-67, πίν. 246.

μετά το θερσιμό, στις 14 Σκιροφοριῶνος. Ἡ ομάδα τῶν ἀγγείων χρονολογεῖται περί τὸ 490 π.Χ.¹

Ἡ Φωτεινὴ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου δημοσίευσε διάφορα ἀγγεῖα ποικίλης προελεύσεως. Τρία (ἀριθ. 1-3) ἀνήκουν στὴν ἰδιωτικὴ Συλλογὴ Ἡρ. Βασιλείου καὶ φέρονται ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὴ Νιγρίτα, τὴ Γαληψὸ καὶ τὰ Βραστά. Ἐν συνεχείᾳ δημοσιεύονται ἀγγεῖα τοῦ Μουσείου (ἀριθ. 4-27), ἐκ τῶν ὁποίων φέρονται ὡς προερχόμενα ἢ προέρχονται: τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 ἀπὸ τὸ Κελλίον, τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἴσως ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι (συλλογὴ ἀρχαιοπόλου ἄλλοτε Ρίτσου), τὰ ὑπ' ἀριθ. 6-14 ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι ἐπίσης καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 15-27 ἀπὸ τὴ Χαλκιδική². Στὴ φτωχὴ βιβλιογραφία γιὰ γραπτὰ ἀγγεῖα μακεδονικὰ ἢ ἀπὸ μακεδονικοὺς τόπους εἶναι μιὰ σημαντικὴ συμβολή.

Παράσταση κήτους σὲ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο χρησιμοποιεῖται γιὰ παραβολή³. Ὁ μεγάλος ἀμφορεὺς ἀπὸ τὰ Πυργαδίκια περιγράφεται καὶ εἰκονίζεται⁴. Στὴν αἴθουσα ἐκθέσεως τῶν ἀγγείων συντροφεύεται τώρα ἀπὸ ὅμοιο του, ἀπὸ τὴν ἴδια θέση.

Στὰ νέα ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου Martin von Wagner τοῦ Würzburg περιλαμβάνεται καὶ θραῦσμα λεκανίδος, ποὺ ἀποδίδεται στὸ «ζωγράφο τῆς Θεσσαλονίκης»⁵ (τὸ ὄνομά του ἀπὸ ὅμοια λεκανίδα τοῦ Μουσείου τῆς Θ. ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο).

Ἡ Ἡὼς Ζερβουδάκη, στὴ διατριβὴ της μὲ θέμα τὰ ἀττικά πολύχρωμα καὶ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα, περιλαμβάνει καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, τέσσερα παραδείγματα. Τὰ δύο εἶναι λήκυθοι μὲ μυθολογικὴ παράσταση (Πάρις καὶ Ἑλένη), τὸ τρίτο εἶναι διακοσμημένο μὲ μάσκα γενειοφόρου θεοῦ (διονυσιακὸς κύκλος) καὶ τὸ τέταρτο εἶναι θραῦσμα. Χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶

Μιὰ «Ἀρέθουσα» (πίν. 15) καὶ ἄλλα πῆλινα εἰδώλια ἀπὸ τὴ Σουρωτὴ τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνθεμοῦντος, τυχαῖα εὐρήματα, δημοσίευσε ὁ Γιάννης Τουράτσογλου⁷. Φυλάσσονται στὸ Μοῦσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. —Πρὸς τίς ἀπλίκες ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀλλατίνι (ΑΔ 21, 1966, σ.

1. G. B a k a l a k i s, Das Zeusfest der Diipoleia auf einer Oinochoe in Saloniki, «Antike Kunst», τ. 12, 2 (1969), σ. 56 κ.έ.

2. P h o t i n i Z a p h i r o p o u l o u, Vases peintes du Musée de Salonique, BCH, τ. 94 (1970), σ. 361 κ.έ.

3. «Antike Kunst», τ. IX (1969), σ. 53, σημ. 20 καὶ εἰκ. 9 (E. Bielefeld).

4. «Arch. Rep.» 1968-69, σ. 23.

5. «Arch. Anz.», τ. 83 (1968), σ. 165, ἀριθ. 11 (Erica Simon-Heide Seifert).

6. E o s A. Z e r v o u d a k i, Attische polychrome Reliefkeramik des späten 5. und des 4. Jahrhunderts v. Chr., AM., τ. 83 (1968), σ. 1 κ.έ.

7. BCH, τ. 92 (1968), σ. 37 κ.έ., πίν. VIII-XIII.

340, σχέδ. 8) πρβλ. ὁμοιές ἀπὸ τὸν Τάραντα στὸ ἐμπόριο (Ἄριμασποῖ-Ἄμαζών, ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ., δολλάρια 750.00!)¹. —Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 25 (Higgins).

Τὰ νέα πηλίνα ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου ἐπίσης, ἢ προέρχονται ἀπὸ δωρεές καὶ κατασχέσεις, ἢ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιώτες (ποῦ συχνὰ ἀμείβονται), ἢ βρέθηκαν στὶς σωστικὲς ἀνασκαφές τῆς Ἐφορείας. Κατὰ τὸ 1968 καταγράφηκαν οἱ δωρεές Σήφακα καὶ Παπαηλιάκη (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 51, σ. 148 κ.έ., ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 328).

Τὰ δέκα ἀγγεῖα τῆς δωρεᾶς Ν. Σήφακα εἶναι:

1. Ἀρύβαλλος κορινθιακὸς ὠσειδῆς (πίν. 16α). Στολίζεται μὲ παράσταση πτηνοῦ μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες. Παραπληρωματικὰ κοσμήματα: ρόδακες κορινθιακοῦ τύπου ὀκτώφυλλοι καὶ τετράφυλλοι. Διαφορετικὸς ρόδακας στὴ βάση, μὲ ξεχωριστὰ τὰ φύλλα. Στὸ χεῖλος καὶ στὸ λαιμὸ στιγμῆς καὶ γραμμῆς κάθετες. Ὑψος: 0,092 μ., μεγ. διάμ. 0,045 μ. (10.235).

2. Ἄλλος δακτυλιοειδῆς κορινθιακὸς ἐπίσης. Κύρια παράσταση: δύο ἰππεῖς κατὰ παράταξιν. Ὑψος: 0,073 μ., διάμ. 0,06 μ. (10.236).

3. Μελανόμορφος λήκυθος (πίν. 16β). Παράσταση ἄρματος μὲ ἠνίοχο καὶ ἀποβάτη. Ὑψος: 0,19 μ. (10.237).

4. Ἄλλη, μὲ παράσταση μάχης (πίν. 16γ). Διακρίνονται, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ: ἰππέας, ἴσως Ἀθηνᾶ, ἱματιόφορος μὲ κράνος καὶ δόρυ σὲ μονομαχία πρὸς ὀπλίτη μὲ ἀσπίδα, κράνος καὶ δόρυ, καὶ ἄλλος ἰππέας πρὸς ἀριστερά. Ὑψος: 0,159 μ. (10.238).

5. Ἄλλη, ἐλλειπῆς, μὲ παράσταση τριῶν καθιστῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεσαῖος παίζει λύρα: Ὑψος: 0,1475 μ., διάμ. βάσεως 0,045 μ., ὄμου 0,055 μ. (10.239).

Οἱ τρεῖς μελανόμορφες λήκυθοι ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Αἰμίωνος», περὶ τὸ 480 π.Χ.

6. Λήκυθος μελαμβαφῆς μὲ διακόσμηση γραμμῶν καὶ στιγμῶν στὸν ὄμο. Ὑψος: 0,146 μ., διάμ. βάσεως 0,037 μ., χεῖλους 0,021 μ., ὄμου 0,0535 μ. (10.240).

7. Ληκύθιο ἐρυθρόμορφο μὲ παράστασιν κεφαλίου γυναικας μὲ σάκκο, πρὸς δεξιὰ (πίν. 16δ). Ὑψος: 0,094 μ., διάμ. βάσεως 0,043 μ. (10.241).

8. Πῶμα ἐρυθρόμορφης πυξίδας μὲ κομβιόσχημη λαβή (πίν. 16ε). Ὑψος: 0,031 μ., διάμ. 0,082 μ. (10.242).

9. Δακρυδόχος ἄβαφη μὲ ψευδολαβές. Ὑψος: 0,158 μ., μεγ. διάμ. 0,077 μ. (10.243).

10. Πελίκη ἐρυθρόμορφη. Στὴν κύρια ὄψη (πίν. 16στ') δύο γυναῖκες ἀντω-

1. «Hesperia Art», Bulletin XLII, ἀριθ. 14.

πὲς στέκονται πάνω ἀπὸ πυξίδα. Ἡ ἀριστερὴ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷε καθρέφτη. Ἡ δεξιὰ κρατᾷε μὲ τὸ δεξιὸ τῆς ταινία. Σκη- νὴ γυναικωνίτη. Στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀγγείου διακρίνεται γυναικὴ πρὸς δε- ξιά, ποὺ κρατᾷε ταινία. Ὑψος 0,1565 μ., διάμ. βάσεως 0,10 μ. (10.244).

Τὴ δ ω ρ ε ἄ Ἴ ω. Π α π α η λ ι ἄ κ η ἀποτελοῦν: 1-3. Τρεῖς ἀττικοὶ με- λανόμορφοι σκύφοι (cup-cotyle). Ὁ πρῶτος, μὲ παράσταση διονυσιακῆς σκη- νῆς εἰκονίσθηκε, ΑΔ 24, 1969, Χρον. σ. 292, πίν. 292 β, καὶ χρονολογή- θηκε στοὺς περὶ τὸ 500 π.Χ. χρόνους. Ὁ δεῦτερος φέρει παράσταση ζεύγους μεταξὺ δύο ἱματιοφόρων ἀνδρῶν καὶ στὰ πλάγια ἀνθήματα, καὶ στὶς δύο ὄψεις. Χρονολογεῖται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως καὶ ὁ τρίτος, ποὺ φέ- ρει παράσταση Σατύρου καὶ Μαινάδος, μὲ ἀνθήματα στὰ πλάγια. Ὑψη ἀντι- στοιχῶς: α) 0,182 μ., β) 0,118 μ., γ) 0,083 μ. (10.303-10.305).

Τὰ ἐπόμενα ἀγγεῖα, ὑπ' ἀριθ. 4-24, εἶναι ὄλα ἐρυθρόμορφα:

4. Κωδωνόσχημος κρατήρας. Παράσταση: κεφαλὴ γυναικὸς μὲ «τιά- ρα», πρὸς δεξιὰ. Ἔρωσ πετᾷε πρὸς αὐτήν. Μεταξὺ τῶν μορφῶν φυτικό κό- σμημα. Στὴν ἄλλη ὄψη: ἱματιοφόρος νέος μὲ ἀρύβαλλο, πρὸς δεξιὰ. Ὑψος: 0,158 μ., διάμ. χεῖλους 0,152 μ., βάσεως 0,084 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι πιθανῶς μα- κεδονικὸς, τὸ γάνωμα καστανόμαυρο, τὸ σχέδιο δὲν εἶναι ἐπιμελημένο. 4ος αἰ. π.Χ. (10.306).

5-7. Τρεῖς ἀττικὲς πελίκες, ἡ πρώτη μὲ παράσταση ἱματιοφόρου ἀνδρὸς καὶ στὶς δύο ὄψεις, ἡ δευτέρη Μαινάδα μὲ θύρσο καὶ ἱματιοφόρο νέο, καὶ ἡ τρίτη κεφαλὴ γυναικὸς μὲ σάκκο καὶ διάδημα καὶ στὶς δύο ὄψεις. Οἱ δύο πρῶτες 5ου αἰ. π.Χ., ἡ τρίτη 4ου αἰ. π.Χ. (10.307-309).

8. Ὑδρία χωρὶς τὶς ὀριζόντιες λαβὲς τῆς. Παράσταση: τρεῖς μορφὲς πρὸς δεξιὰ, δηλ. γυναικὴ μὲ φιάλη, Σατυρίσκοι καὶ ἄλλη γυναικὴ μὲ πυξίδα καὶ πολυπόικило ὕφασμα. Ἀνθήματα καί, κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς, γλαῦκες. Ὑψος: 0,234 μ. Πρβλ. ΑΔ, ἔ.ἄ., σ. 292 καὶ πίν. 293β. 4ος αἰ. π.Χ. (10.310).

9. Ἄλλη μικρὴ μὲ ἀνθήματα, ὕψος: 0,108 μ. (10.311).

10-13. Τέσσερες τριφυλλόστομες οἰνοχόες ἀττικῆς. Ἡ πρώτη, 5ου αἰ. π.Χ., φέρει παράσταση: Μαινάδα, Σάτυρο ποὺ χορεύει καὶ νέο μὲ τὸ ἀρι- στερὸ πόδι πάνω σὲ κύβο. Ἡ δευτέρη: Σάτυρο ἀνάμεσα σὲ δύο Μαινάδες. Ἡ τρίτη: γυναικεῖο κεφάλι μὲ «τιάρια» ἀνάμεσα σὲ δύο ἀντωποὺς γρύπτες. Ἡ τέταρτη: τρεῖς νέους, δηλ. ἱματιοφόρος μὲ σπλεγγίδα καὶ γυμνὸς μὲ ἀλ- τήρες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἱματιοφόρος πρὸς ἀριστερά. Ὑψη: α) 0,17μ., β) 0,17 μ., γ) 0,18 μ. καὶ δ) 0,162 μ. (10.312-315).

14. Ἀττικὸς σκύφος (owl-cup) μὲ μία κάθετη λαβὴ καὶ ἄλλη ὀριζόντια. Καὶ στὶς δύο ὄψεις γλαῦκα μὲ κλάδο ἐλαίας κ.λ. Ὑψος: 0,075 μ., διάμ. χεῖ- λους: 0,088 μ., 5ος αἰ. π.Χ. Πρβλ. ΑΔ, ἔ.ἄ., πίν. 291α. (10.316).

15-16. Δύο κύλικες ἄποδες. Ἡ πρώτη ἀττικὴ, μὲ παράσταση Σατύρου

καὶ Μαινάδος στὴ μιὰ ὄψη, φτερωτοῦ παιδιοῦ ἐφίππου (Ἔρωτος) στὴν ἄλλη. Ἡ δευτέρα φέρει δύο ἀντωπὰ κεφάλια γυναικῶν μὲ σάκκο καὶ στὶς δύο ὄψεις. Καὶ στὶς δύο κύλικες ἐμπέστα ἄνθημα καὶ ἄλλα κοσμήματα (rouletted) στὸ ἐσωτερικό. Ὑψη: α) 0,07 μ., β) 0,085 μ. Ἡ πρώτη εἰκονίσθηκε, ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 291β (10.317, 10.326).

17-24. Ὁκτὼ σκύφοι. Παραστάσεις: α) Σκηνὴ προετοιμασίας γάμου καὶ στὶς δύο ὄψεις. β) Γυμνὸς νέος μὲ στλεγγίδα καὶ Μαινάδα, μὲ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀνάμεσά τους. Στὴν ἄλλη ὄψη, ἡ γυναικεία μορφή κρατᾶει φιάλη. γ) Γυναίκα καθιστῆ, ἄλλη πού κρατᾶει λεκάνη μὲ πλακοῦντα καὶ πάνω της ἀετὸς στὴ μιὰ ὄψη καὶ στὴν ἄλλη γυναίκα μὲ φιάλη καὶ πολεμιστὴς μὲ χλαμύδα, δόρυ, ἐνδρομίδες καὶ πῖλο. Στεφάνη, στὴ μέση, καὶ ἄλλα κοσμήματα. δ) Ἰματοφόρος νέος μὲ ραβδί, ἀντιμέτωπος πρὸς νέον μὲ φιάλη στὴ μιὰ ὄψη καὶ στὴν ἄλλη νέος, ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ Μαινάδα. ε) Σάτυρος καὶ Μαινάδα στὴ μιὰ, δύο γυναῖκες ἀντωπὲς στὴν ἄλλη ὄψη. στ) Καὶ στὶς δύο ὄψεις γυναίκα μὲ κεκρύφαλον «κατὸ κρόταφον». ζ) Ὅμοια. η) Γυναίκα μὲ φιάλη μπροστὰ σὲ βωμὸ (;) στὴ μιὰ ὄψη, Ἔρωτας στὴν ἄλλη. Ὑψη τῶν σκύφων ἀπὸ 0,105-0,173 μ. Χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. (10.318-10.325).

25-29. Πέντε μελαμβαφεῖς κύλικες, ἡ ὑπ' ἀριθ. 10.329 μὲ χαραγμένα στὴ βάση τὰ γράμματα: ΙΑ. Ὑψη ἀπὸ 0,06-0,09 μ. (10.327-331).

30-33. Τέσσερα μελαμβαφῆ κυάθια, ἓνα δίωτο, ἄλλο μὲ πόδι, ἄλλο μὲ ἐμπέστα κοσμήματα κ.λ. Ὑψη: α) 0,36μ., β) 0,68 μ., γ) 0,051 μ., δ) 0,036 μ. (10.332-335),

34. Μελαμβαφῆς ὀξυπύθμενος ἀμφορίσκος. Τοῦ λείπουν λαβὲς καὶ λαίμος. Φέρει ἐμπέστα κοσμήματα. Μέγ. σ. ὕψος: 0,10 μ. (10.336).

35. Πυξίδα ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος» μὲ ἀλύμμα. Ὑψος: 0,204 μ. (10.337).

36-37. Δύο οἰνοχόες, ἡ μία μὲ κόκκινο γάνωμα, ἡ ἄλλη μὲ ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψη: α) 0,133 μ., β) 0,135 μ. (10.338-39).

38. Ἀγγεῖο μὲ σφαιρικὴ κοιλία, ἄωτο, ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ διακόσμηση πλαστικῶν ταινιῶν καὶ ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψος: 0,125 μ. (10.340).

39. Μελαμβαφῆς πῶμα ἀγγείου, μὲ ψηλὸ κομβίο. Διάμ. 0,055 μ. (10.341).

40. Μελανόμορφο σκυφίδιο, τοῦ λείπει ἡ μία λαβή. Ὑψος: 0,038 μ. (10.342).

41-44. Τέσσερες λύχνοι: α) μελαμβαφῆς μὲ λαβὴ σιγμοειδῆ, The Athenian Agora, IV, πίν. 38-39, 4ος-3ος αἰ. π.Χ., β) τύπου Agora 58B, μὲ ἐπιγραφὴ στὴ βάση, 1ος-2ος αἰ. μ.Χ., γ) τύπου Agora VII, πίν. 25, ἀριθ. 1.233, μέσα 3ου αἰ. μ.Χ., καὶ δ) μὲ παράσταση Ἔρωτος καὶ στὴ βάση σύμπλεγμα γραμμάτων, Πρβλ. Agora VII, πίν. 16, 3ος-4ος αἰ. μ.Χ. (10.343-346).

45-49. Λήκυθοι καὶ ληκύθια ἀρυβαλλοειδῆ μὲ ἀνθεμοτῆ ἢ δικτυωτῆ

διακόσμηση, ή μία ίσως του τέλους του 5ου αι. π.Χ., οι άλλες 4ου αι. π.Χ. (10.347-351).

50. Άωτο μελαμβαφές άγγειο με σφαιρική κοιλιά και έμπιεστα κοσμήματα. Ύψος: 0,06 μ. (10.352).

51-52. Δύο κορινθιακοί κάθωνες, 6ου-5ου αι. π.Χ. Ύψος: α) 0,059 μ., β) 0,051 μ. (10.353-354).

53. Άγγειο πλαστικό με ανάγλυφη μορφή Άφροδίτης πάνω σε κύκνο. Σώζει ίχνη λευκού επιχρίσματος και επιθέτων χρωμάτων: κόκκινο, κίτρινο, πράσινο, γαλανό. Στην πίσω όψη άνθέμια, έλικες, ιωνικό κυμάτιο, με μελανό γάνωμα. Ύψος: 0,235 μ. Πρβλ. ΑΔ, έ.ά., σ. 292 και πίν. 292α, έδω πίν. 17 (10.359).

54-62. Έννέα πήλινες προτομές γυναικείες. Ύψη μέχρι 0,243 μ. 5ος-4ος αι. π.Χ. (10.360-368).

63-65. Τρία ειδώλια γυναικός καθισμένης, ή μία με πόλο στο κεφάλι και σκύμο στα γόνατα (Κυβέλη); ή άλλη ανακαλυπτόμενη, ή τρίτη πάνω σε θρόνο με ύψηλά έρεισίχειρα. Ύψη: 0,10-0,14 μ. (10.369-371).

66-72. Ειδώλια ή τμήματα ειδωλίων, που εικονίζουν τον Άτιτι (10.372-73, 10.383-87).

73-74. Δύο ειδώλια γυναικός σε θρόνο με ύψηλό έρεισίνωτο (10.374-375).

75-76. Δύο ειδώλια Άφροδίτης αναδυομένης (10.376-377).

77-78. Δύο ειδώλια έφήβου. Ύψος: 0,16 μ. (10.378-379).

79. Ειδώλιο άειού (θυματήρι). Μέγ. σ. ύψος: 0,10 μ. (10.380).

80-81. Δύο ειδώλια Τελεσφόρου. Λείπουν μέρη (10.381-382).

82-93. Γυναικείες πλαγγόνες και άλλες έλλιπείς (10.388-399).

94. Ειδώλιο Άρτέμιδος συγκολλημένο από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένο. Είναι ντυμένη με χιτώνα και ίμάτιο(;), φέρει στεφάνι στο κεφάλι και κρατεί έλάφι με τὸ δεξι και τόξο με τὸ άριστερο χέρι. Μέγ. ύψος: 0,287 μ. (10.400)

95-96. Ειδώλιο γυναικός και άλλο παιδιού, ὄρθια. Ἡ γυναίκα με χιτώνα και ίμάτιο, τὸ παιδί με χλαμύδα. Ύψος: α) 0,25 μ., β) 0,203 μ. (10.401-402).

97. Ειδώλιο που εικονίζει έρμαϊκή στήλη. Ύψος: 0,17 μ. (10.403).

98-99. Δύο κεφαλές γυναικείες. Ἡ μία με πόλο, άρχαϊκής έποχής, ή άλλη έλληνιστική (10.404, 10.406).

100. Ειδώλιο Άφροδίτης, χωρίς τὸ κεφάλι και τὸ δεξι χέρι. Μέγ. σ. ύψος: 0,059 μ. (10.405).

101-102. Ειδώλια Ἐρωτος (10.407-408).

103. Ειδώλιο παιδιού. Ύψος: 0,05 μ. (10.409).

104. Μέρος ειδωλίου Πανός. Μέγ. σ. ύψος: 0,072 μ. (10.410).

105. Προτομή γυναικός. Ύψος: 0,136 μ. (10.411).

106-107. Δυό παιδικά παιχνίδια: βρέφος μέσα σέ λίκνο. Μήκος: 0,113 μ. Ύψος: 0,055 μ. (10.412-413).

108-113. Ζωόμορφα ειδώλια: Ένας χοίρος, τρία περιστέρια, δύο βόδια. Μήκος περί τά 9-15 εκ. (10.414-419).

114. Κυκλική σφραγίδα μέ προτομή άνδρός σέ φυλλωτό πλαίσιο. Διάμ.: 0,05 μ. (10.420).

115. Άγνός κυκλική μέ ώσειδές σφράγισμα: κεφάλι γυναίκας σέ τετράπλευρο πλαίσιο και σύμπλεγμα γραμμάτων. Διάμ. 0,06 μ. (10.421).

116. Άνάγλυφη προτομή Διονύσου σέ κυκλικό πλαίσιο, άπό πώμα μελαμβαφός πυξίδος. Διάμ. 0,053 μ. (10.422).

Ίδε και άνωτ., άριθ. 39, και κατωτ., άριθ. 42.

Άπό πέντε κα τ α σ χ έ σ ε ι ς ήλθαν πήλινα εύρήματα στο Μουσείο τής Θεσσαλονίκης:

Είς χείρας του Γερμανού Peter Klaus Klinkle κατασχέθηκαν κεφάλι άνδρικού πήλινου ειδώλιου, σανιδόμορφο γυναικείο ειδώλιο και κεφάλι άπό άλλο, όλα κυπριακά. Μέγ. σ. ύψος άντιστοιχώς: α) 0,13 μ., β) 0,195 μ. και γ) 0,057 μ. Πρβλ. ΑΔ 23, 1968, σ. 327, πίν. 272α-β (10.251-253).

Περισσότερα και σπουδαιότερα είναι τά πήλινα των διαδοχικών κατασχέσεων S. M. Gericke. Προέρχονται άπό περισσότερους τόπους τής ήπειρωτικής και τής νησιωτικής Έλλάδος. Μέ τά νέα αυτά άποκτήματα τó Μουσείο τής Θεσσαλονίκης γίνεται αντιπροσωπευτικό όχι μονάχα του βορείου έλληνικού χώρου, αλλά και του έλληνικού γενικότερα. Τά πήλινα των κατασχέσεων Gericke είναι κρητικοί πίθοι (ó μεγαλύτερος ύψους 1,35 μ.) μέ ανάγλυφη δαιδαλική διακόσμηση, λάρνακα τής Ύστερομινωϊκής III Β περιόδου, άγγεϊα μυκηναϊκά και άλλα, ειδώλια (πίν. 76β) κ.λ. Έχουν ήδη άναφερθί άναλυτικότερα μέ εικόνες των σπουδαιότερων άντικειμένων, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 292 κ.έ., πίν. 300 β, 301α-β, 302 α-ε, τά άγγεϊα και ειδώλια¹, και ΑΔ 25, 1970, Χρον., σ. 347 και πίν. 299 α-β, ή λάρναξ². Ίδε και άνωτ., άριθ. 39 και κατωτ., άριθ. 42 (10.544-546, 10.665-684, 10.686, 10.697-699).

Μέ δήλωση ότι προέρχονται άπό τήν περιοχή τής Καβάλας ήλθαν άπό κατάσχεση διάφορα πήλινα άγγεϊα και ειδώλια. Ίδε ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292 και πίν. 295 α-β και δ-ε και κατωτ., άριθ. 42, 43 και 47 (10.616-628).

Πήλιнос σωληνοειδής άμφορεύς κατασχέθηκε μαζί μέ τήν προτομή ίερέως, άνωτ., άριθ. 39 (10.844α).

1. Πρβλ. «Arch. Rep.», 1970-71, σ. 19, εικ. 35 (ó μέγας πίθος).

2. Τις διαστάσεις που παίρνει ή άρχαιοκαπηλεία όμοίων όγκωδών άρχαίων δείχνει ή όμάδα άπό 12 περίπου λάρνακες του νεκροταφείου τής Τανάγρας, τώρα στο Badisches Landesmuseum, ιδε Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg τ. 3 (1966), σ. 224, εικ. 152. Πρβλ. E. T. Vermeule, Painted Mycenaean Larnakes, JHS, τ. 85 (1965), σ. 123 κ.έ.

Δύο βαλσαμάρια κατασχέθηκαν εις χείρας Εϋστ. Μανταδάκη χωρίς δήλωση τόπου προελεύσεως, ιδέ και κατωτ., ἀριθ. 42 και 43 (10.872-873).

Σε ἐκκλήσεις τῆς Ἐφορείας ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο, διὰ τοῦ τύπου καὶ ἄλλως, νὰ παραδίδονται τὰ τυχαῖα εὐρήματα, ἀνταποκρίθηκαν πολλοὶ ἰδιῶται μὲ ἀξιέπαινη προθυμία. Πήλινα εὐρήματα πα ρ έ δ ω σ α ν οῖ ἐξῆς:

Ἐ Π. Μπουλίκας παρέδωσε κεφάλι πηλίνου εἰδωλίου κομικῆς μορφῆς καὶ ἄλλο γυναικός, μαζί μὲ χάλκινο νόμισμα (ἀριθ. 10.256). Δήλωσε τόπο προελεύσεως τῶν ἀρχαίων: Ἐντισσα Λέσβου (10.254-255).

Ἐ Γ. Β. Μυλωνᾶς παρέδωσε σκυφίδιο μελαμβαφές σὲ κομμάτια καὶ δήλωσε τόπο προελεύσεως τὸ Μάνδαλο (Μανδαρῆ) Γιαννιτσῶν. ἘΨος: 0,035 μ., διάμ. βάσεως 0,045 μ. (10.258).

Ἐ Σ. Τσαούσογλου παρέδωσε εἰδῶλιο κόρης ροδιακοῦ τύπου καὶ ληκῦθιο ἀρυβαλλόσχημο μὲ διακόσμηση δικτυωτῆ. Δήλωσε τόπο προελεύσεως: Ἐξὸς Γιαννιτσῶν (10.260-261).

Ἐ Ἀγησ. Μαδέσης παρέδωσε σκύφο κυλινδρικό μὲ ἀνάγλυφον παράσταση διονυσιακῆς σκηνῆς (πίν. 18α) καὶ κύπελλο (πίν. 18β) ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Δήλωσε τόπο εὐρέσεως: Δερβένι Θεσσαλονίκης, παρὰ τὸ τυροκομεῖο. Πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 304 κ.έ., πίν. 315 γ (10.287-288).

Ἐ Θ. Στυλτίδης παρέδωσε κεφάλι μὲ τὸ λαιμὸ εἰδωλίου γυναικός καὶ δήλωσε τόπο προελεύσεως: Χίος (10.543).

Ἐ Ἰω. Σαλαγκούδας παρέδωσε δύο προϊστορικὰ ὄστρακα (ἓνα διακοσμημένο μὲ γραφίτη, τὸ ἄλλο μὲ ἐγχάρακτες σπείρες) καὶ κορμὸ εἰδωλίου πλαγγόνος, ἀπὸ τῆ θέσης Κυπαρίσσι τῶν Βασιλικῶν. Ἐναφέρονται καὶ εἰκονίζονται, ΑΔ, ἔ.ά., σ. 304 καὶ πίν. 315 β. Ἐδὲ και κατωτ., ἀριθ. 44 (10.734-735).

Ἐ Δ. Ταυρίδης παρέδωσε ἀμφορίσκο ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος» καὶ ἄβαφο δξυπύθμενο ἀγγεῖο ρωμαϊκῶν χρόνων. Δήλωσε τόπο προελεύσεως τὸ Καραμπουρνάκι, μέσα στὴ θάλασσα, παρὰ τὸ Κυβερνεῖο (10.817-818).

Ἐ Γ. Ἐρβανίτης παρέδωσε πλαγγόνα (ὑψος 0,125 μ.), ποὺ βρέθηκε σὲ οἰκόπεδο τῆς Ἐγνατίας κοντὰ στὴ Διεθνῆ Ἐκθεση (10.887).

Ἐ Ἀναστ. Χατζόπουλος παρέδωσε τμήματα εἰδωλίων, τυχαῖα εὐρήματα στὴν περιοχὴ τῆς Πέλλας (10.893-896).

Ἐ Ι. Κ. Χρυσουλάκης παρέδωσε μέρος προτομῆς γυναικός μὲ δήλωση τόπου εὐρέσεως τὴ Θεσσαλονίκη, ὁδὸς Πέτρου Συνδίκου (10.897).

Ἐ Ἀλέξ. Μαβίλης παρέδωσε κἀνθαρο μελαμβαφῆ, ποὺ βρέθηκε στὴν Πανεπιστημιούπολη (10.900).

Ἐ ἀρχαιοπώλης Βασ. Ἰατρίδης παρέδωσε πῆλινο εἰδῶλιο (πίν. 18γ). Τέλος, λύχνος μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση καὶ στὴ βάση: ΚΥ, βρέθηκε «κατὰ τὶς ἐργασίες προεκτάσεως τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ» τῆς Θεσσαλονίκης καὶ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο (10.901).

Τὰ παραδοθέντα μὲ τόπο προελεύσεως τῆ Χαλκιδικῆ καταχωρίζονται κατωτέρω μαζί μὲ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἐκεῖθεν.

Σ ω σ τ ι κ ῆ ς ἀ ν α σ κ α φ ῆ ς στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ στὴν περιοχή τῆς ἔφεραν στὸ φῶς κυρίως πήλινα ἀγγεῖα, εἰδῶλια, λύχνους κ.λ. Τὰ περισσότερα, ποὺ ἔχουν ἤδη καταγραφῆ, ἤλθαν ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου (ιδεῖ κατωτ., ἀριθ. 58), ἀπὸ διάφορα οἰκόπεδα μέσα στὴν πόλη (κατωτ., ἀριθ. 59) καὶ ἀπὸ τὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα (κατωτ., ἀριθ. 54). Ὑπάρχουν ἐπίσης εὐρήματα τῆς τριετίας 1968-70 ἀπὸ τὸ Ἐνατολικὸ Νεκροταφεῖο (κατωτ., ἀριθ. 57), τὰ ὁποῖα ὁμοῦ εὐρίσκονται ἀκόμη στὰ ἐργαστήρια καὶ στὶς ἀποθήκες, περιμένοντας μαζί μὲ πολλὰ ἄλλα τὴν ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τους, ταξινόμηση, καταγραφὴ κ.λ., ποὺ δὲν ἔγινε ἀφοῦ ἀπομακρύνθηκα βίαια ἀπὸ τὴν Ἐφορεία καὶ τὸ Μουσεῖο, ἄνωτ., σ. 212.

Ἀπὸ τὸ Δ υ τ ι κ ῶ Ν ε κ ρ ο τ α φ εῖ ο ἤλθαν εὐρήματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν κυρίως ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γιαννιτσῶν, καὶ στὰ οἰκόπεδα τοῦ ἀνεγειρόμενου συνοικισμοῦ ἐργατικῶν κατοικιῶν «Ἀξιός». Γι' αὐτὰ ιδεῖ καὶ κατωτ., ἀριθ. 58. Εἶναι κυρίως βαλσαμάρια (δακρυδόχοι) καὶ ἄλλα πήλινα ἀγγεῖα εὐτελεῆ, εἰδῶλια, λύχνοι κ.λ. Μέσα στὰ ἔτη 1968-69 εἶχαν καταγραφῆ ἀπὸ τὴν Κτηνιατρικὴ Σχολὴ τὰ ὑπ' ἀριθ.: 10.788, 10.814-5, 11.089-92, 11.095-6, 11.101-102α-δ, 11.103-5α, 11.106α-β, 11.107-9, 11.111 κ.ἄ. Ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ «Ἀξιός» ἐξ ἄλλου εἶχαν καταγραφῆ ὡς τὸ 1969 τὰ ὑπ' ἀριθ.: 10.799, 10.801, 10.803-7, 10.858-71, 10.913-20, 10.926-33, 10.937-51, 10.953-65, 10.998α, 11.026, 11.048-52, 11.058-59, 11.061-72, 11.139-40 καὶ 11.148-63).

Ἐνδιάμεσοι ἀριθμοὶ τοῦ Εὐρετηρίου εἶναι εὐρήματα τῶν ἰδίων ἀνασκαφῶν, γλυπτὰ (ἄνωτ., ἀριθ. 39), σαρκοφάγοι (ἄνωτ., ἀριθ. 40), χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα ἢ ὑάλινα (κατωτ., ἀριθ. 42 καὶ 43), ἐπιγραφῆς καὶ νομίσματα ἢ δανάκες (κατωτ., ἀριθ. 45 καὶ 47). Ἐπὶ πλέον πάλι πρέπει νὰ ὑπομνησθῆ ὅτι πολλὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμη στὶς ἀποθήκες σὲ κιβώτια ἢ στὸ ἐργαστήριον. Ἔτσι βγαίνει ὁ πλοῦτος, σὲ ἀριθμὸ, τῶν εὐρημάτων, ποῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὐτέλειά τους (πίν. 80 κ.ἔ.), τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου, καὶ τὴν πυκνότητα τῶν τάφων, μπορεῖ νὰ δώσῃ μιὰν εἰκόνα τῆς κοσμοπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια. Εἶναι τὸ λαϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς μεγαλοπόλεως σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, πρὸς τὸ λιμάνι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα σημεῖα τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Λαγκαδᾶ πρὸς τὴ Λητή, καὶ πρὸς τὸ Ἐνατολικὸ Νεκροταφεῖο στὸ σύνολό του, ποῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς περισσότερο ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας. Ἐννοεῖται δὲν ἔλειψαν καὶ ἀντίθετες ἐνδείξεις ποῦ ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος.

Στην περιοχή του Δυτικού Νεκροταφείου περιλαμβάνονται τρεις ακόμα θέσεις, από τις οποίες προήλθαν ευρήματα.

Δυό βαλσαμάρια βρέθηκαν τυχαίως κατά τη διάνοιξη της οδού Μοναστηρίου (γωνία με την οδό Ταντάλου), δυό οίνοχδες άπιόσχημες και δυό βαλσαμάρια ήλθαν από τάφο της Ξηροκρήνης, στην οδό Ρεγκούκου, και τρία βαλσαμάρια μαζί με τμήμα λύχνου ήλθαν από οικόπεδο της οδού 'Απολλωνιάδος (ιδε και άνωτ., άριθ. 39, και κατωτ., άριθ. 43) (10.503-504, 10.785α-δ, 11.011).

Τό οικόπεδο Νάστου στόν 'Ι π π ό δ ρ ο μ ο, σχεδόν πάνω στο άνατολικό σκέλος τών τειχών της πόλεως, έδωσε ποικιλία ευρήματα. Μεταξύ άλλων είναι ειδώλια 'Αφροδίτης (τό ύπ' άριθ. 10.263 εικονίζεται, ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 232, πίν. 279 α-β) και σύμπλεγμα 'Ερωτος και Ψυχής πάνω σε παγώνι (ΑΔ, έ.ά., πίν. 273 ε). (10.263-264, 10.290-294).

Μάλλον οικιακής χρήσεως αντικείμενα ήλθαν από διάφορα σημεία μέσα στόν π ε ρ ί β ο λ ο τ ῶ ν τ ε ι χ ῶ ν. 'Οξυπύθμενος άμφορεύς Ιου-2ου αϊ. μ.Χ. (πρβλ. The Athenian Agora V, πίν. 19, Μ13) βρέθηκε κατά την έκσκαφή οικόπεδου στη γωνία τών οδών Κ. Κρυστάλλη και 'Αφεντούλη (ιδε και άνωτ., άριθ. 39). (10.452).

Λύχνος με ανάγλυφη διακόσμηση, ρωμαϊκών χρόνων, ήλθε από τό οικόπεδο 'Αρ. Σωτηρίου στη λεγόμενη Παλαιά οδό Φιλίππου, άριθ. 52 (ιδε και άνωτ., άριθ. 38, κατωτ., άριθ. 59). (10.737).

Τμήμα χύτρας και λύχνοι προήλθαν, μαζί με άλλα, από την οδό 'Ολύμπου 57.

'Ε κ τ ό ς Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς, ή Νέα Μηχανιώνα και ό "Άγιος 'Αθανάσιος έδωσαν ευρήματα πήλινα και άλλα από τάφους. 'Ιδε γι' αυτά κατωτέρω, στους τόπους (10.506-522, 10.827-842).

'Από τη Χ α λ κ ι δ ι κ ή, πού ύπέστη κατά τό παρελθόν άνενόχλητη άρχαιοκαπηλία έρχονται τώρα δλο και πιό πολλά ευρήματα στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης και του Πολυγύρου. Στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης:

'Αμφορίσκος δξυπύθμενος μελαμβαφής με διακόσμηση έμπιέστων άνθεμίων και καμπυλῶν. Λείπουν ό λαιμός και οί λαβές. Μέγ. σ. ύψος: 0,069 μ. Βρέθηκε στο βόρειο άκρο του χωριου Νέα Φώκαια και παραδόθηκε από τόν Β. Μυλωνά.

Τμήμα πήλινης προτομής γυναικός, πού κρατάει περιστέρι με τό δεξι μπροστά στο στήθος, παρέδωκε ό 'Ιω. Κρεμμύδας, με δήλωση τόπου εύρέσεως της Τρυπητή Χαλκιδικής, στην ίδια θέση με τα ευρήματα, πού καταχωρίσαμε στα Χρονικά 1966-67, άριθ. 134, πίν. 93 β-γ (10.289).

'Αρβαλλοειδή λήκυθο μελαμβαφή, ύψους 0,115 μ., και δξυπύθμενο άμφορέα, ύψους 0,52 μ., από θέση 'Ελος της Νέας Φώκαιας, παρέδωκε ό Σταθμός Χωροφυλακής Νέου Μαμαραῶ.

'Από τὸν 'Αντ. Παντάλη ἐδωρήθησαν τὰ κατωτέρω ἀπὸ τὴ θέση 'Αμυδαλιά, σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ Κελλί:

1. Κορινθιακὸς κώθων, ὕψ. 0,047 μ., διάμ. 0,119 μ.

2. Μελαμβαφῆς κύλιξ, ὕψ. 0,073 μ., διάμ. χείλους 0,13 μ.

3. 'Αττικὴ ἐρυθρόμορφη λήκυθος ἀρυβαλλοειδῆς με παράσταση κεφαλοῦ γυναικὸς πρὸς δεξιὰ, ὕψ. 0,07 μ.

4-6. Τρία κῦαθια μελαμβαφῆ με ἐμπέστα ἀνθέμια κ.λ.

7-9. Τρεῖς μελαμβαφεῖς σκύφοι.

10. Πυξίδα μελαμβαφῆς.

Τὰ μελαμβαφῆ 5ου-4ου αἰ. π.Χ.

11. Τμῆμα ἐρυθρόμορφου ἀττικοῦ ἀγγείου ὑστεροαρχαϊκῆς ἐποχῆς με παράσταση ἀθλητοῦ ἴσως (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 293α).

12-13. Εἰδῶλιο χελώνας καὶ ἀγνύς.

14. Μελανόμορφος κρατήρας, ἀττικὸς, κορινθιακοῦ τύπου, με κιονοειδεῖς λαβές. Ὑψος 0,36 μ. Μέσα 6ου αἰ. π.Χ. Εἶναι τώρα στὴν αἴθουσα Ἐκθέσεως τῶν ἀγγείων (πρβλ. ἀνωτ., ἀριθ. 34, καὶ ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292 καὶ πίν. 294α-β, ἐδῶ πίν. 5 καὶ 6) (10.454-456, 10.756).

Περὶ τὰ 150 μ. πρὸς Δυσμὰς τῆς ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ Μεγάλη Παναγία βρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ἡλία Ἀλεφάκη καὶ παραδόθηκαν στὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸ γιὸ τοῦ Γρηγόριου:

1. Λύχνος μελαμβαφῆς με ἀνάγλυφο ἰωνικὸ κυμάτιο ἄνω, μυκτήρα ἐπιμήκη με ὠοειδῆ ἀπόληξη, καὶ λαβὴ-δαχτυλίδι, πρβλ. Howland 653 καὶ 659. Μελανὸ γάνωμα ἀμαυρό. Μῆκος 0,108 μ. (πίν. 19α, μέσον).

2. Ἄλλος με ἐμπέστη διακόσμηση γραμμικὴ καὶ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Μῆκος 0,12 μ. (πίν. 19α, δεξιὰ),

3. Ἄλλος ἄβαφος, με ἀνάγλυφη κληματίδα, ὑστερορρωμαϊκός, με ἐπιγραφὴ: ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΥ. Μῆκος 0,105 μ. Πρβλ. Perlzweig, 1.544 (πίν. 19α, ἀριστερά).

4-6. Τρεῖς προχοϊσκες ἔλλιπεις, μέγ. σ. ὕψος 0,175 μ., 0,17μ. καὶ 0,145 μ. (πίν. 19β).

7-13. Ἐπτά βαλσαμάρια διάφορα, ὕψους 0,084-0,155 μ. (πίν. 19γ). Ἴδὲ καὶ κατωτ., ἀριθ. 43.

14-15. Τμῆμα εἰδωλίου ὁμοίου πρὸς ἓνα τῆς συλλογῆς Φωστηροπούλου (κατωτ., ἀριθ. 51), τύπου Κνιδίας Ἄφροδίτης (πρβλ. Myrina, II, πίν. 16α) καὶ κεφάλι πλαγγόνος με στεφάνη καὶ ἐνώτια (πίν. 20α-β) (10.468-478, 10.480-499).

Κατὰ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς τούμπας κοντὰ στὴν Ὁρμύλια βρῆκα καὶ μετέφερα στὸ Μουσεῖο κομμάτια δίωτης κύλικος τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ποὺ συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν. Ὑψος 0,076 μ., διάμ. χείλους 0,141 μ. (10.603).

¹Από πρόχειρη δοκιμαστική άνασκαφή στα Πυργαδίκια (ιδε κατωτ., Πυργ.) προήλθαν κομμάτια, που συγκολλήθηκαν, κρατήρος και λεκάνης (πίν. 21α-β) μακεδονικού έργαστηρίου, πηλινος βωμίσκος (πίν. 21γ)¹, περιρραντήριο και μικρός άμφορεύς άβαφος (πίν. 20γ) (10.604-608).

²Από τάφο στην Πλανά (ιδε κατωτ., Πλανά) προήλθαν: άμφορίσκος, δύο πρόχοι σε κομμάτια και μέρος άρρετινοϋ κυαθίρου (10.608-611).

Τμήμα μελαμβραφούς κανθάρου και κυάθιο, 4ου αι. π.Χ., ήλθαν από τό κτήμα του Άγαπητοϋ Τρικαλιώτη (Άμμώνιον, ιδε κατωτ.) (10.783-784).

³Άβαφη χύτρα ήλθε (μαζί με τό «χαλκιδικό» κράνος, κατωτ., άριθ. 42) από την περιοχή Γαλαρινοϋ (10.899).

⁴Άγγεϊα διάφορα υστέρων ρωμαϊκων χρόνων και λύχνος με την επιγραφή: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ προήλθαν από τάφους στις «βίλλες» της Νέας Καλλικράτειας. Πρβλ. κατωτ., άριθ. 47 και Νέα Καλλικράτεια (11.073-083).

42. Χάλκινα και μικροτεχνήματα. Τό χάλκινο κεφάλι από τὰ Ρυάκια (όχι Ρυάκι) της Πιερίας, σε 2 καλές φωτογραφίες (ή μία έγχρωμη) του Σπ. Τσαβδάρουλου και με σύντομο κείμενο του Φ. Πέτσα δίνεται στο Λεύκωμα της Διεθνούς Έκθέσεως Θεσσαλονίκης 1968². Τό θησαυρό χαλκων από τὰ Πετράλωνα της Χαλκιδικής παραλληλίζει ό Keith Branigan προς όμοιους θησαυρούς από τή Θήβα, τήν Εϋτρηση, τήν Κύθνο, τή Νάξο και τήν Κρήτη³, αλλά μνημονεύει μόνο τό μέρος που εκτίθεται στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης. Για πόρπες από Θεσσαλονίκη, ιδε άνωτ., άριθ. 28 (Dimित्रova).

Σχετικά με χάλκινη ύδρια από τό Καραμπουρνάκι, ό καθηγητής Eugene Vanderpool δημοσίευσε⁴ τὰ τρία χάλκινα άγγεϊα, που έχουν ως ένα σημείο ταυτόσημη επιγραφή, από τήν όποία προκύπτει, όπως έδειξε, ότι τὰ τρία άγγεϊα είναι έπαθλα κερδισμένα σε άγώνες, τὰ Έπιτάφια, που έτελοϋντο προς τιμήν των νεκρων των Περσικων πολέμων, στην άθηναϊκή Άκαδημία.

⁵Ο κρατήρας από τό Δερβέني προσάγεται για παραλληλισμό στο βιβλίο του Jörg Schäfer για τήν έλληνιστική κεραμική από τό Πέργαμο⁵.

1. Ο βωμίσκος έχει μεταφερθή και εκτίθεται στο νέο Μουσείο της Χαλκιδικής, στον Πολύγυρο. Φέρει λευκό έπιχρισμα, εξίτηλο κατά τό μεγαλύτερο μέρος. Τό γραπτό λέσβιο κυμάτιο, άνο, διατηρείται σε δύο πλευρές. Ύψος 0,256 μ. Διαστάσεις επιφανείας: άνω 0,145 x 0,145 μ., κάτω 0,195 x 0,18 μ., Πρβλ. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, πίν. 325 δ.

2. ΔΕΘ 1968, σ. 273 και 278-279.

3. K. Branigan, Early Aegean Hoards of Metalwork, BSA, τ. 64 (1969), σ. 1 κ.έ., αλλά πρβλ. Χρονικά 1966-67, άριθ. 118.

4. ΑΔ, τ. 24 (1969), Α', Μελέται, σ. 1 κ.έ. και πίν. 1-4, πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σ. 135 και σημ. 4.

5. Jörg Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Berlin 1968, εικ. 11, 2.

Στὴ δημοσίευσή τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων τοῦ Museum für Kunst und Gewerbe τοῦ Ἀμβούργου, σκουλαρίκια ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Θεσσαλονίκης (ὄχι τῆς Θεσσαλίας!) παραβάλλονται πρὸς ὅμοια στὸ Ἀμβούργο¹. Σχετικὰ πρὸς τὰ ἔργα Θεσσαλονικέως τεχνίτου, ποὺ βρέθηκαν στὸ Kaiseraugst, ἢ G.M.A. Richter παραπέμπει εἰς P. Lauer-Balert, ποὺ δὲν εἶδα².

Κί β δ η λ α. Εἰς τὸ ΑΔ 24, 1969, Χρονικά, σ. 292 κ.έ., ἔχει ἐκτεθῆ σύντομα τὸ ἱστορικὸ τῆς κατασχέσεως ἀρχαίων εἰς χεῖρας τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου Stefan Martin Gericke καὶ καταχωρίσθηκαν μεταξὺ τῶν κατασχθέντων καὶ 51 ὀστεῖνες καὶ ἔλεφαντοστεῖνες σφραγίδες δῆθεν πρωτομινωϊκές, μὲ ἐπιφύλαξιν γιὰ τὴ γνησιότητά τους.

Στις 24 Μαΐου 1969 τριμελὴς Ἐπιτροπὴ (Ν. Κοντολέων, Φ. Πέτσας, Δ. Θεοχάρης) ἐξέτασε πάλι τὰ κατασχθέντα. Ἀπὸ τὸ σχετικὸ Πρωτόκολλον ἐκτιμήσεως τῆς γνησιότητος καὶ τῆς χρηματικῆς ἀξίας τῶν κατασχθέντων ἀποσπᾷ τὰ σχετικὰ πρὸς τίς σφραγίδες:

«Ἀμφιβολίας ἐκφράζει ἡ Ἐπιτροπὴ: α) περὶ τῆς ὁμάδος τῶν 51 «κρητικῶν σφραγίδων ἐξ ἔλεφαντοστοῦ» (ὑπ' ἀριθ. 10.547-10.597).

Ἡ ὁμάς αὕτη, ἰδιαιτέρως ὁμοιογενὴς καὶ ἀναμφιβόλως ἀπαρτιζούσα ἐνιαῖον σύνολον, φαίνεται ἀνήκουσα εἰς τὸν κύκλον τῶν πρωτομινωϊκῶν σφραγίδων, διότι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον ἢ περιοχὴν δύναται νὰ ἀποδοθῆ. Ἐξ ἐγγυτέρας ὁμῶς ἐξετάσεως διεπιστώθη, ὅτι εἰς τινὰς λεπτομερεῖας παρατηροῦνται χαρακτηριστικὰ ἀγνωστα εἰς τὰς πρωτομινωϊκὰς σφραγίδας, τὸσον μορφικῶς ὅσον καὶ θεματικῶς. Ἐπὶ πλέον οὐδὲν παράλληλον εὗρημα μινωϊκῶν σφραγίδων παρουσιάζει τὴν ὁμοιόμορφον κατὰστασιν διατηρήσεως τῆς ὁμάδος ταύτης οὔτε τὸ πλῆθος αὐτῶν παραδειγμάτων.

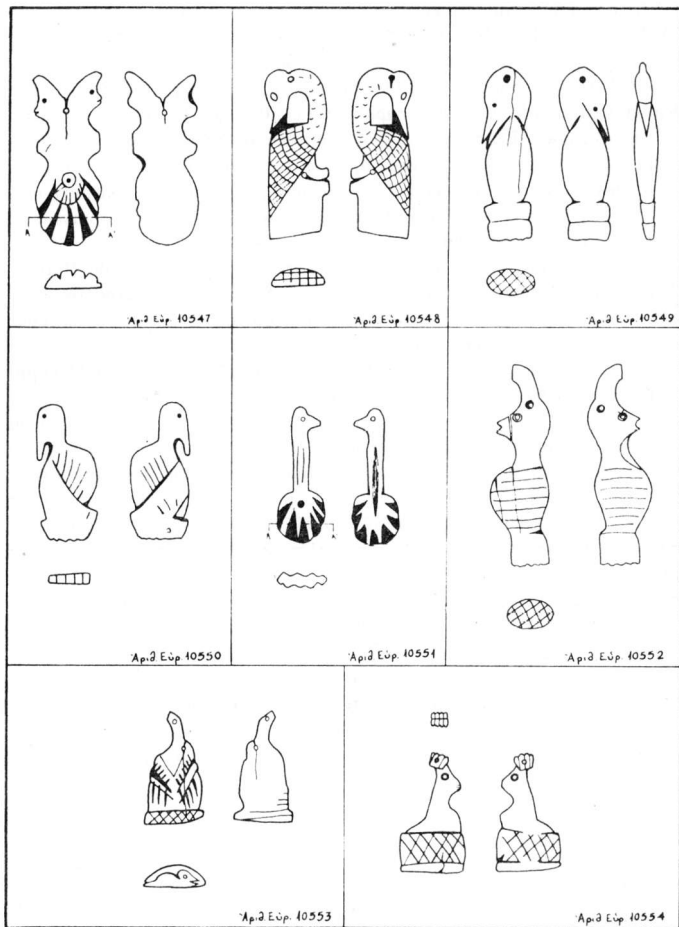
Πρόσθετος ἐπίσης λόγος ἀμφισβητήσεως τῆς γνησιότητος τῶν σφραγίδων εἶναι τὸ ὅτι, παρὰ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς προελεύσεως ἐκ τοῦ κύκλου τῶν πρωτομινωϊκῶν χρόνων, ἀνγνωρίζονται εἰς τινὰ δείγματα καὶ χαρακτηριστικὰ προδίδοντα ἔμπνευσιν ἐξ ἄλλων ἐποχῶν³.

Εἰκόνα τῶν σφραγίδων ἔχει δοθῆ στὸ ΑΔ, ἔ.ά., πίν. 296α-β, 297α-β καὶ 298α. Ἐδῶ δίνονται σὲ σχέδια μερικῆς (εἰκ. 13 καὶ 14), γιὰ νὰ βοηθη-

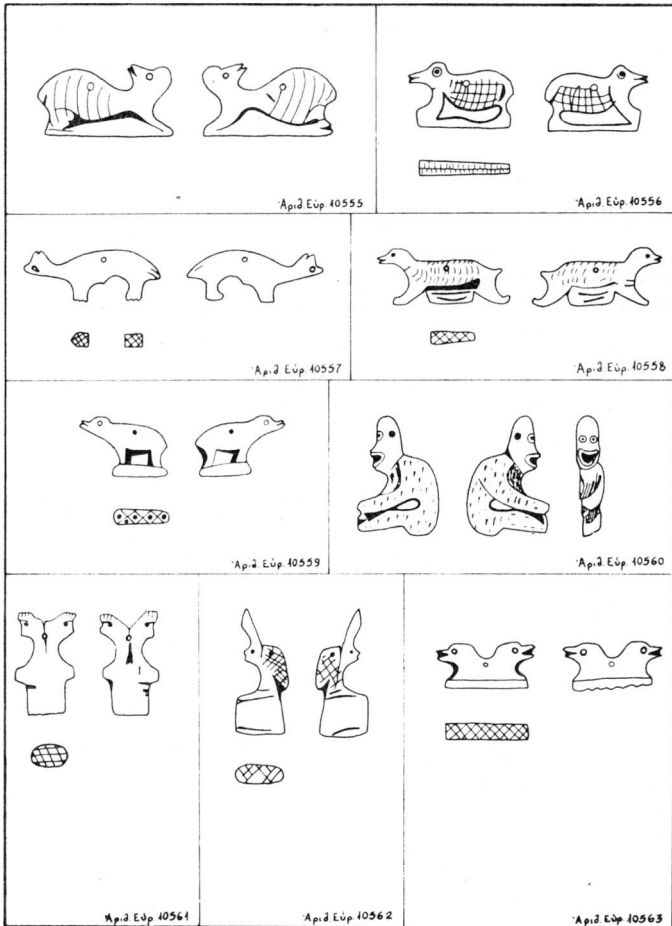
1. H. Hoffman-Vera von Claer, Antiker Gold-und Silberschmuck, Mainz a. R. 1968, σ. 127. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 21.

2. G. M. A. Richter, Perspective in Greek and Roman Art, London and New York, ἔτος ( ), Phaidon, σ. 55, εἰκ. 226, μὲ παραπομπὴ εἰς P. Lauer-Balert, Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst, Aargau, Kat. No I, καὶ Richter, Furniture², εἰκ. 668. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 274, σημ. 5.

3. Ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα διετύπωσεν ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπίσης γιὰ τὸ μαρμάρινο «κυκλαδικὸ» εἰδῶλιο ὑπ' ἀριθ. 10.662 (ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 293, ἀριθ. 4, καὶ πίν. 299γ), «τοῦ ὁποῖου ἡ πλαστικὴ διαμόρφωσις προδίδει ἀντίληψιν πολὺ μεταγενεστέραν, σχεδὸν ἐλληνιστικὴν».

Εἰκ. 13. Ἰχθυογραφήματα κιβδηλῶν σφραγίδων ἐκ κατασχέσεως
(ἀριθ. Μ.Θ. 10.547-10.554) (42)

Εἰκ. 14. Ἰχθυογραφήματα κιβδηλῶν σφραγίδων ἐκ κατασχέσεως
(ἀριθ. Μ. Θ. 10.555-10.563) (42)

θοῦν ἰδιώτες καὶ ξένα Μουσεῖα κυρίως, νὰ ἀναγνωρίσουν μεταξὺ τῶν ἀποκτημάτων τους ὅμοια κίβδηλα, ὥστε νὰ μὴ ἐμπλέκεται ἡ ἐπιστήμη σὲ παγίδες ὀδυνηρές¹.

Τὰ νέα ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου δωρήθηκαν ἢ παραδόθηκαν ἀπὸ ἰδιώτες, κατασχέθηκαν ἀπὸ τὴ Χωροφυλακὴ, ἢ προήλθαν ἀπὸ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἐφορείας.

Στὴ δωρεὰ Παπαηλιάκη περιλαμβάνονται καὶ χάλκινα, ψέλιο καὶ κρᾶνος (10.423-424).

Στὴν παλαιὰ Συλλογὴ Ἰω. Παπαηλιάκη περιλαμβάνονται καὶ κίβδηλα ἀντικείμενα, χρυσᾶ τὰ περισσότερα, ὅπως χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ ἐκτυπὴ διακόσμηση, χρυσὲς μάσκες κατ' ἀπομίμησιν τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τοῦ Trebeniste κ.λ. Οἱ μάσκες ἰδιαίτερος δημιουργοῦν πρόβλημα γνησιότητος καὶ ἄλλων ἐξαιρετικῶν ἢ σπανίων ἀποκτημάτων ξένων Μουσείων. Ἡ Dorothy Kent Hill δημοσιεύει² κρᾶνος, μάσκα κ.λ. ἀπὸ τῆ Β. Ἑλλάδα καὶ ἀναφέρει (σ. 15) ὅμοια, ὅπως λέει, στὸ Römisch-Germanisches Zentralmuseum, στὸ Mainz τῆς Γερμανίας (τῆς τὸ εἶπε ὁ Franz Josef Hassel). Χάλκινο κρᾶνος, χάλκινες κνημίδες καὶ χρυσᾶ ἐλάσματα, «nordgriechisch», παρουσιάσθηκαν στὸ ἐμπόριο³.

Ἡ D. Kent Hill νομίζει ὅτι τὰ δικά της, τοῦ Trebeniste κ.ἄ. εἶναι σύγχρονα, εἶναι ἑλληνικά καὶ κατάγονται ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς (σ. 15).

Παραδόθη καὶ τὸ ἐξῆς χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα.

Μαχαρίδιο ἀπὸ σίδηρο, μὲ ταινίες χρυσὲς στῆ λαβή, καὶ λόγχη σιδερένια παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Σ. Α. Τσαούσογλου μὲ δήλωση τόπου προελεύσεως: Ἐξὸς Γιαννιτσῶν (10.265-266).

1. Ὁ συνάδελφος Γιάννης Σακελλαράκης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ γράψῃ τὰ ἐξῆς σχετικά:

Ἐγαπητὲ κ. Πέτσα,

Στὸ τελευταῖο ΑΔ εἶδα τὶς φωτογραφίες τῶν ὀστεῖνων σφραγίδων τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τῶν Γερμανῶν, ποὺ δημοσιεύετε καὶ ποὺ σωστά τὶς χαρακτηρίζετε σὰν ἀμφίβολες κι' ἤθελα νὰ σᾶς μεταδώσω μερικὲς πληροφορίες γι' αὐτές.

Ἐναμφισβήτητα εἶναι κίβδηλες, ἀφοῦ γνωρίζουμε στὴν Κρῆτη τὸν κατασκευαστὴ τους. Τὸ Μ. τῆς Βοστώνης ἔχει ἀπὸ ἄρκετὰ χρόνια δύο ἀπ' αὐτές—τὶς εἶδαμε καὶ στὴν ἐκθεση πέρυσι—δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν C. Vermeule. Ὁ Ν. Μεταξᾶς στὸ Ἡράκλειο ἔχει κάμποσες, μὰ δὲν τὶς περιέλαβα στὸν τόμο CMS IV τῆς συλλογῆς του. Τὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου ἔχει πάλι μερικὲς ἑκατοντάδες...

Φιλικάτα

Γιάννης

2. D. Kent Hill, *Helmet and Mask and a North Greek Burial*, «The Journal of Walters Art Gallery», τ. 27-28, 1964-1965 (1968), σ. 9 κ.ἑ.

3. *Ars Antiqua A. G.*, Luzern, 7 Δεκ. 1962, σ. 28 κ.ἑ., ἀριθ. 119, πίν. 39.

Χάλκινο δεξιό χέρι ειδωλίου (μέγ. σ. μήκος 0,054 μ.) μαζί με νομίσματα (κατωτ., ἀριθ. 47) καὶ ἄλλο χέρι ἀγαλματίου ἤλθε ἀπὸ τὴ Ρητίνη τῆς Πιερίας (μέγ. σ. μήκος 0,064 μ.) (10.275, 10.302).

Χρυσὸ σκουλαρίκι, μέρος ἀσημένιου δακτυλιδιοῦ κ.λ. ἤλθαν ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεγάλη Παναγιά τῆς Χαλκιδικῆς μαζί με ἀγγεῖα κ.λ., ἀνωτ., ἀριθ. 41 (10.485, 10.497-498).

Χάλκινη αἰχμὴ προϊστορικὴ παρέδωσε ὁ Κωνστ. Βουγιανᾶς, με δῆλωσι τόπου προελεύσεως: Γαλατινὴ Κοζάνης. Μῆκος 0,185 μ. (10.523).

Κράνος «χαλκιδικοῦ» τύπου βρέθηκε στὸ 360 γλμ. τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης-Πολυγύρου, περιοχῆς Γαλαρινοῦ, μαζί με πῆλινη χύτρα, ἀνωτ., ἀριθ. 41.

Διάφορα χάλκινα κοσμήματα παρέδωσε ὁ Βασ. Ν. Ποτοσάκης με δῆλωσι τόπου προελεύσεως: θέση Ταλαμπάζι Γιαννιτσῶν (11.002-005).

Ἄπο κ α τ ἄ σ χ ε σ η προῆλθαν τὰ ἀκόλουθα:

Πόρπες τοξωτῆς χωρὶς τὴν (κινητὴ) βελόνη, με σφαιρικῆς ἀποφύσεις καὶ δῆλωσι ἀνεμίου ἢ μία, χάλκινος δακτύλιος, περόνη κ.λ., χάλκινο ἐξάρτημα σὲ σχῆμα ἄδειου ροδιοῦ, κομμάτια ὀκτώσχημων πορπῶν κ.λ., κατασχέθηκαν εἰς χεῖρας κατοίκων Πυργετοῦ Πιερίας (10.532-541).

Ἄπο τὴν κατάσχεση Gericke προῆλθε καὶ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (ΑΔ 24, 1969, Χρον., πίν. 298 β), λύχνος χάλκινος (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303 β), ψέλιον (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 298 γ), πόρπες καὶ ἄλλα κοσμήματα διάφορα, μέρη ἀπὸ διάφορα σκευῆ, μολύβδινο βλῆμα σφενδόνης με ἐπιγραφή $\Pi\Pi\Pi\Delta$ καὶ ἄλλα μολύβδινα καὶ σιδερένια ἀντικείμενα, χρυσᾶ φύλλα καὶ ἐλάσματα, χάλκινη σάυρα κ.λ. Ἄξιοσημείωτος δακτυλιόλιθος φέρει τὴν ἐπιγραφή: ΕΥΤΥΧΙΩΝ ΜΝΗΜΟΝΕΙ (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303α).

Ἄπο κατάσχεση σὲ ἀρχαιοκάπηλο ἀπὸ τὴν Καβάλα προῆλθαν, μαζί με πῆλινα ἀγγεῖα κ.λ. (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 43) ζευγὸς χάλκινων ὀκτωσχημῶν πορπῶν, ἄλλη μικρότερη τοξωτὴ, ἐξάρτημα σὲ μορφή ὀπισθότμητης οἰνοχοΐσκης, κομβία, κάτοπτρο, ψῆφος, χρυσὸς δακτύλιος, δακτυλιόλιθος, σφενδόνη ἀπὸ ἰαλόμαζα καὶ ἄλλα νεώτερα ἀντικείμενα (10.629-659).

Ἄπο τὴν κατάσχεση Εὐστ. Μανταδάκη (ἀνωτ., ἀριθ. 41) προῆλθαν καὶ διάφορα χάλκινα καὶ μολύβδινα μικροαντικείμενα (10.874-77, 10.880-81).

Οἱ σ ω σ τ ι κ ῆ ς ἄ ν α σ κ α φ ῆ ς ἔδωσαν χάλκινα καὶ μικροτεχνήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δυτικοῦ Νεκροταφείου καὶ ἀπὸ τὸν Ἰπὸδρόμο.

Ἡ περιοχὴ τοῦ Δ υ τ ι κ ο ῦ Ν ε κ ρ ο τ α φ ε ῖ ο υ ἐρευνήθηκε (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 58) στὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς καὶ στὰ οἰκόπεδα τῶν ἐργατικῶν πολυκλιτικῶν τοῦ Συνοικισμοῦ «Ἀξιός». Φτωχὰ γενικῶς τὰ εὐρήματα, στὰ ὅποια περιλαμβάνονται καὶ μερικὰ χρυσᾶ κοσμήματα.

Ἄπο τοὺς τάφους τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς προῆλθαν ὀστεῖνο πλακίδιο καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα, τρία χάλκινα καρφιά καὶ δακτύλιος, τρία

χρυσᾶ φύλλα δρυὸς ἀπὸ στεφάνι, μικρὸς καθρέφτης μολύβδινος μὲ τὸ γυάλινο δίσκο του καὶ ἄλλα μολύβδινα μικροαντικείμενα, χρυσᾶ σκουλαρίκια κ.λ. (10.787, 10.795, 11.099, 11.105β, 11.117, 11.119, 11.120 α-δ, 11.136).

Περὶσσότερα ὅμοια εὐρήματα καὶ διάφορα ἔδωσε ἡ ἐκτεταμένη ἔρευνα στοὺς τάφους τοῦ συνοικισμοῦ «Ἀξιός». Εἶναι πόρπες τοξωτὲς καὶ ἄλλες ἀπὸ τελαμῶνα (πίν. 22β), ἀσημένιο δακτυλίδι μὲ δακτυλιόλιθο στολισμένο μὲ παράσταση Ἑρμοῦ Κερδώου (πίν. 23γ-δ), ψέλια (πίν. 22α), ἔλλειψοειδῆς λίθος ἰώδους χρώματος σὲ χρυσὸ πλαίσιο μὲ κρίκο, ἀπὸ περιδέριο μὲ χρυσῆ ἄλυσίδα (πίν. 23α), χρυσᾶ σκουλαρίκια (πίν. 23β), λίθινα καὶ ὀστείνα κουμπιὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (πίν. 22γ καὶ 25α-β). Εἶναι ἐπίσης ψέλιο ἀπὸ ξύλο ἀπανθρακωμένο, πῶμα μολύβδινης πυξίδας, χάλκινος καθρέφτης σὲ δυὸ τεμάχια κ.λ. (10.808-10, 10.816, 10.934-936, 10.968, 10.983-92, 10.994, 11.024-025, 10.998β-ζ, 11.055-057, 11.145, 11.169 κ.έ.).

Ζεύγος χρυσῶν σκουλαρικών ἤλθαν ἀπὸ τάφο στοὶ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀμπελώνων, ἀριθ. 97, στοὶ συνοικισμό Ξηροκρήνης (10.912).

Ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Νάστου, στοὶν Ἰ π π ὀ δ ρ ο μ ο, ἤλθαν μαζί μὲ ἄλλα εὐρήματα (ἀνωτ., ἀριθ. 41, καὶ κατωτ., ἀριθ. 54) ἐλεφάντινα μικροτεχνήματα (10.299-300).

Ἀπὸ τίς σωστικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες ἐκ τ ὄ ς τ ῆ ς Θ ε σ σ α λ ο ν ἱ κ η ς, συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς τάφους στῆ Μηχανιώνα καὶ στοὶν Ἅγιο Ἀθανάσιο, καταγράφηκαν ἐπίσης εὐρήματα.

Δύο χάλκινα βραχιόλια ἤλθαν μαζί μὲ τὰ ὑστερορωμαϊκὰ ἀγγεῖα (ἀνωτ., ἀριθ. 41) ἀπὸ τῆ Νέα Μηχανιώνα (10.524-525).

Πλουσιώτερα καὶ περισσότερα ἐνδιαφέροντα ἦταν τὰ κτερίσματα τῶν ἑλληνιστικῶν τάφων τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 68). Εἶχαμε βρῆ ὅ,τι ἄφησε ἡ ἀρχαιοκαπηλικὴ δραστηριότητα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Μετὰ τὴν ἐργαστηριακὴ τους ἐπεξεργασία καταγράφηκαν, πρβλ. Χρονικά 1966-67, πίν. 75α-β) (10.821-826, 10.888).

43. Ὑάλινα. Στὴν κωμῶδια Ἀχαρνῆς τοῦ Ἀριστοφάνη (στ. 74), ὁ ἀρχηγὸς τῆς πρεσβείας στὴν Περσία γυρίζει στὴν Ἀθῆνα καὶ διηγεῖται πῶς τρῶγαν καὶ πίναν ἐκεῖ μὲ γυάλινα ποτήρια. Δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄγνωστα τὰ περσικὰ γυαλιὰ στὴν Ἀθῆνα καὶ γενικώτερα στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ γυαλιὰ ἑλληνικῆς κατασκευῆς ὑπῆρχαν, ἀφοῦ στοὶ ἐργαστήρι τοῦ Φειδία στὴν Ὀλυμπία βρέθηκαν καὶ γυαλιὰ καὶ μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ τους. Ὁ Andrew Oliver, μὲ ἀφορμὴ νέο ἀπόκτημα τοῦ Metropolitan Museum τῆς Νέας Ὑόρκης, ἐξετάζει τὰ ὑάλινα τῆς προελληνιστικῆς ἐποχῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν¹. Ἀναφέρει καὶ τοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων (ἀλλ' ὄχι «tomb of the Lefkadians»,

1. A. O l i v e r, Persian Export Glass, «Journal of Glass Studies», τ. 12 (1970), σ. 9 κ.έ.

σ. 9, σημ. 3) τὰ ύάλινα εύρήματα (Φ. Πέτσας, 'Ο Τάφος τών Λευκαδίων, 1966, σ. 177-178, πίν. 38α-β) και τοϋ Μουσειου τής Θεσσαλονίκης δυό άσημένιες «φιάλες», πού στο σχήμα μοιάζουν τίς ύάλινες, κι ένα ποτήρι ύάλινο, και τὰ τρία από τοϋς τάφους στο Δερβένι (σ. 12 κ.έ.). Καθώς χρονολογεΐται από τὰ άλλα κτερίσματα τοϋ ποτήρι τοϋ Μουσειου τής Θεσσαλονίκης (4ος αϊ. π.Χ.) βοήθει στή χρονολόγησι δυό άλλων όμοίωv του.

Γιά τή μελέτη τών έλληνιστικών χυτών ύάλινων άγγείων τοϋ Μουσειου είναι τώρα κι άλλες πρόσφορες μελέτες δημοσιευμένες στο Journal of Glass Studies¹. 'Υάλινο κεφάλι 'Ιανού τοϋ Μουσειου τής Θεσσαλονίκης μπορεί να παραβληθῆ πρός όμοιο από τή Σιδώνα στο εμπόριο².

Τὰ ν έ α ά π ο κ τ ή μ α τ α τοϋ Μουσειου ἤλθαν από δωρεά, από κατάσχεση ἢ από σωστικές άνασκαφές.

Στή δωρεά Παπαηλιάκη περιλαμβάνονται και τέσσερο ύάλινα άγγεία ἢ μέρη τους (10.355-358).

'Αμοφορίσκος από ύαλόμαζα σέ σχήμα άνεστραμμένου κώνου περιλαμβάνόταν στα κατασχεθέντα άρχαιοπόλου τής Καβάλας, άνωτ., άριθ. 41 και 42. Εικονίζεται, ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 292, πίν. 295γ (10.628).

Στήν κατάσχεση Gericke περιλαμβάνεται και κρίκος από ύαλόμαζα (10.696).

Δύο ψέλια και άλλα μικροαντικείμενα ύάλινα ἤλθαν από τήν κατάσχεση Εϋστ. Μανταδάκη (άνωτ., άριθ. 41 και 42) (10.879, 10.882-883).

Σημαντικός είναι ό άριθμός και ἢ ποικιλία σέ σχήματα κ.λ. τών ύάλινων εύρημάτων στίς σωστικές άνασκαφές τοϋ Δυτικου Νεκροταφείου. Πλούτισαν τήν ἤδη ενδιαφέρουσα Συλλογή 'Υαλίνων τοϋ Μουσειου τής Θεσσαλονίκης και ζητοϋν τό χῶρο τους στήν πτέρυγα τοϋ Μουσειου πού περιμένομε από δεκαετίας να γίνῃ, για τὰ χάλκινα και τὰ μικροτεχνήματα, για τὰ ειδώλια και τὰ ύάλινα, πού τώρα άπλῶς φιλοξενοϋνται στήν αίθουσα 'Εκθέσεως τών άγγείων.

'Από τίς κλινικές τής Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἤλθαν ύάλινα βαλσαμάρια και άλλα άγγεία, μεταξύ τών όποίων και πτηνόμορφα (10.792, 11.093-094, 11.105β). Περισσότερα είναι τὰ ύάλινα από τό συνοισμό «'Αξιός». Τὰ πιό πολλά είναι βαλσαμάρια, μεταξύ τών όποίων και γιγαντιαία (πίν. 24α). Συνήθη επίσης είναι σφαιρικά άγγεία με πλάτυσμα στή βάση και ψηλό λαιμό (πίν. 24β-γ και 25δ-ε). Σπανιώτερα είναι τὰ ιανόμορφα (πίν. 25γ). 'Υπάρχουν επίσης δακτυλιόσχημοι ψηφοι όρμου (χάντρες) κ.λ. (10.798, 10.800,

1. «Journal of Glass Studies», τ. 10 (1968), σ. 17 κ.έ. και 21 κ.έ., τ. 12 (1970), σ. 9 κ.έ. Πρβλ. και D. B. H a r d e n, Ancient Glass, I: Pre-Roman, «The Archaeological Journal», τ. 125 (1968), σ. 46 κ.έ. Για τὰ ρωμαϊκά ό ίδιος, στο ίδιο περιοδικό, τ. 126 (1969), σ. 44 κ.έ.

2. Sotheby Catalogue, Sale of 11 March 1963, σ. 21, άριθ. 69.

10.802, 10.921-925, 10.967, 10.993, 11.025, 11.047, 11.053-054, 11.141, 11.144, 11.165-168, 11.172, 11.174 και 11.183).

Τεμάχια πτηνομόρφων και άλλων άγγειών προήλθαν και από το οικόπεδο Νάστου στον Ίππόδρομο, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, σ. 332 και πίν. 273β, Χρονικά 1966-67, άριθ. 54, πίν. 53α (10.295-299).

Άγγεϊο σέ σχήμα ιανόμορφου παιδικού κεφαλιού, ύψ. 0,088 μ., βρέθηκε κατά τή διάνοιξη χάνδακος μπροστά στέ κτήριο Διοικήσεως του Πανεπιστημίου, στην περιοχή δηλαδή του Άνατολικού Νεκροταφείου (10.878).

Έκτός Θεσσαλονίκης, από τήν κομόπολη Γέφυρα (περιοχή ΜΕΛ), σέ τάφο βρέθηκαν και τρία ψέλια ύάλινα (10.786).

Στά παραδοθέντα από τή Μεγάλη Παναγιά Χαλκιδικής (άνωτ., άριθ. 41) περιλαμβάνεται και γυάλινο βολσαμάριο (πίν. 19γ, δεξιά) (10.079).

44. Λίθινα διάφορα. Ποικίλα λίθινα εύρήματα ήλθαν στο Μουσείο τής Θεσσαλονίκης και καταγράφηκαν κατά τά τελευταία χρόνια.

Στά άρχαία τής κατασχέσεως Gericke ήταν και λίθινη σμίλη προϊστορική (10.706).

Τμήμα λίθινου πελέκεως παραδόθηκε από τόν Α.Δ. Γραμματικό με δήλωση τόπου προελεύσεως: Ρητινή Πιερίας (10.529).

Προϊστορική άξινη, μήκους 0,122 μ., εύρε στέ χωριό Παλιάμπελα Κοιλινδρού και παρέδωκε τό 1968 ό τότε καθηγητής του Οικονομικού Γυμνασίου Άρρένων Θεσσαλονίκης Χαρίλαος Παρασκευάς (10.441).

Έξ νεολιθικούς (:) πελέκεις παρέδωσε ό Ίω. Σαλαγκούδας με δήλωση τόπου προελεύσεως: Κυπαρίσι Βασιλικών, ΑΔ 24, 1969, σ. 304 και πίν. 315α, ιδέ και άνωτ., άριθ. 41.

Δύο λίθινα «ιγδία» νεότερα (ύψη 0,285μ. και 0,135 μ.) εύρηκε «σε μπάζω» και παρέδωκε ό Ίω. Μανάκος (10.612-613).

45. Έπιγραφές. Άπό τό βιβλίο του U. Hausmann¹ άντλείται και καταχωρίζεται στο SEG ή επιγραφή έλληνιστικού αναγλύφου, που είναι εκτεθειμένο στο Μουσείο τής Θεσσαλονίκης:

Ίππάλκμω ήρωι Σελευκεύς Μελη...²

Άπό μελέτη του G. Manganaro (Χρονικό 1951-65, άριθ. 25) άντλούνται και καταχωρίζονται επίσης επιγραφές άναθηματικές στους Αιγυπτίους θεούς³.

1. U. H a u s m a n n, Griechische Weihreliefs, 1960.

2. Ό Edson...με άνέθηκε..., IG X, II, 1, άριθ. 48. Ή δημοσίευση του τεύχους των επιγραφών τής Θεσσαλονίκης (1972) περιέλαβε μέρος τής βιβλιογραφίας που παρουσιάζεται για τις επιγραφές στα Χρονικά αυτά με καθυστέρηση. Στά Μακεδονικά του 1975 θα δώσω, έλπίζω, ένα σημείωμα για τό IG X, II, 1.

3. SEG, τ. 24 (1969), άριθ. 560-563.

Ἄλλες ἐπιγραφές ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου: graffito χριστιανικῶν χρόνων τοῦ Ὠδείου, ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στὸν τοῖχο τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ἡ κτητορικὴ τοῦ Ὠδείου¹. Πρόσφατα δημοσιεύματα δίνουν ἐπίσης ἀφορμὴ νὰ καταχωρισθοῦν σχόλια². Καὶ οἱ ἐπιγραφές σαρκοφάγων, ποὺ δημοσίευσε πρῶτος ὁ Πέτρος Θέμελης καὶ ἔγιναν ἀφορμὴ συζητήσεως γιὰ τὴ μακεδονικὴ χρονολογία, καταχωρίζονται ὀλόκληρες μὲ τὰ σχετικὰ σχόλια καὶ τὴ βιβλιογραφία τους καὶ μὲ τὸ συμπέρασμα, πὼς βασικά ὁ Π. Θέμελης εἶχε δίκαιο χρονολογώντας στὸ 147 π.Χ. τὴν πρώτη ἐπιγραφή, ἐνῶ ἡ δευτέρη πρέπει νὰ χρονολογηθῆ μετὰ τὸ 212 μ.Χ., ὅπως πρότεινε ἡ Φ. Πατάζογλου³.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ κρατῆρος ἀπὸ τὸ Δερβένι καταχωρίζεται μὲ τὴ μορφή, ποὺ τῆς ἀναγνώρισε ὁ J. Bousquet⁴:

Ἀστιόνειος Ἀναξαγορέοι ἐς Λαρίσας.

Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 22.

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῶν Πανελλήνων Τ. Αἰλίου Γεμεινίου Μακεδόνο (JHS 42, 1922, σ. 167 κέ.) τῶρα στοῦ James H. Oliver, Marcus Aurelius, Aspects of Civic and Cultural Policy in the East⁵. Ἀπ' αὐτὴν μαθαίνομε πὼς τὰ Πανελλήνια γίνονταν κατὰ κανονικὰ διαστήματα καὶ ὅτι τὰ ἀριθμοῦσαν.

Ὁ G. Daux διορθώνει τὴν πρώτη δημοσίευση ἐπιγραφῆς σαρκοφάγου (ΑΔ 20, 1965, σ. 411), τῆς ὁποίας δίνει εἰκόνα⁶. Γιὰ τὴ λέξη γ α μ β ρ ὁ ς πρβλ. J. καὶ L. Robert⁷.

Οἱ J. καὶ L. Robert σχολιάζοντας ἐπιγραφές τάφων τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου⁸ παρατηροῦν ὅτι ἡ λ. ἐ ν β α τ ἦ δὲν ἀπαντᾷ στὸ Λεξικὸν Liddell-Scott-Jones καὶ παραπέμπουν σὲ προηγούμενες παρατηρήσεις τους (Bull. 1964, ἀριθ. 631).

Ἡ κατάσχεση ἐνεπίγραφου ἀναθήματος (ΑΔ 23, 1968, Χρον., σ. 325 καὶ πίν. 273στ') ἀναφέρεται καὶ σωστὰ ἀποκλείεται ἡ Θράκη ὡς τόπος προελεύσεώς του⁹. Ἡ ἐπιγραφή στὴ χάλκινη ὑδρία ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι (ἀνωτ., ἀριθ. 42, Vanderpool) μνημονεύεται ἀντλημένη ἀπὸ τὰ Μακεδονικά 9, 1969, σ. 135, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε κι αὐτὴ «en 1954», ὅπως κατὰ παρανόηση γράφεται στὸ

1. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 564, 569 καὶ 570.

2. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 565-567.

3. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 568.

4. SEG ἔ.ἀ., ἀριθ. 571. Πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 42.

5. «Hesperia», Suppl. XIII, Princeton 1970, σ. 125 κ.έ., ἀριθ. 49. Πρβλ. σ. 130 καὶ 136.

6. BCH, τ. 92 (1968), σ. 628 κ.έ., εἰκ. 2.

7. Bull. Épig. 1969, ἀριθ. 368. Ἄλλες παρατηρήσεις στὸ Bull. 1968, ἀριθ. 326.

8. Bull. Épig. 1969, ἀριθ. 367.

9. Bull. Épig. 1970, ἀριθ. 352.

Bulletin¹. Καταχωρίζεται² (παρμένη από το ΑΔ 23, 1968, Χρον.) ή διγλωσση επιγραφή, της οποίας το ελληνικό κείμενο είναι: *Γάιε Προίλλιε χάρε' καί σὸ πολλὰ τίς ποτε εἶ.* Για τὴ φόρμουλα παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης Ant. Class. 1963, 13 καὶ σημ. 65, Bull. Épig. 1964, 249-250, καὶ 1967, 681³. Ἄντλουνται ἀπὸ τὸ ΑΔ ἐπίσης καὶ καταχωρίζονται ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Λητταίας Πύλης⁴. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἴπποδρόμου⁵ πρέπει νὰ παραβληθῆ πρὸς τὴν ἐπιγραφή τοῦ εἰδωλίου ἀπὸ τὴν Ἄμφιπολη στὸ Μουσεῖο τῆς Καβάλας.

Ἐκ τῶν Χρονικῶν 1966-67 ἀντλουνται καὶ καταχωρίζονται στὸ Bulletin Épigraφική διάφορες ἐπιγραφές. Γιὰ μιὰ δυσανάγνωστη, «παλίμψηστη», δώσαμε μόνον σχετικῶς καλὴ φωτογραφία. Ἐν τούτοις παρατηρεῖται⁶: «La photographie est indechiffable, sauf quelques syllabes ici ou là. On a l'impression d'une mauvaise plaisanterie». Θὰ ἦταν δικαιότερη πρὸς τὴ φωτογραφία ἡ διατύπωση: «ἡ ἐπιγραφή εἶναι indechiffable». Καὶ δὲν χρειάζοταν τίποτε ἄλλο. Πικρόχολα σχόλια εἶναι περιττά, ἂν δὲν εἶναι κάτι σὰν «mauvaise plaisanterie», ποῦ δὲν ταιριάζει ν' ἀποδίδεται ἐκεῖ ποῦ δὲν πρέπει.

«C'est en fait non pas un decret, mais la dédicace d'une statue d'Antonin conformément à un decret», παρατηροῦν σωστά οἱ J. καὶ L. Robert⁷ γιὰ τὴν ἐπιγραφή τῶν Πανελλήνων (ΑΔ 23, 1968, Χρον. 326, καὶ Μακεδονικά 9, 1969, σ. 143 κ.έ.). Ἐξ ἄλλου διορθώνουν: [δι]απεμφέν, ἀντὶ [κατ]απεμφθέν στουὺς στίχους 7-8.

Στὰ παραδείγματα πολύχρονης, ἀνεπίτρεπτης καθυστέρησης τῆς δημοσίευσως τυχαίων μάλιστα εὐρημάτων, ποῦ συγκέντρωσε ὁ G. Daux⁸, θὰ περίμενε κανεὶς καὶ τὸ Γυμνασιαρχικὸ Νόμο τῆς Βεροίας (καὶ βέβαια, καὶ κάτι ἄλλα, ὅπως ὁ «μακεδονικὸς» τάφος στουὺς Δελφούς!). Ἰδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 34.

Τὰ νέα ἐπιγραφικὰ ἀποκτῆματα τοῦ Μουσείου εἶναι ὅλα σχεδὸν ἐπιτίμβεις ἐπιγραφές σὲ σαρκοφάγους, στήλες καὶ πλάκες.

Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ὠνὴ οἰκία, τὴν ὁποία παρέδωσε ὁ Ἄντ. Παντάλης καὶ δήλωσε τὸν ἴδιο τόπο προελεύσεως μὲ τὰ ἀγγεῖα, ἀνωτ., ἀριθ.

1. Bull. Épig. 1970, ἀριθ. 366.

2. Bull. Épig. 1970, ἀριθ. 368.

3. Ἄπαντὰ καὶ σὲ ἄλλη σαρκοφάγο τῆς Θεσσαλονίκης, νεώτερο εὐρημα, ἀδημοσίευτη (ἀριθ. Μ.Θ. 11461).

4. Bull. Épig., αὐτόθι.

5. Αὐτόθι.

6. Bull. Épig. 1970, ἀριθ. 369.

7. Bull. Épig. 1970, ἀριθ. 367.

8. BCH, τ. 93 (1969), σ. 950.

41. Ἐλπίζω νὰ τὴ δημοσιεύσω προσεχῶς, ὅπως καὶ τὶς ἄλλες νέες ἐπιγραφές (10.467).

Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο καὶ ἡ ἀναθηματικὴ στήλη ἀπὸ τὸ Λαχανᾶ (ἀνωτ. ἀριθ. 39) διατηροῦν μέρος ἐπιγραφῆς (10.819).

Ἐπιτύμβιας πλάκας ἐνεπίγραφης τμήμα, ποῦ σώζει τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ νεκροῦ βρέθηκε τυχαῖα τὸ 1962, κατὰ τὴ δῆλωση, στὸ χῶρο τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου στὸ Δερβένι καὶ παραδόθηκε τὸ 1970 ἀπὸ τὸν Ἄθαν. Αἶγδα. Μέγ. σ. ὕψος: 0,445 μ. (11.132).

Ἀπὸ κατὰ σελήνη προῆλθε ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ὁρμούλιας Χαλκιδικῆς (10.448).

Οἱ ἄλλες ἐπιγραφές προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς πόλεως.

Ὁ ἐργοδηγὸς τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης Ἰω. Κ. Βουλγαρίδης παρέδωσε μαρμάρινη ἐνεπίγραφη πλάκα ἐπιτύμβια, ποῦ βρέθηκε στὴν Πλατεῖα Ἰω. Μεταξᾶ, πρὸς Δυσμᾶς τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς: *Θάρσ(ε)ι Δομνῖνε Ἐμεσηνέ· οὐδ(ε)ῖς ἀθάνατος* (πίν. 26α). Ὑπενθυμίζει τὸν κοσμοπολιτικὸ χαρακτήρα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ ἐπιτάφιο τοῦ Δομνίνου ἀπὸ τὴν Ἔμεσα τῆς Συρίας τῆς Ἀπαμηνῆς ἐπὶ τοῦ Ὁρόντου. Εἶναι ἡ γενέτειρα τῆς Ἰουλίας Δόμνας (καὶ τῆς Μαμαίας καὶ τοῦ Ἐλαγαβάλου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου). Ἡ ἐπιγραφή πάντως εἶναι πολὺ μεταγενεστέρα, τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων, πρβλ. π.χ. ἐπιγραφή τῆς Πέλλας, *Balkan Studies* 4, 1963, σ. 167, ἀριθ. 13 καὶ πίν. VIII, 2, καὶ IX, 2¹. Ἀξιοσημείωτὴ ἡ ἀβεβαιότητα στὴ γραφή τῶν διφθόγγων: *εἰδία* στὴν ἐπιγραφή τῆς Πέλλας, *θάρσι* καὶ *οὐδῖς* στὴν ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης. Διφθογοὶ πλέον δὲν ὑπάρχουν ἴσως, παρὰ μόνον γιὰ τοὺς Γραμματικούς.

Ἐπιτάφια πλάκα μὲ δυὸ ἐπιγραφές βρέθηκε «στὰ μπάζα» στὸ Μπέχτσι-νάρ. Μέγ. σωζ. ὕψος 0,32 μ. (10.001).

Ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο ἤλθαν οἱ ἐξῆς ἐπιγραφές:

Ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ «Ἀξιὸς» μαρμάρινες ἐπιτύμβιες πλάκες ἐνεπίγραφες, δῖγλωσση ἐπιγραφή (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 300 καὶ πίν. 310β) κ.ἄ. (10.773-776, 10.845-846, 10.849-850, 11.017-022, 11.028).

1. Ἡ παρουσία Ἐμεσηνῶν καὶ Ἀπαμηνῶν στὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι θέμα, ποῦ θέλει περισσότερη διαπραγμάτευση. Ἡ Ἀπάμεια εἶναι διάδοχος τῆς Πέλλας τῆς Συρίας. Θὰ ἔχω ἀφορμὴ, ἐλπίζω, νὰ ἐπανέλθω.

Τὸ ὄνομα Δομνίνος ἀπαντᾷ παραλλαγμένο σὲ ὕστερη (4ου αἰ. μ.Χ. ἢ καὶ ἀργότερα) ἐπιγραφή ἐπιτάφιας πλάκας τῆς Θεσσαλονίκης (ἀριθ. 2268) ἀγνώστου προελεύσεως, IG XX, II, 1, ἀριθ. * 795, καὶ τὸ ἴδιο ὄνομα πρέπει νὰ νοηθῆ στὸ στίχο 8 τῆς ἐπιγραφῆς αὐτόθι, ἀριθ. * 859, ποῦ χρονολογεῖται περὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

²Από τὸ οἰκόπεδο τῶν κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς ἤλθαν ἐπίσης ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές σὲ στήλες (ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 300 κ.έ. καὶ πίν. 311α-γ), σὲ πλάκες, σὲ ἀνάγλυφο νεκρόδειπνο κ.λ. (10.770-772, 10.777, 11.037, 11.121-122, 11.142-143).

Κάλυμμα σαμαρωτὸ μικρῆς σαρκοφάγου ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἐπολλωνιάδος φέρει καὶ ἐπιγραφή (11.010).

³Απὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ληταίας Πύλης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀνωτ., ἀριθ. 39, προῆλθαν καὶ κομμάτια ἀπὸ μαρμάρινα ἀνάγλυφα ἐνεπίγραφα, ὅπως ἀετωματικὴ στήλη (μέγ. σωζ. ὕψος 1,34 μ.), ἄλλη στήλη (μέγ. σ. ὕψος 0,92 μ.) καὶ τρεῖς πλάκες ποὺ σώζουν μέρη ἐπιγραφῶν (10.762, 10.764, 10.766-767, 10.769).

Εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ συγχρόνως ἀπογοητευτικὸ ὅτι ἀπὸ τὴν πόλη, μέσα στὸν περιβόλο τῶν τειχῶν, μόνο ἴχνη ἐπιγραφῆς σὲ τμῆμα στήλης, ποὺ ἔγινε κατόφλι σὲ δευτέρη χρήσι, ἀναφέρονται, ἀνωτ., ἀριθ. 38. Ἴσως σὲ στρώματα βαθύτερα κάτι διατηρεῖται.

⁴Απὸ τὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο εἶχαμε ἐπίσης ἐπιγραφές διάφορες: Τμῆμα πλευρᾶς σαρκοφάγου σώζει μέρος ἐπιγραφῆς, ποὺ δημοσιεύθηκε (ΑΔ, 25, 1970, Χρον. σ. 349), καθὼς καὶ στήλη ἐνεπίγραφο με προτομὴ (ΑΔ, ἔ.ἀ., πίν. 303α) (10.853, 10.856).

⁵Ἐπιτύμβια μαρμάρινη στήλη ἐνεπίγραφο ἀπὸ τὴν Πανεπιστημιούπολη, εἶναι τυχαῖο εὑρημα κατὰ τὴ διάνοιξη χάνδακος μπροστὰ στὸ κτήριο Διοικήσεως (10.857).

Μαρμάρινη σαρκοφάγος ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο τῆς ἄλλοτε Φοιτητικῆς Λέσχης, στὴν ὁδὸ Βασιλίσσης Σοφίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κύρια ἐπιγραφή στὴν πλευρὰ τῆς ὄψεως, φέρει ἐπιγραφές καὶ στίς δυὸ στενές πλευρές με τοὺς τυπικοὺς χαιρετισμοὺς: *Χαῖρε παροδεῖτα* ἀπὸ τὴ μιά, *Χαῖρε Μένανδρε* ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐπὸ τὸ ἴδιο οἰκόπεδο τῆς Φοιτητικῆς Λέσχης προῆλθε καὶ ἄλλη ἐνεπίγραφο σαρκοφάγος με τὸ κάλυμμα τῆς (10.040-041).

Τρεῖς ἐπιτύμβιες ἐνεπίγραφες πλάκες, ἡ μία με προτομὴ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἤλθαν ἀπὸ τὴν ὁδὸ Κων. Μελενίκου, ἀριθ. 1-3, ποὺ γειτονεύει με τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους, ἐνῶ προηγουμένως περιλαμβάνονταν στὸ Ἀνατολικὸ Νεκροταφεῖο. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39 (11.125-127).

⁶Ἐντεχισμένους στὸ θαλάσσιο τείχος βρέθηκε «βωμός», ποὺ διατηρεῖ καὶ μέρος ἐπιγραφῆς. Ἴδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 38 (10.745).

⁷Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39-42¹.

1. Τῶν προηγουμένων ἐτῶν προσκτῆματα ἐπιγραφικὰ ἰδὲ στὰ Χρονικά τῶν περιοδικῶν: π.χ. ἐπιγραφή σὲ ρωμαϊκὴ σαρκοφάγος, ΑΔ, τ. 22 (1967). Χρονικά, σ. 377, εἰκόνα εἰς Χρονικά 1966-67, πίν. 24δ. Ἄλλες στὴν Chronique 1968-69, σ. 1062 κ.έ., ὅπου εἰκονίζεται τὸ θρακικὸ ἐνεπίγραφο καὶ ἀνάγλυφο ἀνάθημα εἰς Δία Ὑψιστον (εἰκ. 385). Ἄλλ' ἀπὸ τὴν Chronique 1968-69... κάτι ἄλλαξε στὴν καλὴ παράδοση!

46. Πάπυρος. Ὁ Ε. G. Turner δημοσίευσε λαμπρὴ εἰσαγωγή στοὺς ἑλληνικοὺς παπύρους¹, ὅπου ἀναφέρεται (σ. 39 καὶ 77) ἡ εὑρεση τοῦ παπύρου ἀπὸ τὸ Δερβένι (ἀλήθεια βρέθηκε τὸ 1962, ὄχι τὸ 1963, ὅπως κινδυνεύει νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, σ. 39) καὶ περιγράφεται ἡ μέθοδος, ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Βιεννέζος Α. Fackelmann γιὰ τὴν ἀνέλιξη καὶ τὴ συντήρηση τῶν φύλλων τοῦ παπύρου (σ. 56). Ὁ πάπυρος θεωρεῖται (σ. 24 κ.ά.) ὁ ἀρχαιότερος πιθανῶς (ἀπ' ὄσους ἔχομε). Οἱ πληροφορίες ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ δημοσιεύματα τοῦ Στ. Καψωμένου (δηλ. ΑΔ καὶ Gnomon), ὅπου γίνεται παραπομπή (κεφ. II, σημ. 4), πρβλ. Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 46.

Τὸ ὄρφικὸ κείμενο τοῦ παπύρου γίνεται ἀντικείμενο παρατηρήσεων², ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐκταθοῦμε πολὺ στὸ θέμα, ποὺ μένει μᾶλλον στὸ περιθώριο τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν Χρονικῶν αὐτῶν.

47. Νομίματα. Οἱ χωρικοὶ μας καὶ οἱ ἐργάτες ποὺ ἀναδεύουν τὰ χόματα, οἱ κυνηγοὶ καὶ οἱ φιλάρχαιοι, περισσότερο ἀπὸ ἄλλα ἀρχαῖα προσέχουν καὶ κρατοῦν τὰ νομίματα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι στίς ἐκκλήσεις τῆς Ἐφορείας νὰ παραδοθῶν ἢ νὰ δηλωθῶν τὰ ἀρχαῖα, ἢ ἀνταπόκριση ἐκδηλώθηκε πιὸ πολὺ μὲ τὴ δήλωση ἢ τὴν παράδοση νομισμάτων.

Μακρὺς εἶναι ὁ κατάλογος, ἀλλὰ εἶναι ἔργο καὶ δικαιοσύνης καὶ σκοπιμότητος ἐπιστημονικῆς νὰ καταχωρισθοῦν κατ' ἀνάγκην χωρὶς πληρότητα ὅλα τὰ δωρηθέντα καὶ παραδοθέντα.

Σαραναδῶο χάλκινα νομίματα καὶ ἓνα ἀσημένιο δῶροσε ἀπὸ τὴ Συλλογὴ του (περιοχὴ Πολυγύρου) ὁ Νικ. Χρ. Τσουμίτας (10.276).

Μαζί μὲ τὰ εἰδῶλια (ἀνωτ., ἀριθ. 41) παραδόθη καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα ἀπὸ τὴν Ἄντισσα τῆς Λέσβου, καὶ ἀπὸ τὸν Ἀξὸ Γιαννιτσῶν χάλκινα, ἓνα ἑλληνιστικὸ καὶ τρία ρωμαϊκὰ (10.256, 10.262).

Νόμισμα χάλκινο τοῦ Κωνσταντίνου Β' παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Α. Τσεκούρα μὲ προέλευση: Νέο Κορδελιό, ὁδὸς Κυδωνιῶν, καὶ ἄλλο ἐπίσης χάλκινο, ρωμαϊκὸ, ἀπὸ τὸν Ἄν. Δέρπαπα μὲ προέλευση: Πρῶτῃ Σερρῶν (10.267-10.268).

Χάλκινο νόμισμα τῆς Πέλλας παραδόθηκε ἀπὸ τὸ δικηγόρο κ. Μακρίδη μὲ προέλευση: Κατερίνη, τρία χάλκινα παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Παναγ. Καριπίδη: Καλόκαστρο Σερρῶν, καὶ ἑνδεκα χάλκινα ἀπὸ τὸν Ἄναστ. Χατζό-

1. E. G. Turner, Greek Papyri, An Introduction, Princeton 1968.

2. R. Merkelbach, Der Orphische Papyrus von Derveni, «Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik», τ. 1 (1967), σ. 21 κ.έ., A. Henrichs, Die «Erdmutter» Demeter (p. Derveni und Eurip. Bakch. 275f.), στὸ ἴδιο περιοδικό, τ. 3 (1968), σ. 111 κ.έ., Walter Burkert, Orpheus und die Vorsokratiker, Bemerkungen zum Derveni-Papyrus und zur pythagoreischen Zahlenlehre (Hans Strohm zum 60 Geburtstag), «Antike und Abendland», τ. 14, 2 (1968), σ. 93-114, Delvoye-Roux, La civilisation grecque κ.λ., 2, σ. 256, εἰκ. 87.

πουλο: περιοχή Πέλλας. Ἐκ τῆς τριῆς νομίματα τοῦ παρέδωσε ὁ Ἰω. Βικελούδας, χωρὶς δήλωση τόπου προελεύσεως, ἕνα εἶναι ἀσημένιο τοῦ Ἰαδριανού, ἕνα χάλκινο ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων καὶ τὸ τρίτο ὀθωμανικὸ (10.270-10.273).

Ὁ Π. Παπαδόπουλος, χρυσοκόμος, κάτοικος Καβάλας, ἔδωσε, χωρὶς δήλωση τόπου προελεύσεως, χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου, ρωμαϊκῶν χρόνων, (Α. Προτομή Ἀλεξάνδρου με ταινία πρὸς δεξιά, Β. Τράπεζα προσφωρῶν (;) καὶ ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ) καὶ ἄλλο χάλκινο με προτομή Διογύσου κ.λ., χάλκινο Φιλίππου Β', ἄλλο τετράγωνο χάλκινο καὶ ἀσημένιο βυζαντινὸ (10.275).

Δεκαεννέα χάλκινα νομίματα καὶ ἕνα ἀσημένιο ἀθηναϊκὸ παρέδωσε ὁ Β. Συμεωνίδης, προέλευση: Ποντοηράκλεια Κιλικίας (10.284).

Ὁ Β. Καραγιαννίδης παρέδωσε 8 χάλκινα νομίματα ἀρχαῖα ἐλληνικὰ καὶ ἕνα ἀσημένιο ρωμαϊκῆς δημοκρατίας, ἀπὸ τῆς Μικροκώμης Προφήτου Λαγκαδᾶ (10.440).

Ἐννέα χρυσὰ σκυφωτὰ νομίματα παρέδωσε ὁ Ἄντ. Παντάλης με δήλωση τόπου προελεύσεως: περιοχή Παναγία Βραστῶν Χαλκιδικῆς (10.444) Πέντε χάλκινα νομίματα καὶ μέρος ἔκτου ἦλθαν ἀπὸ τάφο σὲ θέσει Σταυρὸς στὴν περιοχή Προφήτου Λαγκαδᾶ (10.283).

Δύο ἀσημένια, ἄλλο ἐπάργυρο καὶ ἕννεα χάλκινα νομίματα, ὅλα ρωμαϊκὰ ἦλθαν ἀπὸ τῆς Μεγάλῃς Παναγίᾃ Χαλκιδικῆς καὶ παραδόθηκαν μαζί με ἀγγελία κ.λ. ἀνωτ., ἀριθ. 41 (10.486-496, 10.499).

Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β' καὶ ἄλλο τοῦ Γορδιανού παρέδωσε ὁ Γρηγ. Θεοχαρίδης δηλώνοντας τόπο προελεύσεως γιὰ τὸ πρῶτο τὴν περιοχή τοῦ Νέστου, γιὰ τὸ δεύτερο τὴν Θεσσαλονίκη (10.501-502).

Ὁ Ζαχ. Ἄντ. Ζάχος παρέδωσε ἀσημένιο νόμισμα Χαλκιδέων (Ἀπόλλων-κιθάρα), ἄλλο χάλκινο τῶν Χαλκιδέων (Ἀπόλλων-κιθάρα) καὶ τρίτο ἀσημένιο νόμισμα, με δήλωση τόπου προελεύσεως: Σκιώνη (10.750-752).

Χάλκινο νόμισμα Ἀλεξάνδρου παρέδωσε ἡ Δ. Μουταφιάδου μαζί με τὰ γλυπτά, ἀνωτ., ἀριθ. 39 (10.755).

Ἀσημένιο νόμισμα Ἀλεξάνδρου ἦλθε ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ ὁμοίως παραδόθηκε ἀπὸ τὸ μαθητὴ Στ. Παν. Θεοδοσιάδη με δήλωση τόπου εὑρέσεως τὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου! (10.885, 10.889).

Ὁ συλλέκτης νομισμάτων καὶ ἄλλων ἐπιφανειακῶν ἀρχαίων στὴν περιοχή Πέλλας Ἄναστ. Χατζόπουλος παρέδωσε καὶ ἄλλα δώδεκα χάλκινα νομίματα, τὰ περισσότερα ἐλληνικῶν χρόνων (10.890).

Δύο ἀσημένια καὶ 29 χάλκινα νομίματα παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Στ. Εὐαγγ. Ἐπανομίτη με δήλωση τόπου εὑρέσεως: περιοχή Ἀδὰμ Ζαγκλιβερίου (10.891).

Ἐνα ἀσημένιο καὶ δώδεκα χάλκινα νομίματα παρέδωσε ὁ Δημ. Χρ.

Σέμπογλου, κάτοικος Διδυμοτείχου, με δήλωση τόπου εὑρέσεως: Πλωτινούπολις (10.892).

Ἀσημένιο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ Μακεδόνων (Α. Ἀλέξανδρος, Β. ΑΕ-SILLAS) παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Δ. Δημητριάδη (10.907).

Ἀσημένιο νόμισμα (Πήγασος-κοῖλο τετράγωνο) βρέθηκε ἀπὸ τὸν Παῖσιο Κουρτιάδη σὲ χωράφι τῆς Μεθώνης. Ὁ ἴδιος παρέδωσε χωριστὰ 7 χάλκινα νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων 4 ρωμαϊκῶν χρόνων, φθαρμένα. Τὰ ἄλλα εἶναι:

α) Α. Κεφαλή Ἡρακλέους, Β. Ἀετὸς-έρπετὸ καὶ ΠΥΔΝΑΙΩΝ.

β) Κασσάνδρου, Α. Ἡρακλῆς-Ἀλέξανδρος, Β. Ἴππεύς.

γ) Κρίσπου, Α. Προτομή Κρίσπου, Crispus, Β. Ὀπλίτης (10.952).

Ἀπὸ τὸ Ξηροχώρι, βορείως τῆς Θεσσαλονίκης, ἤλθαν καὶ παραδόθηκαν στὸ Μουσεῖο 42 χάλκινα νομίσματα Μακεδόνων Βασιλέων (11.008).

Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀθηναίων, ἄλλο Θασίων καὶ χάλκινο νόμισμα Κώνσταντος παραδόθηκαν ὡς προερχόμενα ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη (11.009).

Χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκὸ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Πέτρο Τάνη ὡς εὑρημα στὰ λατομεῖα Ἀραβησοῦ Γιαννιτσῶν (11.023).

Ἀσημένιο δίδραχμο Μ. Ἀλεξάνδρου ἤλθε ἀπὸ τῆ θέση Παλαιόκαστρο τῆς Ἀρέθουσας Λαγκαδᾶ (11.038).

Χάλκινο νόμισμα (Α. Κεφάλι Απόλλωνος πρὸς δεξιὰ, Β. Λύρα καὶ ΒΟΤΤΙΑΙΩΝ) 392-379 π.Χ., παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Ζαφειρούδη (11.128).

Ἀσημένιο τετράδραχμο Περσέως ἀπὸ τὴν Πέλλα βρέθηκε στὴ θέση Αἰλῆ καὶ παραδόθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Τσαχαλάκη (11.164).

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ κ α τ α σ χ έ σ ε ι ς ἤλθαν ἐπίσης πολλὰ νομίσματα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης:

Ἔτσι ἤλθαν ἀπὸ τὸ «κτῆμα Παπαγεωργίου» στὴν «Τούμπα τοῦ Τόψιν», δηλαδὴ τῆς Γεφύρας, τέσσερα ἀσημένια καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα (10.267-273).

Ἀσημένιο ρωμαϊκὸ νόμισμα μαζί με χάλκινο βυζαντινὸ ἤλθαν ἐπίσης ἀπὸ κατάσχεση (10.277).

Ἀπὸ κατάσχεση προῆλθε (μαζί με δύο κίβδηλα καὶ τὸ ἀνάγλυφο ὑπ' ἀριθ. 10.442, ἀνωτ., ἀριθ. 39) μικρὸ ἀσημένιο νόμισμα (10.443).

Ἀσημένιο τετράδραχμο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἄλλο τετρώβολο τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', χρυσὸ τρίβωλο τῶν Θασίων καὶ χρυσὸς ὀβολὸς τοῦ Φιλίππου κατασχέθηκαν μαζί με ἄλλα ἀρχαῖα (ἀνωτ., ἀριθ. 41-43) σὲ ἀρχαιοκάπηλο ἀπὸ τὴν Καβάλα. Πρβλ. ΑΔ 25, 1969, Χρον., σ. 292 καὶ πίν. 295, κάτω (10.641-644).

Ἀσημένιο νόμισμα Γορδιανοῦ, 64 χάλκινα διάφορα, 5 δανάκες χρυσές, χάλκινο νόμισμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου κ.λ., κατασχέθηκαν μαζί με τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς κατασχέσεως Gericke, ἰδὲ ἀνωτ., ἀριθ. 39 κ.έ. (10.714-715, 10.717, 10.728-729 καὶ 10.732).

²Από κατάσχεση προήλθαν και 9 χάλκινα νομίσματα (4 του Φιλίππου Β' και 5 του Κασσάνδρου) (10.886).

³Ασημένιο τετράδραχμο Σελεύκου Α' (312-280) π.Χ. και άσημένια δραχμή του Μ. Ἀλεξάνδρου προήλθαν επίσης από κατάσχεση (11.132-133).

⁴Από τις σωστικές άνασκαφές της Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ήλθαν τὰ έξης νομίσματα και δανάκες:

Δύο χάλκινα νομίσματα ήλθαν από τάφο στην Εύρωπὸ τῆς Παιονίας (10.279).

⁵Από τὸ θαλάσσιο τείχος τῆς Θεσσαλονίκης ήλθε χάλκινο νόμισμα Ἀμφιπόλεως (Α. κεφάλι Ποσειδῶνος με ταινία, πρὸς δεξιά, Β. Ρόπαλο, ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ, μονόγραμμα), 187-31 π.Χ. Πρβλ. Gaebler, πίν. IX, 1 (10.274).

Χάλκινο νόμισμα τῆς Πέλλας βρέθηκε κατά τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Κωνστ. Μελενίκου (10.280).

Τρία χάλκινα νομίσματα (και βυζαντινὸ κύαθιο) βρέθηκαν κατά τὴν έσκαφή οἰκοπέδου στην ὁδὸ Σωκράτους, ἀριθ. 47-49. Ἴδὲ και άνωτ., ἀριθ. 38 (10.450-451).

Χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων (Θεσσαλονίκης και ἄλλο ἄλλης πόλεως, Ἀνωϊνιανὸς Σαλωνείνας, Διοκλητιανοῦ και Μαξιμιανοῦ, ἄσάριο Κωνσταντίνου Β') εὑρέθησαν μαζί με ἄγγεϊα κ.ά. στους τάφους τῆς Νέας Μηχανιώνας (άνωτ., ἀριθ. 41 και 42, και κατωτ., Μηχανιώνα) (10.526-531).

Πολλὰ νομίσματα βρέθηκαν κατά τις σωστικές άνασκαφές στην περιοχή του Δυτικὸῦ Νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης:

⁶Από τὴν Κτηνιατρικὴ Σχολή, εκτὸς εξαιρέσεων (φθαρμένο νόμισμα Κασσάνδρου, ἀριθ. 10.793), τὰ νομίσματα χρονολογῶνται σὲ ρωμαϊκοὺς αυτοκρατορικοὺς χρόνους, τὰ περισσότερα στην ὕστερη ρωμαιοκρατία (10.793, 11.098, 11.100, 11.110, 11.118).

Στους ίδιους ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀνάγονται και τὰ νομίσματα τῶν σωστικῶν άνασκαφῶν του συνοικισμοῦ «Ἀξιός», πού, ἐλπίζω, θὰ δημοσιευθοῦν με έκτενέστερη έκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν άνασκαφῶν αυτῶν· τις ἐγκατέλειπα κατ' ἀνάγκη, ἀπότομα επίσης, με τὴ βίβλωση ἐνέργεια τῆς μεταθέσεώς μου στην Πάτρα (10.813, 10.969-971, 10.974-976, 10.995-997, 11.025, 11.060, 11.146α, 11.147, 11.171, 11.176-177, 11.179-180).

⁷Από τους τάφους στις «Βίλλες» τῆς Νέας Καλλικράτειας ήλθαν νομίσματα χάλκινα, Διοκλητιανοῦ κ.ά., μαζί με τὰ πηλίνα, άνωτ., ἀριθ. 41.

(Μερικά νομίσματα ἔχουν καταγραφή στο Εὑρετήριο χωρίς στοιχεία προελεύσεως κ.λ., ὅπως τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.282, 10.285 κ.ά.).

Δανάκες. Χρυσές δανάκες ήλθαν: α) Ἀπό ρωμαϊκὸ τάφο καμαρωτὸ κοντὰ στην Καρίτσα (Δίον) τῆς Πιερίας (10.278). β) Ἀπό τὴ σαρκοφάγο ὑπ' ἀριθ. 11.041, άνωτ., ἀριθ. 40, ήλθε χρυσὴ δανάκη με έκτυπη παράσταση

προτομής γυναικός πρὸς ἀριστερὰ καὶ τὴν ἐπιγραφή IVLIA MAMAEA AUG. (11.036). γ-δ) Δύο δανάκες ἔχομε ἀπὸ τὶς κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς, τὴ μὴ μὲ παράσταση αἰγάρου πρὸς δεξιὰ καὶ μὲ ἐπιγραφή δυσανάγνωστη, καὶ τὴν ἄλλη μὲ ἔκτυπη προτομὴ Ἰουλίας Δόμνας καὶ ἐπιγραφή IULIA AUGUSTA (11.134-135). ε-ιγ) Ἐννέα δανάκες βρέθηκαν στοὺς τάφους τοῦ συνοικισμοῦ Ἀξιός. Δύο μὲ προτομὴ γυναίκας, μὲ καλύπτρα (ἡ μία πίν. 26β). Ἄλλη μὲ ἔκτυπη γραμμικὴ διακόσμηση. Τέταρτη μὲ ἔκτυπη παράσταση κανθάρου (πίν. 26γ), καὶ ἄλλες δύο ἐπίσης μὲ ἔκτυπη διακόσμηση: Δύο φέρουν προτομὴ αὐτοκράτορος (Μ. Αἰρηλίου; πίν.26δ) καὶ ἄλλη ἀετοῦ μὲ ἐπιγραφή (10.972, 10.977, 10.999-980, 10.982, 11-137-138, 11.146, 11.178).

Στὴ νομισματικὴ βιβλιογραφία τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἀνωτ., ἀριθ. 23, ὑπάρχουν καὶ εἰδικότερες ἀναφορὲς στὴ νομισματοκοπία τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ Livia σὲ νομίσματα τῆς πόλεως συζητεῖται¹. Νομίσματα τῆς Θεσσαλονίκης μὲ Κάβειρο καὶ σύμβολά του (σφυρὶ καὶ ρυτὸ) ἀναφέρει ἡ Phyllis Lehmann². Ἡ Borka Dragoeníc-Josifovska δημοσιεύει θησαυρὸ νομισμάτων ἀπὸ τὸ Margvinci, τὰ περισσότερα τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Θεσσαλονίκης³. Τὸ Margvinci εἶναι κοντὰ στὴ Γευγελή τῆς Γιουγκοσλαβίας κι ἐκεῖ ἀνέσκαψε ἡ Β. Dragoeníc-Josifovska καὶ μὲ ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα εὐρήματα ταύτισε τὸν τόπο πρὸς τὶς Ἰδομένεσ⁴.

48. Ν ο μ ι σ μ α τ ὄ σ η μ ο. Τὸ νομισματόσημο μὲ τὸ κεφάλι τῆς Ὀλυμπιάδος (ἀνωτ., ἀριθ. 19 καὶ εἰκ. 8) εἰκονίζεται στοῦ Ρ. Bamm τὸ βιβλίον γιὰ τὸ Μ. Ἀλέξανδρο, πρβλ. ἀνωτ., ἀριθ. 7⁵. Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 19 (Nau).

ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΑ

49. Σ υ λ λ ο γ ῆ Π α π α η λ ι ά κ η. Ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Γεωργίου Παπαηλιάκη, ἄλλα δωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀνωτ., ἀριθ. 39, 41, 42 καὶ 43, καὶ ἄλλα κράτησαν οἱ κληρονόμοι (πρβλ. Χρονικὸ 1966-67, σ. 148 κ.έ.) μαζί μὲ τὰ κίβδηλα. Ἀπὸ τὰ γνήσια, ποὺ ἔμειναν στὴ Συλλογὴ εἰκονίζονται ἐδῶ μερικὰ χάλκινα μικροαντικείμενα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Εἶναι:

1. Γνωρίζω μόνον ἀπὸ βιβλιοκρισία τοῦ George M. A. Hanfmann τὸ βιβλίον τοῦ Walter Hatto Gross, Julia Augusta, «Göttingische Gelehrte Anzeigen», τ. 218 (1966), σ. 29 κ.έ., εἰδικὰ σ. 31.

2. Samothrace 3, 1969, I, σ. 296, σημ. 96.

3. «Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Σκοπιῶν», τ. 22 (1970), σ. 353 κ.έ.

4. Αὐτόθι, τ. 19 (1967), σ. 307 κ.έ.

5. Ρ. Bamm, ἔ.ά., σ. 48.

1. Πτηνόμορφο εξάρτημα, ύψ. 0,097 μ., μήκ. 0,136 μ. (πίν. 27α). Πρβλ. Jan Bouzek, *Greco-Macedonian Bronzes*, Πράγα 1973, σ. 14 κ.έ., Group A, Simple Birds, και εικ. 1 και 49, ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 1.

2. Δικωνικοί ψήφοι ὄρμου διάφοροι στὴ μορφή καὶ στὸ μέγεθος, ἀπὸ πρώιμους ἕως καὶ «mannneristic» (πίν. 27β, τὰ δύο δεξιὰ, καὶ γ). Πρβλ. J. Bouzek, ἔ.ἀ., εικ. 50, ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 2.

3. Διάτρητο δικωνικό εξάρτημα, μήκ. 0,0325 μ. (πίν. 27β, ἀριστερά). Πρβλ. J. Bouzek, ἔ.ἀ., καὶ ἐδῶ, κατωτ., βιβλιοκρισία, εικ. 2.

50. Σ υ λ λ ο γ ῆ Ἑ ρ α κ λ ῆ Β α σ ι λ ε ῖ ο υ. Ἄγγεια τῆς Συλλογῆς Ἑρ. Βασιλείου δημοσίευσε ἡ Φωτεινὴ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου, ἀνωτ., ἀριθ. 41.

51. Ἄ λ λ ε ς Σ υ λ λ ο γ έ ς. Τὰ κατωτέρω, στὴν κατοχὴ ἰδιωτῶν, ἀρ-
χαιὰ δὲν ἀποτελοῦν Ἀρχαιολογικὲς Συλλογές μετὴν ἔννοια τοῦ Νόμου περὶ
Ἀρχαιοτήτων. Ἀπλῶς δηλώθηκε κατὰ Νόμον ἡ κατοχὴ τους.

Σ υ λ λ ο γ ῆ Π έ τ ρ ο υ Μ ό ν τ ζ α λ α. Δηλώθηκαν:

1. Εἰδῶλιο ὄρθιας γυναίκας σὲ μετωπικὴ στάση, μετὰ χέρια γυρισμένα
στὴν κοιλιὰ. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Στὸ κεφάλι πόλο. Ὀχρὸς (κορινθια-
κός;) πηλός. Ὑψος 0,172 μ. Ἀρχαϊκοὶ χρόνοι (πίν. 28α).

2. Ὅμοιο μικρότερο. Ὑψος 0,133 μ. (πίν. 28β).

3. Εἰδῶλιο γυναίκας μετὰ πόλο καθισμένης σὲ θρόνο. Κόκκινος πηλός.
Ὑψος 0,123 μ. (πίν. 28γ).

4-5. Δύο πώματα πυξίδων χωρὶς τὶς κομβιόσχημες λαβές τους. Διάμ. 0,131
μ. καὶ 0,125 μ. (πίν. 28δ-ε).

6. Πυξίδα ἐρυθρόμορφη χωρὶς τὸ πῶμα καὶ τὴ βάση. Διακόσμηση: ζώνη
μετὰ ἰωνικὸ κυμάτιο. Ὑψος 0,07 μ., διάμ. χείλους 0,073 μ.

7. Μικρὴ πυξίδα μετὰ τὸ πῶμα τῆς χωρὶς τὴν κομβιόσχημη λαβή. Δύο
ζεύγη ὀπῶν κατὰ διάμετρον καὶ στὸ πῶμα καὶ στὸ σῶμα τῆς πυξίδος. Διακό-
σμηση: ταινίες καὶ στιγμῆς μετὰ γάνωμα πάνω σὲ ὠχρὸ ἔδαφος. Ὑψος μετὰ τὸ
πῶμα 0,054 μ., διάμ. πώματος 0,058 μ.

8. Κυάθιο μετὰ ἴχνη ὠχροῦ ἐπιχρίσματος. Ὑψος 0,031 μ., διάμ. χείλους
0,092 μ.

9. Ἀσκόμορφο ἀγγεῖο-σουρωτήρι μετὰ ἐρυθρόμορφη διακόσμηση φύλλων.
Ὑψος 0,091 μ. (πίν. 29γ-δ).

10. Μικρὴ δακρυδόχος ἄβαφη. Ὑψος 0,085 μ.

11. Μικρὴ μελανόμορφη οἰνοχόη μετὰ παράσταση δύο καθισμένων ἀντι-
κρυστὰ γυναικῶν. Ὑψος μετὰ τὴ λαβή: 0,0685 μ.

12. Μελανόμορφη λήκυθος χωρὶς τὴ λαβή καὶ τὸ στόμιο. Πάνω σὲ ὠχρὸ
ἐπίχρισμα φύλλα κισσοῦ κ.λ. Μέγ. σ. ὕψος 0,1365 μ. (πίν. 29ε).

13. Ἄλλη, χωρίς τὸ στόμιο. Σὲ ὠχρὸ ἐπίχρσιμα μαίανδρος καὶ ζατρίκι. Μέγ. σ. ὕψος 0,119 μ. (πίν. 29β).

14. Λυκῆθιο μελαμβραφὲς χωρίς τὴ λαβὴ καὶ τὸ στόμιο. Ἀκτινωτὴ διακόσμηση στὸν ὄμο. Μέγ. σ. ὕψος 0,078 μ.

15. Ἐρυθρόμορφη πελίκη. Στὴν κύρια ὄψη (πίν. 29α) δύο ὄρθιες γυναῖκες ἀντικρυστὰ πάνω ἀπὸ πυξίδα ἀπλώνουν ἕνα τους χέρι. Ἄνω καὶ κάτω: ἰωνικὸ κυμάτιο. Στὴν ἄλλη ὄψη διακρίνεται γυναίκα πρὸς δεξιὰ μὲ τὰ χέρια πάνω ὅπὸ πυξίδα. Ἰωνικὰ κυμάτια ἐπίσης. Ὑψος 0,185 μ.

16. Τμῆμα χάλκινου ἀντικειμένου τριγωνικοῦ σχήματος, διαστ. 0,05 μ. × 0,033 μ.

Συλλογὴ Κορνηλίου Ρουτσῶνη. Ὁ Κορνήλιος Ρουτσῶνης, ἰατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Πλάτωνος, ἀριθ. 27, ἐδήλωσε τὴν 12.12.1967, ὅτι ἔχει στὴν κατοχὴ του τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

Α'. Νομίσματα.

1. Ἀσημένιο Ἀλεξάνδρου Γ' (336-323 π.Χ.). Α. Κεφάλι Ἡρακλῆ ἀγέ- νειου μὲ λεοντὴ πρὸς ἀριστερά. Β. Ζεὺς καθήμενος πρὸς δεξιὰ, μὲ ἀέτο στὸ δεξιὸ καὶ σκῆπτρο στὸ ἀριστερό, καί:]AN[

2. Χάλκινο τοῦ Πύρρου (319-272 π.Χ.). Α. Μακεδονικὴ ἀσπίδα καὶ στὸ κέντρο της: ΠΡ. Β. Μέσα σὲ στεφάνι δρυὸς κράνος καὶ ΒΑ[.]. Πρβλ. S. W. Grose, Greek Coins II, σ. 70, πίν. 133, 18.

3. Χάλκινο τοῦ Φιλίππου Ε' (221-179 π.Χ.). Α. Κεφάλι ἦρωος Περσέως πρὸς ἀριστερά. Β. Ἄετος μὲ ἀνοιχτὲς πτέρυγες καὶ $\begin{matrix} B & A \\ \phi & | \end{matrix}$. Σύμπλεγμα: $\mathcal{A}$

4. Τρία χάλκινα Ἀμφιπόλεως (424-358 π.Χ.). Α. Κεφάλι Ἀπόλλωνος μὲ ταινία πρὸς ἀριστερά. Β. Δάδα λαμπαδηδρομίας καὶ $\begin{matrix} \Delta M \\ \phi & | \end{matrix}$. Πρβλ. Grose, σ. 27, πίν. 117, 11.

5. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν. Α. Κεφάλι νεαροῦ ἀνδρὸς πρὸ δεξιὰ. Β. Γυναικεῖα μορφή καθισμένη πρὸς ἀριστερά, καὶ ΑΜΦΙΠΟ[.]ΤΩΝ.

6. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν ἐπὶ Δομτιανοῦ (81-96 μ.Χ.). Α. Κεφαλὴ Δο- μιτιανοῦ πρὸς δεξιὸν καὶ]Y[ ]AICAP Δ[ ]MITIAN[. Β. Ἄρτεμις Ταυροπόλος ὄρθη πρὸς ἀριστερά μὲ δάδα καὶ ΑΜΦΙΠΟΛΙΤΩΝ. Πρβλ. Grose, πίν. 118, 5.

7. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, ἐπὶ Ἄλ. Σεβήρου (222-235 μ.Χ.). Α. Προτο- μὴ Ἄλ. Σεβήρου μὲ διάδημα πρὸς δεξιὰ καὶ]CEV[. Β. Γυναικεῖα μορφή καθι- σμένη σὲ θρόνον πρὸς ἀριστερά κρατᾷ φιάλη καί: ΑΜΦΙΠΟΛ[ΕΙΤΩΝ]. Πρβλ. Grose, πίν. 119, 2.

8. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων, Α. Προτομὴ αὐ- τοκράτορος μὲ στεφάνι πρὸς δεξιὰ, καὶ]OTEC[. Β. Γυναικεῖα μορφή καθι- σμένη σὲ θρόνον πρὸς ἀριστερά κρατᾷ φιάλη καὶ [ΑΜΦ]ΠΟΛ[ΙΤΩΝ].

9. Χάλκινο Ἀμφιπολιτῶν, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομὴ αὐτο-

κρατείρας πρὸς δεξιὰ, καὶ ΙΟΥΛΙΑ ΑΥΓΟ[ΥΣΤΑ]. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ ΑΜΦΕΙΠΟΛΕΙΤΩΝ.

10. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Μ. Ὀτακιλίας (244-249 μ.Χ.). Α. Προτομή τῆς αὐτοκρατείρας πρὸς δεξιὰ, καὶ Μ. ΟΤΑΚΙΛΙΑ. Β. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ JAUS PELLA.

11. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Φιλίππου Ἄραβος (244-249 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή. Β. Γυναικεία μορφή, καθισμένη σὲ θρόνο πρὸς ἄριστερά, καὶ ἐπιγραφή.

12. Χάλκινο τῆς Πέλλας, Γορδιανοῦ Γ' (238-244 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες, πρὸς δεξιὰ καὶ ἐπιγραφή. Β. Πάν γυμνός, καθισμένος σὲ βράχο, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή.

13. Χάλκινο Δίου, ἐπὶ Γαλλιανοῦ (253-268 μ.Χ.). Α. Προτομή Γαλλιανοῦ μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, σὲ στεφάνι ἀπὸ ἀνάγλυφες στιγμές καὶ ἐπιγραφή. Β. Ἄνδρική μορφή μὲ σκῆπτρο, καθισμένη πρὸς ἄριστερά, μὲ βωμὸ μπροστά της. Ἄπέναντι, γυναικεία μορφή βαδίζει πρὸς δεξιὰ, ἐπιγραφή, καὶ στὸ ἔξω: DD.

14. Χάλκινο Θεσσαλονίκης, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομή τῆς πόλεως πυργοστεφανωμένη πρὸς δεξιὰ, μέσα σὲ στεφάνι ἀπὸ ἀνάγλυφες στιγμές, καί: ΘΕCΣΑΛ ΟΝΕΙΚΗ. Β. Σὲ στεφάνι μὲ ἀνάγλυφες στιγμές γύρω: Θ ε σ σ α λ ο ν ι κ έ ω ν, σὲ 4 στίχους. Πρβλ. G. MacDonald, Cat. Hunterian Collection, I, σ. 369.

15. Χάλκινο Θεσσαλονίκης, ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου. Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή: Β. Κάβειρος ὄρθιος πρὸς ἄριστερά μεταξύ δύο ἀκμόνων, καὶ JΛΟΝΙΚ[. Πρβλ. Seaby- Kozolubski, Greek Coins and their Values, σ. 54, 610.

16. Χάλκινο Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ ἄκτινες πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή. Β. Ζεὺς δίνει στὸν αὐτοκράτορα τὴ Νίκη πάνω σὲ σφαίρα, CONCORDIA MILITUM, καὶ στὸ πεδίο: ΚΤ Πρβλ. Seaby, Roman Coins, 313, 3.410.

17. Χάλκινο Κωνσταντίνου Α' (306-337 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ CONSTANTINUS AUG. Β. ἐπιγραφή.

18. Δύο χάλκινα Κωνσταντίνου Β' (337-361 μ.Χ.). Α. Προτομή τοῦ αὐτοκράτορος μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καὶ ἐπιγραφή D. N. CONSTANTINUS P F AUG. Β. Ὁ αὐτοκράτωρ ὄρθιος, πρὸς ἄριστερά, κρατεῖ σφαίρα μὲ τὸ δεξιὸ καὶ σκῆπτρο μὲ τὸ ἄριστερό. Ἐπιγραφή: SPES REI PUBLICAE. Στὸ πεδίο: SMTS. Πρβλ. H. Mattingly, Roman Coins, πίν. LX, 2.

19. Χάλκινο Ἀρκαδίου (383-408 μ.Χ.). Α. Προτομή Ἀρκαδίου μὲ διάδημα, πρὸς δεξιὰ, καί: D. N. ARCADIUS P. [F. AUG]. Β. Νίκη βαδίζει πρὸς δεξιὰ σύροντας αἰχμάλωτο καί: SALUS R[EI PUBLICAE]. Στὸ ἔξω: CONST. Πρβλ. Seaby, Roman Coins, 261, 4.134.

20. Χάλκινο, ελληνικῶν χρόνων. Α. Κεφάλι γυναικείας μορφῆς πρὸς δεξιά. Πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, στὰ μαλλιά, κάτι σφαιρικό. Β. Σκύλος πρὸς δεξιά.

21. Χάλκινο, αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Α. Προτομή ἐφήβου πρὸς δεξιά. Β. Νίκη βαδίζει πρὸς ἄριστερά.

21α. Χάλκινο, βυζαντινῶν χρόνων. Α. Μορφὴ δυσδιάγνωστη, Β. Ἐπιγραφή σὲ 4 στίχους.

Β'. Μετάλλινα.

22. Χάλκινης ὀκτώσχημης πόρπης κομμάτια, ποὺ συγκολλήθηκαν (πίν. 35στ).

23-26. Τέσσερα ψέλια διάφορα (πίν. 30α-β).

27-28. Χάλκινα ἐξαρτήματα (πίν. 30γ) ἵπποσκευῆς(ς), ὅπως J. Boardman-J. Hayes, Excavations at Tocra 1963-1965, The Archaic Deposits, I, σ. 158, ἀριθ. 64, εἰκ. 76, ἀριθ. 64. Ἐπίσης Jan Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes, Πράγα 1973, σ. 158, εἰκ. 46,3-8, ἰδιαίτερα ἀπὸ τῆ Χαλκιδικῆ, τὰ ὑπ' ἀριθ. 5-6 (ἀπὸ τὸ Τρίλοφον - Μεσημέρι στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ΑΕ 1937, σ. 517 κ.έ., ἀριθ. 11-12, πίν. 2η-θ) καὶ ὑπ' ἀριθ. 7 (ἀπὸ τῆ «Δυτ. Χαλκιδικῆ», Amandry, Coll. Stathatos I, πίν. 27, 183) καὶ ὑπ' ἀριθ. 8-9 ἀπὸ τῆ Γευγελή.

Γ'. Ὑάλινα.

29-31. Δύο βαλσαμάρια (τὸ ἓνα, πίν. 31δ) καὶ κουμπὶ (;) διάτρητο, ρομαϊκῶν χρόνων (πίν. 31ε).

Δ'. Πήλινα εἰδώλια.

32. Προτομή γυναικείας μορφῆς ντυμένης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποὺ τὸ κρατᾷ μὲ τὸ ἄριστερό, ἐνῶ στὸ δεξι κρατοῦσε ἄνθος. Συγκολλημένο ἀπὸ κομμάτια καὶ συμπληρωμένο. Ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Μέγ. διαστ.: 0,155×0,138 μ.

33. Ὅρθια μορφὴ ντυμένη μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο κρατεῖ πτηνὸ μὲ τὸ δεξι στηριγμένο πάνω στὸ μηρό. Ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος. Μέγ. σ. ὕψος 0,08 μ. (πίν. 31α).

34. Γυναικεία μορφὴ ντυμένη μὲ δωρικό χιτῶνα κρατεῖ τὸ ἱμάτιο μὲ τὰ χέρια. Στὸ κεφάλι κάλυμμα. Ἐπίχρισμα ἐξίτηλο. Ὑψος 0,11 μ. Πρβλ. S. Mollard-Besques, Myrina II, σ. 23, ἀριθ. 1.010 (πίν. 31β).

35. Ἀνδρική μορφὴ καθιστῆ πάνω σὲ βράχο. Χλαμύδα πορπώνεται στὸ δεξι ὄμο ἀφίνοντας γυμνὸ τὸ σῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεξι χέρι. Ἴχνη ἐπιχρίσματος. Ὑψος 0,12 μ. (πίν. 31γ).

36. Περιστέρη (;) μὲ διπλωμένα τὰ φτερά. Λευκὸ ἐπίχρισμα. Μέγ. ὕψος 0,08 μ., μέγ. μήκος 0,10 μ.

Ἔλα τὰ εἰδώλια ἀνήκουν σὲ κλασσικοὺς χρόνους.

Ε'. Ἀγγεῖα πήλινα κ.λ.

37. Πρόχους χειροποίητη τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, συγκολ-

λημένη από κομμάτια και συμπληρωμένη. Περιστενελέγη στην "Αρνισσα. Μέγ. σ. ύψος 0,127 μ. (πίν. 32α).

38. Πολύ μικρό χυτροειδές άγγειο μόνωτο, άκέραιο. Πηλός σταχτώμαυρος. "Υψος 0,04 μ., διάμ. χειλ. 0,032 μ. (πίν. 32β).

39. Πήλινο άλάβαστρο άκέραιο. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Κλασσικόν χρόνων. "Υψος 0,185 μ.

40. "Αλάβαστρο από όστουν κλασσικόν χρόνων. "Υψος 0,133 μ.

41-44. Ληκύθια, ένα έρυθρόμορφο με άνθέμιο κ.λ., ύψος 0,115 μ., άλλο άγάνωτο, ύψ. 0,10 μ., τρίτο με δικτυωτή διακόσμηση, ύψ. 0,088 μ., και τέταρτο όμοιο πρὸς τὸ πρώτο, ύψ. 0,076 μ. Κλασσικόν χρόνων (πίν. 33α-δ).

45-46. Δακρυδόχος με επίχρισμα «ϊώδες» στὸ κάτω μέρος και ζώνες ψηλότερα, ύψ. 0,095 μ., και άλλη μικρότερη με καστανές ζώνες στὸν ὄμο και στὸ λαιμό, ύψ. 0,08 μ.

47-48. Δύο δακρυδόχοι τύπου βυζαντινοῦ κανίου, ρωμαϊκόν χρόνων. "Υψη 0,153 μ. και 0,154 μ. (πίν. 32γ).

49. Τριφυλλόστομη οίνοχόη με αναπτυγμένη γάστρα, αγάνωτη. "Ακέραιο. Ρωμαϊκόν χρόνων. "Υψος 0,17 μ. (πίν. 34α).

50-52. Λύχνος μονόμυξος κλασσικός, άλλος τρίμυξος έλληνιστικός και βάση ψηλή τρίτου λύχνου. "Υψη: 0,035 μ. οί πρώτοι και 0,065 μ. ή βάση (πίν. 34β-δ).

53. Λαβή άμφορέως ένσφράγιστη. "Ανω: ΦΙΛΙΣΚΟΣ, κάτω: ΘΑΣΙΩΝ, με ανάγλυφο λαγωνικό στη μέση. Τομή της λαβής ὀσειδής. Κλασσική εποχή. Πλάτος 0,045 μ. (πίν. 35α).

54-56. Τρία κυάθια μελαμβαφή, κλασσικόν χρόνων. "Υψη 0,04 μ. τὸ πρώτο, 0,03 μ. τὰ άλλα δύο (πίν. 35β-γ).

57. Μικρή λεκανίδα χωρίς τις λαβές και μέρος τοῦ χείλους. "Επίχρισμα κίτρινότεφρο. "Υψος 0,033 μ.

58. Σκυφίδιο κλασσικόν χρόνων, ύψ. 0,025 μ.

59-60. Πυξίδα έλληνιστικού τύπου με τὸ κάλυμμά της, ύψος 0,083 μ., και άλλο κάλυμμα πυξίδος ὀμοίου τύπου με ανάγλυφη κεφαλή Σατύρου και, στην κάθετη επιφάνεια, ανάγλυφες μορφές γυναικείες και άνδρικές τοῦ διονυσιακοῦ κύκλου. "Υψος 0,08 μ. (πίν. 35δ-ε).

Συλλογή "Αναστασίου Φωστηροπούλου. "Ο "Αν. Φωστηρόπουλος, ιατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, επί της "Εγνατίας, αριθ. 17, έδηλωσε διάφορα αρχαία την 12.12.1967 καταχωρισμένα στη δήλωση σε ὀμάδες ὡς εξής: α) Μετάλλια (χωρίς τόπο προελεύσεως, αριθ. 1-14), άλλα από τάφο στη Χαλκιδική (αριθ. 15-21) και άλλα από την "Αμφίπολη (αριθ. 22-28), ὄθεν προέρχονται κατά τη δήλωση και λίθινος πέλεκυς (αριθ. 29) και τρία δάλια άγγεία (αριθ. 30-32) και τρία πήλινα (αριθ. 33-35). "Αγνώστου προε-

λεύσεως ἐδηλώθησαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα πήλινα ἀγγεῖα (ἀριθ. 36-56), λύχνοι (ἀριθ. 57-63) καὶ εἰδώλια (ἀριθ. 64-100).

Ἀναλυτικώτερα τὰ δηλωθέντα εἶναι τὰ ἐξῆς:

1-3. Τρεῖς χάλκινες ὀκτώσχημες πόρπες ἀπὸ σύρμα τετραγώνου διατομῆς, μήκους: α) 0,147 μ., β) 0,139 μ., γ) 0,099 μ. Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (οἱ δύο, πίν. 36α).

4-12. Ἐννέα χάλκινα βραχιόλια διάφορα. Ἔχουν τὸ ἔλασμα κυλινδρικό (μὲ ἄκρα ὀρθογωνιασμένα) ἢ πρισματικῆς διατομῆς καὶ διακοσμημένο, ἢ συνεστραμμένο. Μεγ. διάμετρος ἀπὸ 0,092 μ.-0,035 μ.

13. Χάλκινοι κρικοί δύο, μὲ σφαιρικὲς ἀποφύσεις, ἐνάλληλοι, ὅπὸ χαμούρα, Bouzek 16, ὁμάδα E, Rings with globular or more complicated protrusions, σ. 159 κ.έ., πίν. 50, ἀριθ. 41.

14. Χάλκινο δακτυλίδι μὲ στεφάνι τριγωνικῆς τομῆς καὶ σφενδόνη ρομβοειδῆ μὲ ἀποστρογγυλωμένες τὶς ἀμβλείες γωνίες καὶ διακόσμηση ἐγχαράκτη. Μῆκος σφενδόνης 0,018 μ.

15-20. Δύο λαβίδες (πίν. 38ε) καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα διάφορα, ρωμαϊκῶν χρόνων. Βρέθηκαν σὲ τάφο, κατὰ τὴ δῆλωση, μαζί μὲ τὸ ἐπόμενο νόμισμα.

21. Χάλκινο νόμισμα M. Αὐρηλίου (161-180 μ.Χ.), πρβλ. Seaby, Roman Coins and their Values, 102, 1.325.

21-24. Δύο χάλκινες καὶ μία λίθινη ἀμφικωνικὲς ψῆφοι, ἀκέραιες. Μῆκη: α) 0,0925 μ., β) 0,053 μ., γ) 0,028 μ. Οἱ πρῶτες τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἡ τρίτη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

25. Χάλκινο ἐξάρτημα ἵπποσκευῆς ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο διασταυρούμενους αὐλοῦς (πίν. 36β), μήκος 0,053 μ., J. Boardman, Excavations at Tokra 1963-65, σ. 158, ἀριθ. 64, εἰκ. 76, ἀριθ. 64. Πρβλ. καὶ ὅμοια ἐξαρτήματα τῆς συλλογῆς Ρουτσώνη, ἀριθ. 27-28.

26. Κομβιόσχημο στολίδι, διαμ. 0,04 μ., χάλκινο.

27-28. Δύο ἰδιόμορφα χάλκινα ἀντικείμενα. Μεγ. διάστ. α) 0,045 μ., β) 0,065 μ.

29. Λίθινος πέλεκυς, ἄτρητος. Μέγ. μήκος 0,05 μ.

30-32. Τρία ὑάλινα βαλσαμάρια, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὑψη: α) 0,07 μ., β) 0,066 μ., γ) 0,04 μ.

33. Σκύφος μελαμβοφῆς μὲ ἐμπέστα ἀνθέμια καὶ ἄλλη rouletted διακόσμηση στὸ ἐσωτερικό. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,055 μ.

34-36. Τρία ληκύθια μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση, κλασσικῶν χρόνων. Ὑψη: α) 0,125 μ., β) 0,07 μ., γ) 0,119 μ. (τὸ ὑπ' ἀριθ. 36, πίν. 37α).

37. Ληκύθιο ἐρυθρόμορφο μὲ παράσταση γυναικὸς καθιστῆς μὲ τὸ χέρι ἀπλωμένο μπροστά. Στὸ ἔδαφος κάλαθος (:), στὸν τοῖχο πίσω κρεμασμένη ταινία. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,10 μ. (πίν. 37β).

38. Άλλο μελαμβραφές πλὴν ζώνης κάτω ἀπὸ τὸν ὄμο, ὅπου ζητοειδῆ κοσμήματα. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ύψος: 0,085 μ.

39. Λήκυθος ἐρυθρόμορφη μὲ παράσταση ὄρθιας γυναίκας ντυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποῦ ἀπλώνει τὸ χέρι μπροστά, πάνω ἀπὸ δυσδιάγνωστο ἀντικείμενο, ἴσως πλημοχόη. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ύψος 0,156 μ. (πίν. 37γ).

40. Άλλη μὲ ἀπολεπισμένο τὸ γάνωμα καὶ ἴχνη μόνον τῆς ἄλλης διακοσμήσεως. Ύψος 0,21 μ. (πίν. 37δ).

41. Πρόχους ἀκέραια μὲ διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι. Ύψος 0,085 μ. (πίν. 38α).

42. Πυξίδα ἑλληνιστικοῦ τύπου, μὲ κάλυμμα στολισμένο μὲ κοκκινωπές ζῶνες καί, στὴν ἄνω κυρτῆ ἐπιφάνεια, ροδόχροα καὶ μαῦρα πέταλα ἐναλλάξ. Ύψος 0,087 μ. (πίν. 38β).

43. Πλημοχόη μελαμβραφῆς μὲ διακόσμηση περὶ τὸ στόμιο. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ύψος 0,144 μ.

44-56. Δεκατρία ρωμαϊκῶν χρόνων ἄβαφα ἀγγεῖα διάφορα. Εἶναι τρεῖς οἰνοχόες ἀκέραιες (πίν. 38γ), ἓνα δῖωτο καὶ ἓνα μόνωτο χωρὶς τίς λαβές τους, ἄλλα δύο μόνωτα καὶ τρίτο δῖωτο ἀκέραια, δακρυδόχος, δύο βαθιεῖς φιάλες δῖωτες ἀκέραιες καὶ δύο φιάλες μὲ ἐμπιεστη διακόσμηση (πίν. 38δ). Ύψη: α) 0,18 μ., β) 0,155 μ., γ) 0,145 μ., δ) 0,10 μ., ε) μέγ. σ. 0,09 μ. στ) 0,087 μ., ζ) 0,075 μ., η) 0,07 μ., θ) 0,12 μ., ι) 0,09 μ., ια) 0,086 μ., ιβ) 0,055 μ., ιγ) 0,05 μ.

57-63. Ἑπτὰ λύχνη διάφοροι: ἕνας κλασσικὸν, ἄλλος ἑλληνιστικὸν, οἱ λοιποὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Μήκη: α) 0,77 μ., β) 0,06 μ., γ) 0,11 μ., δ) 0,102 μ., ε) 0,105 μ., στ) 0,11 μ., ζ) 0,10 μ. (πίν. 39α-β).

64-65. Δύο διαφορετικὰ εἰδῶλια ὄρθιας ἀνδρική μορφῆς, τὸ ἓνα πάνω σὲ στρογγυλὴ ψηλὴ βάση, τὸ ἄλλο πάνω σὲ τετράπλευρη χαμηλότερη. Χαρακτηριστικὴ ἀμφίεση Τελεσφόρου. Στὸ πρῶτο διαβάζεται πίσω μὲ πιθανότητα τὸ ὄνομα: Φ ι λ ὀ ξ ε ν ο ς καὶ εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ δεύτερο ἑλληνιστικὸ, ὅπως καὶ τὰ ἐπόμενα. Ύψη: α) 0,20 μ., β) 0,12 μ. (πίν. 40α-β).

66-70. Ἄττις καθισμένοι (40γ), τὰ ἄνω μέρη ἄλλων τριῶν (πίν. 40δ), καὶ πέμπτο ἀκέραιο εἰδῶλιο (πίν. 41α). Φέρουν ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ χρωμάτων (ἰώδες, ἐρυθρό). Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Μέγ. ὕψη: α) 0,165 μ., β) 0,11 μ., γ) 0,085 μ., δ) 0,085 μ. ε) 0,155 μ.

71-72. Δύο εἰδῶλια νέου μὲ καυσία (τὸ ἓνα πίν. 41β). Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι. Ύψη μέγ.: α) 0,11 μ., β) 0,18 μ.

73. Εἰδῶλιο ἐπιφίλου. Λεῖπει τὸ μέσο τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός, ὥστε δὲν συγκολλᾶται τὸ ἄνω μέρος (πίν. 41δ). Μῆκος βάσεως 0,07 μ.

74. Πήλινη προτομὴ γυναικείας μορφῆς μὲ χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ διάδημα. Ἄνθος στὸ δεξιὸ πρὸ τοῦ στήθους, καρπὸς στὸ ἀριστερὸ. Κλασσικοὶ χρόνοι. Πῆλὸς καστανὸς ὠχρὸς, λευκὸ ἐπίχρισμα. Ύψος 0,115 μ., πλ. 0,10 μ.

75. Γυναικεία μορφή καθισμένη σὲ θρόνο μὲ ὀρθογώνιες ἀπολήξεις

τοῦ ἔρεισινώτου. Πηλὸς καὶ ἐπίχρσιμα ὅπως τὸ προηγούμενο. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,105 μ. (πίν. 41ε).

76. Γυναίκα κυφοροῦσα καθιστὴ καὶ ντυμένη ποδῆρη χειριδωτὸ χιτῶνα. Στὸ κεφάλι διάδημα. Κρατᾷ κάτι μὲ τὸ δεξι, πάνω στὸ γόνα. Πηλὸς κοκκινωπός, λευκὸ ἐπίχρσιμα καὶ στὰ μαλλιά καστανοκόκκινο χρῶμα. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ὑψος 0,075 μ. (πίν. 41γ).

77-79. Τρία εἰδῶλια παρόμοια, καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, σὲ ψηλὸ θρόνο, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ πρῶτο ἔχει γράμματα δυσδιάγνωστα πίσω, τοῦ τελευταίου μένει τὸ κεφάλι ἀκάλυπτο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Ὑψη: α) 0,145μ., β) 0,14 μ., γ) 0,14 μ. (πίν. 42α-β).

80. Παρόμοιος τύπος εἰδωλίου. Ἡ κόμη δένεται πίσω σὲ πλατὺ κρωβύλο καὶ στολιζέται μὲ τριγωνικὸ διάδημα (πίν. 43α).

81-87. Ἑπτὸ εἰδῶλια Ἀφροδίτης διαφόρων τύπων ρωμαϊκῶν χρόνων ἤτοι: α) Genitrix πάνω σὲ ψηλὴ τετράπλευρη βάση μὲ ἀνάγλυφη παράσταση θαλασσίας θεότητος πάνω σὲ ἰππόκαμπο καὶ πίσω ἐπιγραφή (Λούκιος;), ὕψ. 0,20 μ. (πίν. 43β). β) Ἄλλη γυμνή, κρατᾷ τὸ ἱμάτιο μὲ τὸ δεξι πίσω ἀπὸ τὸν ὄμο, μὲ τὸ ἄριστερό πάνω σὲ στήριγμα, συνοδεύεται ἀπὸ δελφίني, ὕψ. 0,185μ. (πίν. 44α). γ) Ἄλλη γυμνὴ ἐπίσης περιβάλλεται, πίσω, ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο κρατᾷ μὲ τὸ ἄριστερό πάνω ἀπὸ τὸν ὄμο, ἐνῶ μὲ τὸ δεξι τὸ πτυχώνει μπροστὰ καλύπτοντας τὴν αἰδῶ. Ὑψος 0,185 μ. (πίν. 43γ). δ) Pudica, μαῦρο ἀπὸ καπνιά, ὕψ. 0,203 μ. (πίν. 44β). ε) Ἄλλη ντυμένη μὲ ἀχειριδωτὸ χιτῶνα, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὰ νῶτα. Τὸ δεξι χέρι στὸ σανδάλι τοῦ ἀνασηκωμένου δεξιοῦ ποδιοῦ, τὸ ἄριστερό συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο καὶ στηρίζει Ἐρωτα πάνω στὸ στήθος. Στὴν ψηλὴ βάση ἀνάγλυφη παράσταση δύο γυναικῶν ἀντικρυστῶν ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω. Ἐπίχρσιμα ρόδινο. Ὑψος 0,21 (πίν. 44γ). στ) Ἄλλη γυμνὴ Ἀφροδίτη ὄρθια πάνω σὲ ψηλὴ τετράπλευρη βάση, μὲ τὸ δεξιὸ τῆς σκέλος στάσιμο, τὸ ἄριστερό ἄνετο, στηριγμένη μὲ τὸ ἄριστερό τῆς χέρι σὲ ἑρμαϊκὴ στήλη. Ὑψος 0,13 μ. (πίν. 45α). ζ) Ἄλλη ὄρθια πάνω σὲ ψηλὴ βάση, γυμνὴ, κρατᾷ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τὸ ἱμάτιο μὲ τὰ δύο τῆς χέρια, στηρίζει τὸν ἄριστερό ἀγκῶνα πάνω σὲ ἀγαλμάτιο ὄρθιου Πανὸς καὶ συνοδεύεται ἀπὸ δελφίني, πού μὲ τὸ ἄκρο τῆς οὐρᾶς του καλύπτει τὴν αἰδῶ. Ὑψος 0,13 μ. (πίν. 45β).

88-89. Συμπλέγματα Ἀφροδίτης καί: α) Πανός, μέγ. ὕψ. 0,134 (πίν. 42γ) καὶ β) Ἐρωτος μὲ λύρα, πάνω σὲ βάση μὲ παράσταση θυσίας τράγου ἀπὸ δύο γυναῖκες, ὕψ. 0 193 μ. (πίν. 42δ).

90. Εἰδῶλιο παιδικῆς μορφῆς (Ἐρωτος;) πάνω σὲ παγῶνι, μὲ ψηλὴ βάση ὀρθογῶνια, στολισμένη μὲ ρόδακα, ὕψ. 0,151 μ. (πίν. 45γ).

91. Σύμπλεγμα Ἐρωτος καὶ πετεινοῦ, ὕψ. 0,127 μ. (πίν. 46γ).

92-95. Τέσσερα εἰδῶλια Ἐρωτος καὶ Ψυχῆς, πού ξεχωρίζουν ἀνά δύο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση τῆς βάσεως, ὅπου: α) Παιδικὴ μορφή πάνω

σέ ιπόκαμπο και πίσω γράμματα (ΕΡΑ), ύψ. 0,127 μ. (πίν. 46α), β) ὅμοιο κη-
μένο (πίν. 46β), γ) Ἄλλο με ἀνάγλυφη μορφή στή βάση δυσδιάγνωστη, και
δ) ὅμοιο. Ὅλα ὕψος περί τὰ 12 ἐκ. (πίν. 45δ).

96. Ἐρωσ και Ψυχὴ καθιστοὶ ἐναγκαλίζονται. Καημένο πρόσφατα. Ὑ-
ψος 0,088 μ. (πίν. 44δ).

97. Κουδουνίστρα πῆλινη μωροῦ σέ μορφή βρέφους σέ λίκνο και με
βῶλο στό ἐσωτερικό κενό γιά νά ἦχη. Μέγ. ὕψ. 0,06 μ., μήκ. 0,155 μ.

98-99. Δύο πῆλινα βοΐδια. Μέγ. μήκος: α) 0,15 μ., β) 0,115 μ. (πίν. 43δ).

100. Περιστέρι πῆλινο πάνω σέ κυκλικό πόδι με πλατύτερη κυκλική
βάση. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος, κυανοῦ και ἰώδους χρώματος. Μέγ. ὕψος:
0,07 μ. Ὅριζόντιες διαστάσεις: 0,099×0,095 μ. (πίν. 44ε).

Ὁ ἱατρός Ἄναστ. Φωστηρόπουλος πρόσθεσε και νέο ἀπόκτημα στή
Συλλογή του, ἀξιόλογο, τὸ ὁποῖο δῆλωσε τὴν 14ην Ἰαν. 1969. Εἶναι ἀττική
ἐρυθρόμορφη πελίκη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. με παράσταση Ἐρωτος πάνω σέ γρύπα
και Μαινάδος στήν κύρια ὄψη, και, στήν ἄλλη, δυὸ ἱματιοφόρους νέους,
με τύμπανο ὁ ἓνας, με ἀρύβαλλο ὁ ἄλλος, και στήλη στό μέσον. Ὑψος 0,228
μ., διάμ. χεῖλους 0,135 μ., βάσεως 0,09 μ. Ὁ πωλητὴς δῆλωσε τόπο εὐρέσεως
τὴν περιοχή Ἄμφιπόλεως.

Συλλογὴ Γεωργίου Καραζήση. Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καραζήση,
κάτοικο Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Φραγκλίνου Ρουσβελτ, ἀριθ. 28, δηλώθηκαν
στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης τὴν 13.12.1967 τὰ ἐξῆς ὄρχαια:

1. Ἄμφορεὺς ἄβαφος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρία συγκολληθέντα τεμάχια
(πίν. 47α). Πηλὸς ἐρυθρόφαιος. Ὑψος 0,33 μ., διάμ. βάσεως 0,128 μ., χεῖλους
0,15 μ.

2. Ἄμφορεὺς ὀξυπύθμενος ἄβαφος ἀποτελέσθηκε ἐπίσης ἀπὸ τρία συγ-
κολληθέντα τεμάχια (πίν. 47β). Στὸν ὅμο γράμματα με κόκκινο χρῶμα: ΒΤ
και στήν ἄλλη ὄψη χάραγμα: ρ-ρ | . Πηλὸς ἐρυθρόφαιος. Ὑψος 0,39 μ., διάμ.
βάσεως 0,038 μ., χεῖλους 0,063 μ.

3. Μικρὸ σκυφίδιο ἄωτο με ἐξέχοντα χεῖλη, ἄβαφο στή γάστρα, με κα-
στανόμαυρο ἐπιχρίσμα στό περιχειλίωμα, ἐξίτηλο. Πηλὸς ὄχρῶφαιος. Ὑψος
0,046 μ., διάμ. βάσεως 0,05 μ., χεῖλους 0,056 μ.

4. Κέρνος ἀποτελούμενος ἀπὸ στεφάνι και τρία ὑδριόμορφα μικρὰ ἀγ-
γεῖα. Ἦλθε στό Μουσείο ἀκαθάριστος και κακοσυμπληρωμένος, ἀλλὰ μετὰ
τὸν καθαρισμὸ φάνηκαν ἀνθεμωτὰ και ἄλλα κοσμήματα σέ τεχνοτροπία
μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου (πρβλ. πίν. 48α και β).

5. Μικρὴ ὑδρία, ἀπότμημα κέρνου καθὼς ἦ προηγούμενη με ὅμοια δια-
κόσμηση (πίν. 47ε, δεξιά). Ὑψος 0,08 μ., διάμ. κοιλίας 0,059 μ., χεῖλους 0,026μ.

6. Κυάθιο μελαμβαφές σέ μέρος μόνον τῆς ἐπιφανείας του. Πηλὸς ὄχρο-
κάστανος. Ὑψος 0,03 μ., διάμ. βάσεως 0,029 μ., χεῖλους: 0,065 μ.

7. Κυάθιο δίωτο μελαμβαφές (πίν. 48δ), χωρὶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς

μιᾶς λαβῆς του. Στὸ ἐσωτερικὸ τέσσερα ἀνθέμια ἐμπέστα καὶ ζώνη «roule-ted». Ὑψος 0,052 μ., διάμ. βάσεως 0,077 μ., χεῖλους 0,107 μ.

8. Κάνθαρος μελαμβαφῆς (πίν. 47γ). Ὑψος 0,075 μ., μέγ. πλάτος 0,138 μ.

9. Λύχνος μελαμβαφῆς (πίν. 47δ,ε) ἤλθε μὲ ταινιοειδῆ λαβή, ποῦ δὲν τοῦ ἀνήκει. Ὑψος 0,03 μ. Πρβλ. The Athenian Agora, IV, πίν. 36, ἀριθ. 211, τύπος 23A. Τελευταῖο τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.

10. Πολὺ μικρὸς ὀξυπύθμενος ἀμφορεὺς χωρὶς τὶς λαβὲς του. Ἴχνη μελανοῦ γανώματος καὶ ἐμπέστη διακόσμηση μὲ ἀνθέμια καὶ ταινίες. Ὑψος 0,084 μ.

11. Σκυφίδιο κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 48ε) Πηλὸς ὠχρέυθος. Ὑψος 0,029 μ.

12. Κεφάλι εἰδωλίου καθιστῆς ἴσως γυναίκας μὲ καλύπτρα. Ροδιακὸς τύπος, Higgins, Cat. Br. Mus., ἀριθ. 65. Τέλος 6ου αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ ἀρχαιότερο. Πηλὸς ὠχρὸς μὲ λίγη mica. Ὑψος σωζ.: 0,065 μ.

Πρβλ. καὶ κατωτέρω, Μένδη, γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Κ. Καραζήση.

Συλλογὴ Κύρου Πιστοφίδη. Ὁ Κύρος Πιστοφίδης, ἰατρός, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Ὀλύμπου, ἀριθ. 65, δῆλωσε στὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης τὴν 13.12.1967, ὅτι πρὸ δεκαετίας περίπου ἔγινε κάτοχος ἀρχαίων. Πελάτις του, τῆς ὁποίας ὁ θεῖος Θεόδωρος Ἀντωνιάδης, ἐργολάβος, τὰ εἶχεν ἀνεύρει σὲ οἰκοδομῆ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ τὰ ἐδώρησεν. Τὰ οὕτω δηλωθέντα ἀρχαῖα εἶναι:

1. Μικρὸ κεφάλι Σατύρου (πίν. 36γ). Σώζει καὶ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Στρέφεται λίγο πρὸς τὰ δεξιὰ (τοῦ θεατοῦ) καὶ γέρνει ἑλαφρὰ πρὸς κάτω. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ζωμόμορφα αὐτιά καὶ τὴ διαρρῦθμιση τῆς κόμης, ποῦ στεφανώνει πρόσωπο καὶ τράχηλο. Φθορὲς τῆς ἐπιφανείας. Προέρχεται ἀπὸ ὀλόγλυφο ἀγαλμάτιο ρωμαϊκῶν χρόνων. Μάρμαρο λευκὸ. Μέγιστη διάσταση: 0,125 μ.

2. Πρόσωπο γυναικὸς ἀπὸ ἀνάγλυφο, ἴσως σαρκοφάγο. Τὸ κεφάλι ἔστρεφε πρὸς δεξιὰ. Πλούσια κόμη μὲ βοστρύχους στὸ μέτωπο. Ἴχνη τοῦ τρυπάνου στὸ στόμα, τοὺς ρώθωνες, στοὺς κανθοὺς τῶν ματιῶν καὶ στοὺς βοστρύχους. Καλὴ ἐργασία ρωμαϊκῶν χρόνων. Μάρμαρο λευκὸ. Μέγιστη διάσταση: 0,15 μ.

3. Λύχνος ἀκέραιος μονόμυξος ἀπὸ καστανέρυθρο πηλὸ μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρισμα. Δίσκος μικρὸς καὶ στὸ κέντρο του ὀπή. Δακτυλιοειδὲς πλαίσιο καὶ δύο σειρὲς στιγμῶν ἀναγλύφων. Τὸν μυκτῆρα συνδέει μὲ τὴν ὀπή πληρῶσως ἀνάγλυφος αὐλαξ. Ἴχνη καπνιάς. Ὅτιον λίγο ὑψωμένο. Ἀπλὸ πλάτυσμα εἰς τὴν βάση. Ὑψος 0,03 μ. Μεγ. διάμ. 0,08 μ.

4. Ἄλλος λύχνος ἄωτος, μονόμυξος ἀπὸ κίτρινο πηλὸ μὲ ἐπίχρισμα ὁμοιόχρωμο. Δίσκος κοίλος μὲ ἀνάγλυφη παράσταση δύο καθιστῶν Ἑρακῶν μονομάχων. Ὁ ἓνας πέφτει στὸ ἀριστερὸ γόνυ. Εἶναι ντυμένοι μὲ κοντὸ ζωσμένο χιτῶνα, φέρουν τὸ πλατὺ κράνος, manica, sica καὶ parmula. Αὐλακωτοί

κύκλοι γύρω. Ἐπὶ τὰ πλάγια τοῦ μυκτῆρος δύο λοβοὶ μὲ ἑλικες πρὸς τὸ σῶμα τοῦ λύχνου. Ἐπιγραφή τῆς ὁποίας σώζονται: IV[E]. Ὑψος 0,033 μ., μεγ. διάμ. 0,11 μ.

Συλλογὴ Ἐμμ. Κανδυλάκης. Ὁ Ἐμμανουὴλ Στυλ. Κανδυλάκης, δημοσιογράφος, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Κρήτης, ἀριθ. 59, δήλωσε ὅτι ἔχει στὴν κατοχὴ του ἀπὸ 50ετίας (ἀπὸ τὸν πατέρα του) τὰ κάτωθι ἀρχαῖα:

1. Μελαμβαφές κύπελλο μὲ γάστρα κυλινδρική, βάση ψηλὴ καὶ κάθετη ταινιωτὴ λαβή. Γάνωμα κασιανόμαυρο. Ὑψος 0,105 μ. Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Κατὰ τὴ δήλωση: ἀπὸ τῆ Μεσαρὰ τῆς Κρήτης, ὅπως καὶ τὸ ἐπόμενο.

2. Λύχνο μὲ στήριγμα, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται μέρος μόνον. Μῆκος 0,073 μ., πλ. 0,057 μ.

3. Ἀκέφαλο εἰδῶλιο ὄρθιας γυναικὸς μὲ συμφυῆ ὀρθογώνια βάση. Δεξιὸ σκέλος ἄνετο, ἀριστερὸ στάσιμο. Φορεῖ πέπλο καὶ ἱμάτιο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς κόκκινος. Ὑψος 0,108 μ.

4. Εἰδῶλιο παιδιοῦ μὲ χοῖρο. Ὑψος 0,138 μ.

5. Κεφάλι παιδιοῦ (Ἐρωτος;). Ὑψος 0,034 μ. Τὰ δύο τελευταῖα εἰδῶλια εἶναι ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀνοιχτοκόκκινο πηλὸ μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 3.

6. Τριάντα χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά.

Συλλογὴ Μόνικας Ζωτιάδου. Ἡ συλλογὴ τῆς κ. Μόνικας Ζωτιάδου συγκροτήθηκε στὴν Κύπρο, ὅθεν προέρχονται ὅλα πιθανῶς τὰ ἀποκτήματά της. Εἶναι τὰ περισσότερα πῆλινα ἀγγεῖα διάφορα (ἀριθ. 1-14 καὶ 16-34), ὅπρ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (ἀριθ. 37-39), ἓνα σφονδύλι πῆλινο μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση (ἀριθ. 15), ἓνας λίθος διάτρητος (ἀριθ. 35), ἓνας ἄβαφος πῆλινος λύχνος τριφυλλόσχημος (ἀριθ. 36), μὴ χάλκινη φιάλη μεσόμφαλος (ἀριθ. 40) καὶ τμῆμα χάλκινης λόγχης σὲ δύο κομμάτια (ἀριθ. 41), καὶ τέλος, τὸ ἄνω ἡμισυ ἀγαλματίου ἀνδρὸς ἀπὸ πωρόλιθο. Φέρει χιτῶνα, ἱμάτιο καὶ κωνικὸ πῖλο. Στους ὤμους ἀνά τρεῖς πλόκαμοι τῆς κόμης. Τὸ κεφάλι ἴσως δὲν ἀνήκει στὸν κορμὸ. Σωζ. ὕψος 0,176 μ.

Δὲν γίνεται εὐρύτερος λόγος ἐδῶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα τῆς συλλογῆς αὐτῆς, γιὰτὶ δὲν ἐνδιαφέρουν εἰδικὰ τὴ Μακεδονία: δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ δὲν ἀνήκουν σὲ Μουσεῖο ἢ μόνιμη συλλογὴ τῆς Μακεδονίας.

Συλλογὴ Χρήστου Κιαρτζῆ. Ὁ Χρῆστος Κ. Κιαρτζῆς, κάτοικος Θεσσαλονίκης, ὁδὸς Κορίνθου, ἀριθ. 20, Ἀμπελόκηποι, δήλωσε τὴν 20.3.1968 τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα:

1. Ἐρυθρόμορφο σκύφο συγκολλημένο ἀπὸ ἔνδεκα κομμάτια. Τοῦ λείπει μία ἀπὸ τὶς δύο λαβὲς καὶ μέρος τοῦ χεῖλους. Στὴν κύρια ὄψη: γυναικὰ καθιστῆ, ντυμένη μὲ πέπλο, πρὸς δεξιὰ. Στὸ κεφάλι σφενδόνη καὶ στεφάνη, στὰ γόνατα κάνιστρο μὲ ταινίες. Ἀπλώνει τὸ δεξιὸ πρὸς ὕδροχαρὲς πτηνὸ, τοῦ ὁποίου δὲν σώζεται τὸ κεφάλι. Στὴν ἄλλη ὄψη: γυναικὰ ντυμένη μὲ ἀττικὸ πέπλο πρὸς ἀριστερά. Κρατᾷ κάνιστρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐξέχουν ταινίες

καὶ ἄλλα. Τὸ δεξιὸ χέρι τενωμένο μὲ τὸ δείκτη πρὸς τὰ μπρός. Σὲ δευτέρο ἐπίπεδο σκύλος τρέχει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς ἀνθή-
 μια καὶ κλάδοι. Ὑψος 0.081 μ., διάμ. βάσσεως 0,056 μ.

2. Μελανόμορφο ληκύθιο μὲ ἀνθήμια κ.λ. Ὑψος 0,148 μ.

3. Ἐρυθρόμορφο ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο μὲ κεφάλι γυναικὸς πρὸς ἀρι-
 στερὰ κ.λ. Ὑψος 0,067μ.

4. Ὅμοιο μὲ παράσταση πάπιας πρὸς δεξιὰ. Ὑψος 0,072 μ.

5. Κυάθιο μελαμβραφὲς κατὰ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ στῆ λαβή. Ὑψος
 0,052 μ.

6. Οἶνοχόη ἄβαφι μὲ ἀτρακτοειδῆ κοιλιὰ καὶ πλατὺ χεῖλος. Ἡ λαβὴ
 ἀπὸ τὴν κοιλιὰ στὸ λαιμὸ κάμπτεται σὲ περίπου ὀρθῆ γωνία. Ζῶνες μὲ βαθὺ
 κόκκινο χρῶμα. Ὑψος 0,163 μ.

7. Λύχνο ἄβαφο τύπου: The Athenian Agora VII, ἀριθ. 1.905. Ἐμπίεστη
 διακόσμηση καὶ στῆ βάση, μέσα σὲ τρεῖς ὁμόκεντρος κύκλους, τὸ γράμμα
 Δ Ρωμαϊκῶν χρόνων. Μῆκος 0,09 μ. Ὑψος 0,032 μ.

8-9. Δύο χάλκινα ψέλια μὲ ἔλασμα κυκλικῆς τομῆς. Διάμ.: α) 0,07 μ., β)
 0,074 μ.

10. Δώδεκα νομίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀσημένιο ἀττικὸ τετρά-
 δραχμο, τῆς ἐποχῆς Ἀντιόχου 4ου, περὶ τὸ 176 π.Χ., Seltman, Greek Coins,
 πίν. LXIII, 7, σ. 262. Τὰ ἄλλα εἶναι χάλκινα διάφορα, μεταξὺ τῶν ὁποίων
 καὶ 4 σκυφωτὰ βυζαντινά.

Νομισματικὴ Συλλογὴ Παναγιώτη Κόκκα. Ἀπὸ τὸν
 Παναγιώτη Γ. Κόκκα, δικηγόρο, ὁδὸς Μ. Ἀλεξάνδρου 31, Θεσσαλονίκη,
 δηλώθηκαν ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα, σχεδὸν ὅλα. Εἶναι κατὰ
 τὴ δὴλωση:

1. Θεσσαλονίκης 27.

2. Μακεδόνων 9.

3. Ἀμφιπόλεως 6.

4-5. Ἀφύτιος καὶ Πέλλης ἀνὰ 1.

6. Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας 5.

7. Αὐτοκρατορικά: ἀνὰ 1, Ἰουλίου Καίσαρος, Μάρκου Ἀντωνίου, Κλαυ-
 δίου, Τίτου, Λουκίλλης, Κομμόδου, Μακρίνου καὶ Ἡλιογαβάλου. Ἀνὰ 2,
 Νέρβα, Σεπτιμίου Σεβήρου, Μαξιμίνου καὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου. Τὰ ἄλλα
 εἶναι: Αὐγούστου 4, Βεσπασιανοῦ 7, Δομιτιανοῦ 5, Τραϊανοῦ 8, Ἀδριανοῦ 7,
 Ἀντωνίου 7, Μάρκου Αὐρηλίου 4, Καρακάλλα 5, Γορδιανοῦ Γ' 3, Φιλίππου
 Ἄραβος 4, Αὐρηλιανοῦ 4, Πρόβου 5, Διοκλητιανοῦ 4, Μαξιμιανοῦ 3 καὶ
 Λικινίου Α' 3.

Δὲν εἶχαν ἀκόμη προσδιορισθῆ ἀκριβέστερα ἄλλα 50 περίπου νομίσμα-
 τα (δηνάρια, ἀντωνινανοί, χαλκᾶ ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ αὐτοκρατορικά).

Νομισματικὴ Συλλογὴ Τιμολέοντος Τριανταφυλ.

λίδη. Ἡ νομισματικὴ συλλογὴ τοῦ Τιμολέοντος Τιμ. Τριανταφυλλίδη, μηχανικοῦ, ὁδὸς Ἁγίας Σοφίας 7, διαμ. 4, Θεσσαλονίκη, πλούσια καὶ ἀξιοσπούδαστη καθ' ἑαυτὴν ὅπως εἶναι, μόνο συνοπτικὰ εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ ἐδῶ, μὲ νούμερα. Τὰ νομίσματα εἶναι μὲ τάξη τοποθετημένα σὲ εἰδικὰ βιβλία (ἀλμπούμ) καὶ καταγραμμένα. Δηλώθηκαν:

1. Ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ: 5 χρυσᾶ, 91 ἀργυρᾶ καὶ 571 χάλκινα. Μερικὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ εἶναι ἀμφιβόλου γνησιότητος.

2. Ρωμαϊκὰ, καταχωρισμένα στὰ ὑπ' ἀριθ. VII-VIII βιβλία: 150 ἀσημένια, 205 χάλκινα.

3. Βυζαντινά, καταχωρισμένα στὰ ὑπ' ἀριθ. VII, IX καὶ X βιβλία: 223 χάλκινα.

4. Θεσσαλονίκης καὶ Ἀμφιπόλεως, καταχωρισμένα στὸ ὑπ' ἀριθ. III βιβλίο: 1 ἀσημένιο, 83 χάλκινα.

5. Ἑνετικά, στὸ ὑπ' ἀριθ. VIII βιβλίο: 1 χρυσό, 23 ἀσημένια καὶ 18 χάλκινα.

6. Ξένων κρατῶν νεώτερα: 2.000 περίπου τεμάχια, χρυσᾶ, ἀργυρᾶ, ἀπὸ πορσελάνη καὶ χάλκινα.

52. Ἀρχαιοπωλεῖα. Στὴ Θεσσαλονίκη μένει μοναδικὸ ἀρχαιοπωλεῖο τοῦ Γεωργίου Κετίκογλου, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν νόμιμη ἄδεια ἀρχαιοπώλου γιὰ τὸ κατάστημά του τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, ἀριθ. 3. Ἀπὸ τὰ δηλωμένα ἀρχαῖα τοῦ ἀρχαιοπωλείου του εἶναι καὶ οἱ ὀκτώσχημες πόρπες (ἀριθ. καταλόγου 120-124) καὶ τὰ ψέλια (ἀριθ. καταλ. 125-132), ποὺ εἰκονίζονται ἐδῶ (πίν. 49α-β). Τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ἀγόρασε τὸ μελαμβαφὲς λυκῆθιο (πίν. 49γ), ποὺ παραβάλλεται δῶ κατὰ τὸ σχῆμα μὲ τὸ ἀσημένιο ἀπὸ τὸ Δερβένι ὑπ' ἀριθ. Β 31 (πίν. 49δ). Ἀγγεῖα, ποὺ ἀνήκουν στοὺς ἄλλοτε ἀρχαιοπώλες τῆς Θεσσαλονίκης Ἱατρίδη καὶ Ρίτσο, δημοσίευσε ἡ Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου, ἰδὲ ἄνωτ., ἀριθ. 41. Εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 5, τοῦ Ἱατρίδη, ἀπὸ τὸ Καρμπουρνάκι, καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 15-19 καὶ 21-27, τοῦ Ρίτσου, ἀπὸ τὴ Χαλκιδική.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

53. Ἀγορά. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς ἐργασίες τῶν προηγουμένων ἐτῶν, μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες, ἔχουν δημοσιευθῆ στὰ Χρονικὰ τῶν ἑλληνικῶν καὶ ξένων ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν, κυρίως στὶς περιοδικὲς ἐκδόσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δηλ. στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο¹ καὶ στὰ Ἀρχαιο-

1. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικὰ, σ. 379 κ.έ., 23 (1968), Χρονικὰ, σ. 328 κ.έ., τ. 24 (1969), Χρονικὰ, σ. 294 κ.έ.

λογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν¹, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν οἱ συντάκται τῶν Χρονικῶν τῶν ξένων περιοδικῶν². Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας ἐγίναν ἐργασίες στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν διαπέδων τῆς δυτικῆς στοᾶς, στὴν πλευρὰ τοῦ Ὠδείου. Τὰ ψηφιδωτὰ ἀποσπᾶσθησαν ἀπὸ τὰ συνεργεῖα τῆς Ἀναστηλώσεως, στερεώθηκαν καὶ καθαρίσθησαν. Ξανατοποθετήθηκαν σὲ νέο ὑπόστρωμα (πίν. 50α-β). Τώρα οἱ χώροι αὐτοὶ εἶναι βατοί. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ σ' ὀλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς (καὶ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου κ.λ.) γιὰ νὰ ἐνσωματωθοῦν τὰ μνημεῖα στὴ ζωὴ τῆς πόλεως.

Γιὰ τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1969 δὲν μπόρεσα νὰ δώσω στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Πάτρα³, ἰδὲ ὅμως ἐκθέσεις τοῦ συναδέλφου Ἀνδρέα Βαβρίτσα γιὰ τὶς ἐργασίες τοῦ β' ἐξαμήνου τοῦ 1969 καὶ τοῦ ἔτους 1970.

Ἀπ' αὐτὲς γίνεται φανερὴ ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια τῆς τότε Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων νὰ κλείσῃ, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν τότε τοπικῶν ἀρχῶν (τοῦ Δήμου, τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος καὶ τοῦ νέου Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων), τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς⁴. Ἡ συνέχεια τῶν ἐργασιῶν, γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν στερέωση τῶν ἀποκαλυφθέντων μᾶλλον παρὰ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγίνε ὅσο ὑπῆρχαν οἱ διαθέσιμες πιστώσεις μὲ ὄλο καὶ βραδύτερο ρυθμὸ, ὥσπου σταμάτησε, χωρὶς σπουδαῖα νεώτερα εὐρήματα. Θὰ πρέπει κάποτε νὰ συνεχισθῇ καὶ πρὸς βαθύτερα (ἐλληνιστικά) στρώματα καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, μάλιστα πρὸς Νότον, στὴν κάτω πλατεῖα τῆς Ἀγορᾶς, ἡ ὁποία καθ' ὅλες τὶς ἐνδείξεις διατηρεῖ σπουδαιότερα λείψανα σὲ βαθύτερη ἐπίχωση. Καὶ βέβαια πρέπει νὰ συνεχισθῇ ἡ στερέωση, ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων καὶ ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς στὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς πόλεως.

Γιὰ νὰ μπῆ στὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς πόλεως ὁ χώρος τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς εἶχε συνεργασθῇ κατὰ τὸ 1968 μὲ τὴν Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ὁ νῦν Διευθυντὴς Ἀρχιτεκτονικοῦ καὶ Πολεοδομικοῦ τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης κ. Ἀπόστολος Παπαγιαννόπουλος, μὲ ἀκέραια τὴν αἴσθηση τῆς σημασίας τοῦ μνημειακοῦ παρελθόντος τῆς πόλεως γιὰ τὴ σύγχρονη ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ τῆς σωστὴ εὐημερία. Ὁ κ.

1. Ἐκθεση μὲ τὸ ἱστορικὸ πρὸ τοῦ 1966 καὶ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας 2-3 ἐτῶν ἔκτοτε, δημοσιεύθηκε κυρίως γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀγγελίαν τῆς ὀριστικῆς μεταθέσεως τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου σὲ ἄλλη θέση, ΑΑΑ, τ. 1 (1968), σ. 156 κ.έ., (παρέλειψαν τὴ δημοσίευσιν τοῦ σχεδίου τομῆς, ποῦ ἀναφέρεται στὴ σ. 159). Ἴδὲ καὶ Ἀρχαία Μακεδονία, 1968 (1970), σ. 224 κ.έ. καὶ σχέδιο, εἰκ. 9.

2. Chron. 1968-69, σ. 1062, μὲ τέσσερες εἰκόνες: τῆς πλευρᾶς τοῦ Ὠδείου, τῆς ΝΑ γωνίας, τῆς cypriporticus καὶ τοῦ Ἀτλαντος (εἰκ. 380-383). Arch. Rep. 1968-69, σ. 23, ΑΑΑ, τ. 71 (1967), σ. 302.

3. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

4. ΑΔ, ἔ.α., σ. 361 κ.έ.

Παπαγιαννόπουλος συνέταξε προσχέδια-προτάσεις για τη σύνδεση του χώρου της Ἀγορᾶς με τὸ βορειότερο μνημειακὸ κέντρο, τὸν Ἅγιο Δημήτριο. Πρὸς Νότον προσμέναμε τότε τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ τὰ μνημεῖα θάφτηκαν με τὰ πράσινα δένδρα καὶ τὴν ἄσφαλτο ἐνὸς parking!

Τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ σχέδια τοῦ κ. Παπαγιαννοπούλου (εἰκ. 15-17) μπορεῖ νὰ συντηρήσουν τὴν ἰδέα καὶ νὰ προκαλέσουν τὴν ἐνέργεια γιὰ τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἀνισόπεδης διαβάσεως ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπου. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἀναμαρμαρωθῆ τὸ πλακόστρωτο τῆς Ἀγορᾶς καὶ θὰ στερεωθοῦν καὶ συντηρηθοῦν με μερικὲς ἀναστηλώσεις τὰ ἄλλα λείψανα, ἢ Ἀγορὰ, με τὸν Ἅγιο Δημήτριο πλάι, μπορεῖ νὰ ξαναζήση μεγάλες στιγμές: θρησκευτικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις με χορωδίες, συναυλίες, θεάματα, χοροὺς. Ἡ ὑπόγεια διάβαση, ὅπως καὶ οἱ στοῦς τῆς cryptoporticus, μπορεῖ νὰ διαμορφωθῆ σὲ μουσειακὸ ἄντρο τῆς Ἀγορᾶς, καθὼς ὑποδηλώνεται στὸ σχέδιο τῆς τομῆς.

Τὰ σχέδια τοῦ κ. Παπαγιαννοπούλου ὑπέβαλε με πρότασή της ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων, ἢ ὅποια, ἀπορροφημένη με τὴ Θῆρα καὶ τὴ διάλυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, τὰ «ἔθαψε». Καιρὸς νὰ ἀνανεωθῆ τὸ αἶτημα τῆς συνεχείας.

Ἦταν ἀπροσδόκητο καὶ μένει ἀνεξήγητο, χρονογράφημα με τίτλο «Βαρβαρικά» (Ἑλληνικὸς Βορρᾶς 28-6-1969). Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀγῶνες τῆς ἴδιας ἐφημερίδος γιὰ τὴν ἐθνικὴ κληρονομιά μας. Δὲν σημαίνει ἂν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων ἢ Ἀγορὰ. Ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μας καὶ τὰ Βλάχικά μας. Καὶ ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες μας εἶναι πολλὲς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀλλά: εἶναι ὅλα δικά μας, κατὰδικά μας. Καὶ εἴμεθα περήφανοι γιὰ ὅλη μας τὴν Ἱστορία καὶ γιὰ ὅλη μας τὴν καλλιτεχνικὴ παράδοση.

Λίγο πρὶν, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1969, τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ πρότασή μου καὶ συνηγορία τῆς Νομαρχίας Θεσσαλονίκης, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση καὶ μετωνόμασε ἐπισήμως τὴν τῶς Πλατεῖαν Δικαστηρίων εἰς Πλατεῖαν Ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

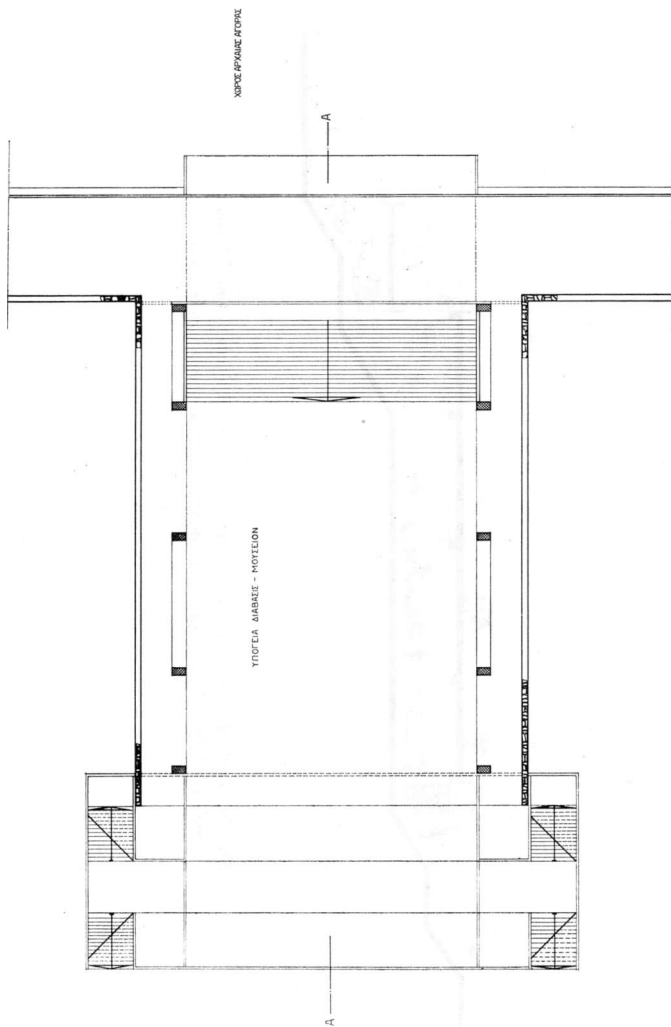
Ἐνῶ κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ κλείση ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς, σημαντικὸ ἀνασκαφικὸ ἀποτέλεσμα προέκυψε σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Γκαρμπολά, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ κρηπίδα καὶ μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς δυτικῆς στοᾶς¹. Δὲν γίνεται σαφὲς ἂν καὶ πῶς τὰ λείψανα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Φιλίππου² σχετίζονται ἄμεσα πρὸς τὴν Ἀγορὰ κι αὐτὰ.

Σκόρπιες ἐργασίες σχετικὲς πρὸς μνημεῖα τῆς Ἀγορᾶς σημείωσα:

ἌΟ Γανυμήδης ἀπὸ τὴ Σπερλόγκα παραβάλλεται πρὸς τὸ Γανυμήδη τῆς

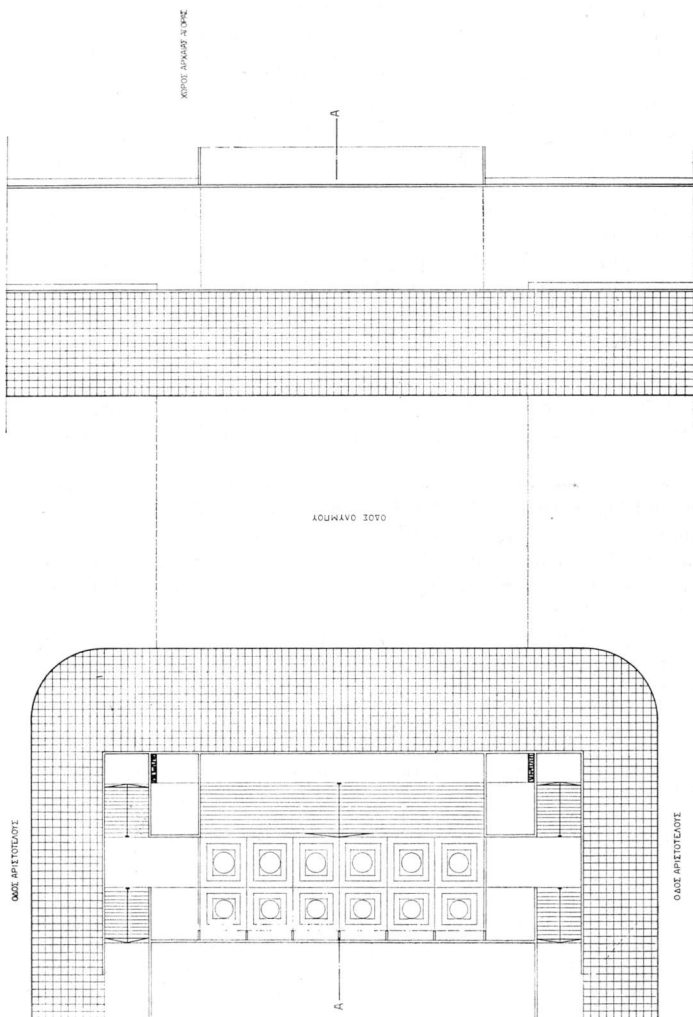
1. ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 362 κ.έ.

2. ΑΔ, ἔ.ἀ., σ. 365 κ.έ.

Εικ. 15. Πρόταση για τή διαμόρφωση υπόγειας διαβάσεως από τὸ γῶφο τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ὀλύμπιον. Κάτωψη (53)

Εικ. 17. Προτεινόμενη διαμόρφωση τῆς ἐπιφανείας πάνω ἀπὸ τὴν ὑπόγεια διάβαση ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ πρὸς τὸν Ἅγιο Δημήτριο (53)

στοῶς τῶν Incantactas¹. Ἡ μελέτη τοῦ Luciano Marino γιὰ τὴν cryptoporticus τῆς Ἀόστης, μὲ γενικώτερες παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφία, ἐνδιαφέρει ἐπίσης². Ἄλλ' ἔχομε πρὸ κοντά μας τὴν cryptoporticus τῆς Ἀγορᾶς τῆς Σμύρνης, ποῦ εἶναι στὴ βάση τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 18) τῆς διπλῆς, διώροφης στοῶς³, ὅπως θὰ ἦταν καὶ ἡ στοὰ τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης. Ὑλικὸ καὶ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση καὶ γιὰ τὴ μερικὴ ἀναστήλωση ὑπάρχει, πιστεύω, καὶ θὰ εὐρεθῆ, ἂν ἀναζητηθῆ στὰ σκόρπια (στὴν πόλη καὶ στὰ Μουσεῖα τῆς) ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως καὶ στὰ κομμάτια, ποῦ βρίσκονται ἀκόμα στὴν Ἀγορά, πολλὰ σὲ δευτέρη χρήση, ὅπως στὰ σκαλοπάτια ἀπὸ τὴν κάτω πρὸς τὴν ἄνω πλατεῖα (πίν. 51α-β).

Στὶς τύχες τῶν μνημείων τῆς Ἀγορᾶς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀναφέρονται παρατηρήσεις τοῦ Χ. Μπακιρτζῆ, ὁ ὁποῖος εἶχε συνεργασθῆ στὴν ἀνασκαφὴ⁴. —Βυζαντινὲς πηγὲς γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς Ἀγορᾶς συναντοῦμε στὰ Ἀγιορείτικα Ἀρχεῖα⁵. —Ἴδὲ καὶ ἄνωτ., ἀριθ. 35.

54. Γαλεριανὸ σύμπλεγμα. Ἀνασκαφικὲς καὶ ἄλλες ἐργασίες στὰ μνημεῖα τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος δόθηκαν σὲ σύντομες Ἐκθέσεις καὶ Χρονικά, ποῦ δημοσιεύουν τὰ εἰδικὰ ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ, ἐλληνικὰ καὶ ξένα:

Καθυστερημένη σύντομη εἰδηση γιὰ τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1964 δημοσιεύθηκε στὴν Chronique 1967 μὲ καλὲς εἰκόνες τοῦ Ὁκταγώνου, τῶν λειψάνων τῆς Πλατείας Ναυαρίνου, ἐπικράνων κ.λ.⁶ Καθυστερημένη ἐπίσης δημοσιεύθηκε ἡ Ἐκθεση τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1966 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο⁷, ὅπου καταχωρίσθηκαν ἐν τῷ μεταξῦ καὶ οἱ Ἐκθέσεις τῶν ἐτῶν 1967-1969⁸.

Ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο ἀντλοῦν καὶ τὰ ξένα Χρονικά. Ἀναφέρονται οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἱπποδρόμου σύντομα στὴν Chronique⁹, μὲ εἰκόνα κατόψεως (εἰκ. 373)

1. G. Iacopi, L'antro di Tiberio à Sperlonga, Roma 1963, σ. 117.

2. Luciano Manino, Cryptoporticus, «Rivista di Studi Liguri» τ. 35 (1969), σ. 287 κ.έ.

3. R. Naumann - S. Kantar, Die Agora von Smyrna, «Istanbul Forschungen», τ. XVII (1950).

4. ΑΕ 1970, Ἀρχαιολ. Χρονικά, σ. 23 κ.έ.

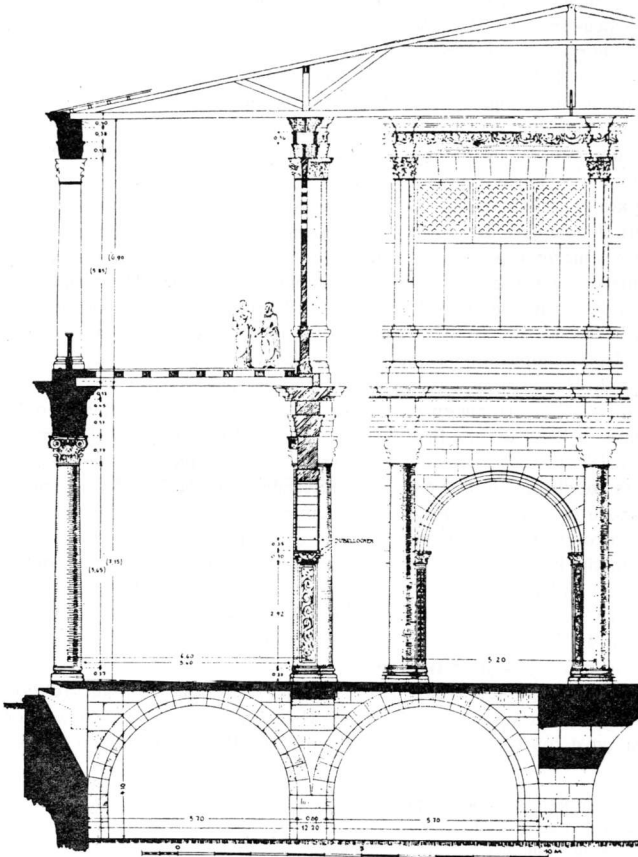
5. N. Oikonomides, Actes de Dionysiou, Paris 1968, σ. 110 κ.έ.

6. Chron. 1967, σ. 903 καὶ εἰκ. 1-7.

7. ΑΔ, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 391, σελῆδ. 7-9.

8. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 332, (Ἱπποδρόμος) τ. 24 (1969), Χρον., σ. 15 (στερέωση τοιχογραφιῶν στὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου καὶ στὴν ὁδὸ Δημ. Γούναρη) καὶ 295 κ.έ. (ἀνασκαφὴ Ἱπποδρόμου, ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, Ὁκταγώνου κ.λ.), τ. 25 (1970), Χρον., σ. 347 (ἀνασκαφὴ ὁδοῦ Δημ. Γούναρη), 362 (ἐργασίες συντηρήσεως), 366 (συνέλιξις τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Ἀ. Βαβρίτσα) καὶ 374 (ἀνασκαφὴ Ἱπποδρόμου).

9. Chron. 1968-1969, σ. 1062.

Εικ. 18. Cryptoporticus της 'Αγοράς της Σμύρνης με αναπαράσταση της υπερκείμενης διπλής διώροφης στοάς (R. Naumann - S. Kantar) (53)

καί λεπτομέρεια ψηφιδωτού του άνακτορικού συμπλέγματος. Οί έργασίες στο 'Οκτάγωνο συνοψίζονται και στις Arch. Reports¹. Κατά λάθος ή cryporoticus της 'Αγοράς αποδίδεται στο Γαλεριανό σύμπλεγμα². Δέν ισχύει επίσης αυτή πού έκαμα στο ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296, σημ. 32, παραπομπή σε τόμο του Balkan Studies, γιατί τά Πρακτικά του Συμποσίου δημοσιεύθηκαν σε χωριστό τόμο, όπου και ή ανακοίνωσή μου³.

Δύο εκδόσεις του 'Ινστιτούτου Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου είναι αφιερωμένες στο θριαμβικό τόξο του Γαλερίου, την Καμάρα⁴. Είμαι: 1) σύντομος 'Οδηγός γραμμένος από τον Χ. Ι. Μακαρόνα σε στρατη δημοτική και 2) μετάφρασή του στα άγγλικά (τό όνομα του μεταφραστού δέν δίνεται). Περιλαμβάνεται και σύντομο χρονικό των χρόνων της Τετραρχίας, περιγραφή της αρχιτεκτονικής του μνημείου και των αναγλύφων του κ.λ. Διαφωτιστικά τοπογραφικά σχέδια και αναπαραστάσεις (Kinch, Dyggve), καθώς και πολλές φωτογραφίες του συνόλου και λεπτομερειών, σχετικά παλαιές, συνοδεύουν τό κείμενο. Το σχέδιο 4 μπορούσε να είναι πιδό ενημερωμένο.

Μερικές παρατηρήσεις, πρώτα στην έλληνική έκδοση:

σ. 7. 'Η σωστή παραπομπή στην Προσωπογραφία είναι: σελ. 49.

σ. 8: «μέσα στη πρώτη π ε ν τ α ε τ ι α του 4ου μ.Χ. αιώνα», αλλά στην άγγλική έκδοση: «in the first d e c a d e of the fourth century A.D.» (σ. 9).

σ. 18: «Τή μεταφορά και την έξαρση τοῦ πιστού από τά εγκόσμια στην έννοια του θείου... μ' ένα άρμονικό crescendo... από τον 'Ιππόδρομο και τά ανάκτορα (κοσμικό στοιχείο)... κάτω από τό θριαμβικό τόξο (ήρωϊκό-ήμιθεϊκό στοιχείο), για να κορυφωθούν με τή προσπέλαση στο μεγαλόπρεπο κτήριο της Ροτόντας προς την ύπερβατή έννοια του θεού». Αδτά λέγονταν πριν από την αποκάλυψη του 'Οκταγώνου. Το «crescendo» τί γίνεται τώρα με τό 'Οκτάγωνο; 'Η, άλλωδώς, τί ρόλο παίζει τό 'Οκτάγωνο στο «crescendo»;

σ. 25 κ.έ. Οί «στερεωτικές έργασίες» παρεμβάλλονται και ξαναγυρίζει ό λόγος στα χαρακτηριστικά του μνημείου.

σ. 29: 'Η «φειδιακή χάρη» και τό «πνεύμα κλασσικής ευγένειας» (σ. 29)⁵, όπως και ή άναφορά στην 'Αθήνα του Περικλή (σ. 18), ξαφνιάζουν, αφού τά λείψανα του Γαλεριανού συγκροτήματος άφέθηκαν ερμαία του οικοδο-

1. Arch. Rep. 1968-1969, σ. 23.

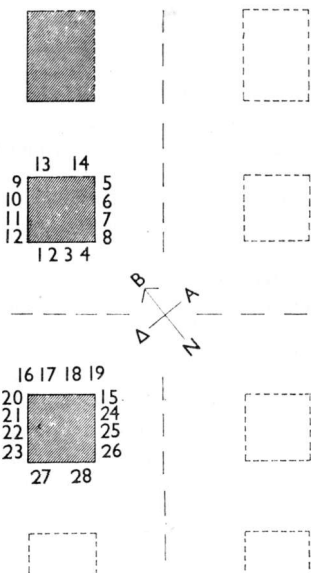
2. Arch. Rep. 1970-71, σ. 19.

3. 'Αρχαία Μακεδονία, σ. 224 κ.έ., ειδικότερα σ. 226 κ.έ.

4. Χ. Ι. Μακαρόνα, 'Η «Καμάρα», τό θριαμβικό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, αριθ. έκδόσεως 107, Θεσσαλονίκη 1969, και, τό ίδιο σε άγγλική μετάφραση, C. H. J. Makaronas, The Arch of Galerius at Thessaloniki, No 113, Thessaloniki 1970.

5. Αντίθετα τονίζει τά «ρωμαϊκά» χαρακτηριστικά των αναγλύφων της Καμάρας σε σύγκριση προς τά «έλληνικά» των 'Αντωνινείων αναγλύφων της 'Εφέσου, ό Dericksen Brinkerhoff, σε βιβλιοκρισία, «The Art Bulletin», τ. 53 (1971), σ. 246.

μικού ὄργανου, ἰδίως ὁ Ἰππόδρομος «ἀπὸ τὸν ὅποιο τίποτε σχεδὸν δὲν σώζεται τ ὠ ρ α» (σ. 15). Ὅσα χάθηκαν κατὰ τὴ δεκαπενταετία 1950-1965 ἀνάμεσα στὶς ὁδοὺς Δημ. Γούναρη καὶ Φιλικῆς Ἑταιρείας, δὲν ὑπάρχουν κἂν σὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες, παρὰ τὴν εὐκαιρία ποὺ δόθηκε μὲ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες.

Εἰκ. 19. Κάτοψη τῆς Καμάρας, μὲ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλῶφων ἀριθμημένες σὲ κάθε πλευρὰ ἀπὸ πάνω πρὸς κάτω (54)

σ. 31 κ.έ.: Μὲ τὸ σχέδιο 8, τὸ ὅποιο μεταφέρουμε ἐδῶ (εἰκ. 19), δὲν συμφοноὺν οἱ τίτλοι καὶ οἱ περιγραφὲς τοῦ κειμένου, ὅπου ὁ βόρειος πεσσὸς δνομάζεται ΒΑ (σ. 32) καὶ ὁ δυτικὸς ΝΔ (σ. 38). Αὐτὰ, ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση. Ἀνάγονται ὡποσδήποτε στὲν Kinch. Τὰ κράτησε καὶ ὁ Vermeule.

Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση, στὰ περιεχόμενα (σ. 5): εἶναι ὀρθὴ ἢ παραπομπὴ στὴ σελ. 29 γιὰ τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὴν τέχνη τους; Ὁ λόγος γι' αὐτὰ ἀρχίζει, νομίζω, πῶο μπροστά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν παραπομπὴ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (σ. 52 ἀντὶ τοῦ ὄρθου σ. 51).

Παραλληλίζοντας την ελληνική έκδοση προς τη μετάφραση και προς τα πράγματα παρατηρώ και σημειώνω:

σ. 7: ἀκεραιότητα-integration-ἀντί integrity, στρατοκρατία-military control-ἀντί stratorcracy, σωτήριες-necessitated by the occasion, 21 Μαΐου 293-first of April 294 (χωρίς καμμία ἐξήγηση), Τετραρχία-Quadrumvirate-ἀντί Tetrarchy, ὅπως ἄλλοι σωστά.

σ. 8: Ἡ «τωρινὴ Μητροβίτσα στὴ Σερβία» (καὶ περισσότερο στὸ «present day Mitrovica in Yugoslavia») θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε, γιὰ εὐάκριση ἀπὸ τὶς ἄλλες, π.χ. τὴν πολὺ μεγαλύτερη Kosovska Mitrovica πιὸ κοντὰ μας, τὸν ἀπαραίτητο προσδιορισμὸ Sremska Mitrovica. Λεξικογραφοῦνται ἔτσι. Δὲν εἶναι αὐτονόητη ἡ ταύτιση, ὅσο κι ἂν στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία γράφεται συχνά: Μητροβίτσα, ἀπλῶς.

σ. 9: Τὸ ὄλο μνημειακὸ συγκρότημα τοῦ Γαλερίου - the entire group undertaken by Galerius, δυτικῆς παραλλήλου (σωστά) - going in a westerly direction (λάθος).

Αὐτὰ καὶ ἄλλα στὶς τρεῖς πρώτες σελιδοῦλες τοῦ κειμένου. Βέβαια δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ προχωρήσωμε ὡς τὸ τέλος. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ μνημείου καὶ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς Ὁδηγοῦ θὰ ἐπιβάλλει ἐπανεκδόσεις καὶ ἡ μετάφραση τοῦλάχιστον πρέπει νὰ προσεχθῆ περισσότερο.

Κατὰ τὸ 1968 ἡ Ἐφορεία ἐβοήθησε τὴ δ. Margret Pond καί, ἀνεξάρτητα, τὸν κ. H. P. Laubscher νὰ μελετήσουν τὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας. Ἡ Πυροσβεστικὴ Ἱπηρεσία τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς διέθεσε τὰ δικά της μέσα (πίν. 52) γιὰ τὴν πλύση μὲ νερὸ τῶν ἀναγλύφων, τὴ φωτογράφιση καὶ τὴν ἐξέταση τῶν παραστάσεων ἀπὸ κοντὰ. Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ Θ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον (1953) εἶδαμε ἀπὸ κοντὰ ὅλες τὶς παραστάσεις καὶ μπορέσαμε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν κατάστασή τους. Πῆραμε φωτογραφίες συνολικὲς καὶ λεπτομερειακὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μία σειρά δίνεται ἐδῶ:

Στὸν πίν. 53 ἔχομε τὴ νοτιοδυτικὴ ὄψη τοῦ β ὀ ρ ε ι ο υ πεσσοῦ μὲ τὶς ζῶνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἄριον. 1-4 (γιὰ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴν ἀριθμηση τῶν ζωνῶν, ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες πρὸς τὶς χαμηλότερες, ἰδὲ εἰκ. 19). Εἶναι:

1) Ἡ μάχη στὴ χώρα τῶν Κούρδων (πίν. 54): ἄνω ἄριστερὰ ποταμὸς προσωποποιημένος καὶ στὴ συνέχεια πρὸς δεξιὰ Δάκες ἱππεῖς μὲ τὸν αὐτοκράτορα μπροστά. πού καλπάζει πάνω ἀπὸ ἐχθροὺς πεσμένους, ἐνῶ δυὸ σωματοφύλακες του δίνουν προχωρημένοι τὴ μάχη μὲ τοὺς ἐχθροὺς. Τὴν παράσταση κλείνει ἄρμα πού σύρουν τέσσερες ἐλέφαντες μὲ ὄδηγους Ἀσιάτες: εἶναι τὸ ἄρμα τῆς Νίκης πού ὑποκλίνεται προαναγγέλλοντας τὴ νίκη τῶν Ρωμαίων.

2) Οἱ αἰχμάλωτοι πού βγήκαν ἀπὸ πύλη ἀσσυριακῆς πόλεως (τριγωνικὲς ἐπάλξεις στοὺς πύργους) καὶ ὑποκλίνονται ἄριστερὰ στὸν αὐτοκράτορα, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνο τὸ ἄριστερὸ πόδι (πίν. 53).

3) Ὁ αὐτοκράτωρ πάνω σὲ ἀμάξι γίνεται δεκτὸς ἀπὸ γυναῖκες (πίν. 53).

4) Πομπή ζώων. Ἦταν στὸ ὕψος τοῦ καταστρώματος τῆς «Ἐγνατίας» ὁδοῦ ὡς τὸ 1950 περίπου καὶ εἶναι πολὺ φθαρμένη (πίν. 53).

Ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῆς ΒΑ πλευρᾶς τοῦ βορείου πεσσοῦ δίνονται ἐδῶ εἰκόνες μόνον τῶν ζωνῶν 5 καὶ 7, μὲ ἵππομαχία στὴ Μεσοποταμία (πίν. 55) καὶ Πέρσες ποῦ περνοῦν τὸν ποταμὸ Τίγρη (προσωποποίησή του καὶ ἐπιγραφή: ποταμὸς Τίγρις) (πίν. 56).

Στὸν πίν. 57 εἰκονίζεται ἡ ΒΔ πλευρὰ τοῦ ἴδιου βορείου πεσσοῦ, μὲ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 9-12. Εἶναι: 1. Ὁ αὐτοκράτωρ καθισμένος σὲ σκαμνὶ ἐκστρατείας ποῦ δέχεται αἰχμαλώτους μὲ ἐπιείκεια (πίν. 58α), 2. Ἄλλη σκηνὴ ὅμοια, ἀλλ' ἀντίστροφη, δηλ. μὲ τὸν αὐτοκράτορα δεξιὰ (πίν. 57). 3. Ὁμιλος γυναικῶν, καί, 4. Ζῶα ἀπὸ τὰ λάφυρα, λειψὰ ἢ σὲ κακὴ κατάσταση διατηρήσεως (πίν. 57), ὅπως καὶ οἱ παραστάσεις τῶν δύο ζωνῶν ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ 14 τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἴδιου πεσσοῦ.

Τοῦ δ υ τ ι κ ο ὺ πεσσοῦ ἡ ΝΑ πλευρὰ εἰκονίζεται στὸν πίν. 59, μὲ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 15 καὶ 24-26, ἐνῶ οἱ ἐνδιάμεσοι ἀριθμοὶ ἀποδίδονται στὶς παραστάσεις τῆς ΒΑ καὶ τῆς ΒΔ πλευρᾶς (πίν. 61 καὶ 65). Εἶναι ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τὶς καλύτερες διατηρημένες καὶ περισσότερο δημοσιευμένες καὶ συζητημένες παραστάσεις.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 15 ὁ Γαλέριος ἀγορεύει (πίν. 60). Μιλάει στοὺς στρατιώτες του ἐξῶ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Σαρδικῆς—εἰκάζεται—τῆς ὁποίας προσωποποίηση ἢ ἡ προστάτις θεὰ εἰκονίζεται ἀριστερά, ἐνῶ δεξιὰ κλείνει τὴν παράσταση Νίκη μὲ τὸ κέρας τῆς Ἀφθονίας.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 16 (πίν. 61 καὶ 62) ὑποδέχονται τὸ Γαλέριο στὴν Ἔριζα τῆς Ἀρμενίας—ὑποτίθεται. Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 17 (πίν. 61 καὶ 63) ὁ Γαλέριος εἰκονίζεται σὲ ἵππομαχία, ἐνῶ ἀετὸς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του προοιωνίζεται τὴ νίκη τοῦ αὐτοκράτορος.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 18 (πίν. 61 καὶ 64) εἰκονίζονται, στὸ κέντρο, ὅλα τὰ μέλη τῆς Τετραρχίας: ἀριστερά, καθιστὸς ὁ Διοκλητιανὸς μὲ τὸ Γαλέριο πλάι του, δεξιὰ, καθιστὸς ἐπίσης ὁ Μαξιμιανὸς μὲ τὸν Κωνστάντιο. Νίκες, σὲ δεῦτερο πλάνο, στεφανώνουν τοὺς Αὐγούστους καὶ κάτω ἀπ' αὐτοὺς, σὲ κόγχες, προσωποποιήσεις τοῦ Εὐφράτη καὶ τοῦ Τίγρητος. Ἡ Μεσοποταμία καὶ ἡ Ἀρμενία, προσωποποιημένες, δέχονται τὴν εὐνοια τῶν αὐτοκρατόρων (Pietas Augustorum) μὲ τὴ συμπάρσταση θεῶν γύρω.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 19 (πίν. 61, κάτω) οἱ Νίκες στὶς κόγχες εἶναι φθαρμένες γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποῦ ἐφθειραν ὅλα τὰ ἀνάγλυφα στὸ ὕψος τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ (πρβλ. Χ. Μακαρόνα, Ἡ Καμάρα, πίν. 4).

Σὲ ἄλλον πίνακα (πίν. 65) εἰκονίζεται ἡ ΒΔ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ, μὲ τὶς ζώνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 20-23:

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 20 (πίν. 66) εἰκονίζεται ἀριστερὰ φτερωτὴ Νίκη καὶ

στη συνέχεια προς δεξιά ο Γαλέριος καθιστός, ντυμένος πολιτικά, με σκήπτρο στο άριστερό χέρι, στεφανώνεται από άλλη Νίκη ὄρθια μπροστά του. Μιά τρίτη γυναικεία μορφή, ὄπλισμένη με δόρυ και ἀσπίδα, προσωποποίηση της πολειμκῆς ἀρετῆς, προσάγει—για νὰ τὴν προσφέρει στὸ Γαλέριο—ἀρμάμαξα πού τὴ σῶρον τέσσερις ἐλέφαντες. Εἶναι τιμὴ θριάμβου στὸν νικητὴ τῆς Ἀνατολῆς.

Στὶς ἄλλες ζῶνες τῆς ἴδιας πλευρᾶς εἰκονίζονται (πίν. 65): μάχη στὴν ὁποία διακρίνεται ἐφιππος ὁ Γαλέριος στὸ κέντρο, αἰχμάλωτοι ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, καὶ Νίκες με προσωποποίηση τῆς Ρώμης στὴν κεντρικὴ κόγχη.

Οἱ ζῶνες τῶν ἀναγλύφων ὑπ' ἀριθ. 24-26 εἶναι κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 15 τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ (πίν. 59):

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 24 (πίν. 67), τριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς δορυφόρους του, ἀριστερά, ὁ Γαλέριος δέχεται γονατιστοὺς πρέσβεις τοῦ Ναρσῆ ὑπὸ τὸν Ἀφαρβάν, ἐνῶ πίσω τοὺς στέκονται Ἀμαζόνες, πού πολέμησαν κατὰ τὸν Γαλερίου, ὅπως πιστευόταν, ἄλλες γυναῖκες κι ἕνα παιδάκι, μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῶν Περσῶν, ὑποτίθεται. Ἀπὸ τοὺς δορυφόρους τοῦ Γαλερίου, ἕνας, ὅπως καὶ ἄλλες μορφές σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο, ἀποδίδεται μόνο με περιγράμματα τοῦ συνόλου καὶ τῶν λεπτομερειῶν, στὰ ὁποῖα εἶναι φανερό πὼς χρησιμοποιήθηκε τρυπάνι (πίν. 58β).

Μιά ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ πιὸ γνωστὲς παραστάσεις εἶναι αὐτὴ πού εἰκονίζει θυσία τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Γαλερίου, στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 25 (πίν. 68). Ἡ θυσία προσφέρεται σὲ βωμὸ μπροστὰ σὲ ναό, πού δηλώνεται με κιονοστοιχία στὸ βάθος. Ὁ βωμὸς, σὲ δυὸ πλευρές του, φέρει ἀνάγλυφες παραστάσεις: στὴ μιὰ τοῦ Δία, στὴν ἄλλη τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ Δίας ἦταν προστάτης τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Μαξιμιανοῦ. Οἱ αὐτοκράτορες ἦταν ἐνσάρκωση τῶν θεῶν: Jovius ὁ ἕνας, Hercules ὁ ἄλλος. Στὴν παράσταση ὁ Διοκλητιανὸς, ἀριστερά, φορεῖ πολιτικὴ περιβολή, ὁ Γαλέριος πολεμικὴ στολή. Σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο γυναικεῖες μορφές πού ἐπιγράφονται: Οἰκουμένη, Εἰρήνη, ἢ ἐρμνεύονται: Ὁμόνοια, Εὐδαιμονία. Στὰ ἄκρα εἰκονίζονται τρόπαια.

Στὴ ζώνη ὑπ' ἀριθ. 26 (πίν. 69) εἰκονίζονται Πέρσες πού συνοδεύουν δῶρα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα: λάεινες σὲ πρῶτο πλάνο, ἐλέφαντες σὲ δεῦτερο κ.λ.

Οἱ δύο ζῶνες τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ δὲν εἰκονίζονται ἐδῶ (ἴδὲ πρόχειρα, Χ. Μακαρόνα, Ἡ Καμάρα, σ. 47 κ.έ. καὶ πίν. 45).

Πολλοὶ ἀναφέρονται στὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας με ἀφορμὴ ἄλλα θέματα καὶ μελέτες του:

Ὁ Robert Turcan, στὴ μελέτη του γιὰ τίς ρωμαϊκὲς σαρκοφάγους με διονυσιακὲς παραστάσεις, μιλάει καὶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα τῆς Καμάρας¹ (πρβλ.

1. R. Turcan, Les sarcophages romains à representations dionysiaques, Paris

και άνωτ., άριθ. 40).—Γιὰ τὸ σωματοφύλακα τοῦ Γαλερίου μὲ λιοντάρι στὴν ἀσπίδα του, ιδὲ RE¹.—'Εξετάζοντας τὶς ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἰδικότερα τῆς ζωγραφικῆς, ὁ Guglielmo Matthiae² προσάγει στὴ συζήτηση τὴ σαρκοφάγο μὲ παράσταση ἀμαζονομαχίας (σ. 85, εἰκ. 2), ὅπου παρατηρεῖται κυματισμὸς τῶν ἐπιπέδων τοῦ ἀναγλύφου, ποῦ δὲν παρατηρεῖται πλέον στὰ ἀνάγλυφα τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου (εἰκ. 4). Αὐτὰ συζητοῦνται ἐκτενέστερα, ὅπως καὶ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.—Σὲ μακρὸ ἄρθρο τοῦ Gerhard Koerppel ἀναφέρεται ἡ παράσταση τῆς ἀφίξεως τοῦ αὐτοκράτορα Γαλερίου σὲ πόλη τῆς Ἀνατολῆς (ζώνη ὑπ' ἀριθ. 16)³.—Στὴν ἔκδοση τῶν Ch. Delvoye καὶ G. Roux γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ γενικά, συχνὰ γίνεται ἀναφορὰ καὶ σὲ μακεδονικὰ μνημεῖα, ἰδιαίτερα στὴν Καμάρα⁴.

Σημειώνουμε τὴ μελέτη τοῦ M. Vickers γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, γιστὶ ὅπωςδὴποτε ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ μνημείου⁵.

Κατὰ τὸ 1967 κατεδαφίσθηκε τὸ τελευταῖο παλαιὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη. Μαζὶ του ξεριζώθηκε καὶ τὸ τελευταῖο πεῦκο τοῦ δρόμου αὐτοῦ, ποῦ ξεκινáει ἀπὸ τὴν Καμάρα καὶ φθάνει ὡς τὴ θάλασσα. Ἔχει τὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὸν ἄξονα τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος, ποῦ περνáει ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Ροτόνας καὶ τὴ νότια εἴσοδο τῆς στὸ κέντρο τῆς Καμάρας. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ πολεοδόμος Hébrard σχεδίασε τὴν ὁδὸ Δημ. Γούναρη μὲ βάση τὸν ἄξονα αὐτὸν τῆς μνημειακῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ σπίτι ποῦ κατεδαφίσθηκε τελευταῖο ἦταν στὴ συνάντηση τῆς ὁδοῦ Δ. Γούναρη μὲ τὴν ὁδὸ Πρίγκηπος Νικολάου καὶ σχεδὸν ἔφραζε τὴ διάβαση πρὸς τὴν Καμάρα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑλικῶν τῆς κατεδαφίσεως ἀποκαλύφθηκαν θολωτοὶ ὄγκοι ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ κτηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων. Εἰκονίζονται ἐδῶ ὅπως διατηρήθηκαν καὶ καθαρίσθηκαν, ἀμετακίνητοι στὸν τόπο τῆς εὐρέσεώς τους (πίν. 70α καὶ 71α), ὅταν κατὰ τὸ 1968 ἀρχίσαμε δοκιμαστικὴ ἀνασκαφή.

Ἡ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ζητήθηκε ἀπὸ τὴν Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων

1966, σ. 349 καὶ 363. Πρβλ. βιβλιοκρισία, AJA, τ. 72 (1968), σ. 406-408 (Marion Lawrence).

1. RE, Suppl. 11 (1968), λ. Equites Extraordinarii.

2. G. Matthiae, *Problematica delle origini Byzantine*, RIASA, τ. XV, (1968), σ. 76 κ.έ.

3. G. Koerppel, *Profectio und Adventus*, Bonner Jahrbucher, τ. 169 (1969), σ. 130 κ.έ., κυρίως σ. 187.

4. Delvoye-Roux, *La civilisation grecque*, τ. 2 (1969), σ. 230, εἰκ. 63.

5. M. Vickers, *The Date of the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki*, PBSR, τ. 38 (1970), σ. 183-187.

τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἔγινε ὡς μέτρον προνοίας καὶ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ γιὰ τοὺς περιοίκους καὶ τὴν πόλιν γενικώτερα.

Ὁ Δῆμος Θεσσαλονίκης προώριζε τὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη, μετὰ τὴ διά-
νοιξή της, ὡς κύρια ἀρτηρία γιὰ τὶς ἀστικές συγκοινωνίες, δηλ. τὶς λεωφο-
ρειακὲς γραμμές. Βέβαια μὲ μηχανικὰ μέσα θὰ γίνονταν ἐπίσης ἐκσκαφές γιὰ
ἀποχετεύσεις, ὕδρευση, ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.λ. Μ'αὐτὴν τὴν προοπτικὴ ἡ Ἐφορεία
ὠρέβαλε πρὸς τὸ προϊστάμενο Ὑπουργεῖο (Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως)
τὴν ἐξῆς «ἐπείγουσα» ἀναφορὰ.

«Ἀριθ. πρωτ. 521

Θεσσαλονίκη 3.3.1968

Πρὸς τὴν Προεδρίαν Κυβερνήσεως

Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως

Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων

Ἄ θ ἡ ν α ς

ΘΕΜΑ: Ἀρχαιότητες ὁδοῦ Δημ. Γούναρη ἐν Θεσσαλονίκη.

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω καὶ νὰ παρακαλέσω τὰ κάτωθι:

Κατὰ τὴν κατεδάφισιν τοῦ τελευταίου πεπαλαιωμένου οἰκήματος πρὸς
διάνοξιν τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, ἀπεκαλύφθησαν πέρυσι θολωτοὶ δῦκοι
ἐκ τῆς ἀνωδομῆς κτηρίου ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἐν συνεχείᾳ ἐκρίθη σκόπιμον καὶ ἔργον προνοίας ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτή-
των, ἀλλὰ καὶ τῶν περιοίκων, νὰ γίνῃ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ πρὸς διαπί-
στωσιν τῆς φύσεως καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀρχαίων λειψάνων, ὡς καὶ
τοῦ βάθους αὐτῶν ὑπὸ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὑπὸ μελέτην ὁδοῦ.

Παραλλήλως ἐζητήθη ἀπὸ τὸν Δῆμον ἡ ὑπομετρικὴ μελέτη τῆς ὁδοῦ.
Ἐκ ταύτης προκύπτει ὅτι, ἂν δὲν ἐξεδηλοῦτο ἐγκαίρως ἡ πρόνοια, αἱ ἐκ-
σκαφαὶ χάριν ὑπονόμεων, ὕδρευσεως, τηλεφωνικῶν καὶ ἠλεκτρικῶν ἐγκατα-
στάσεων (ἀναστελλόμεναι κατόπιν τῆς ἐκ τῶν προτέρων βεβαίας ἀποκαλύ-
ψεως λειψάνων τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου) θὰ ἐδημιούργουν χαώδη κατὰ-
στασιν, ἡ ὁποία εὐτυχῶς ἀπεφεύχθη.

Εἰς ἕτερον σημεῖον τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη, παρὰ τὴν ὁδὸν Αἰμιλιανοῦ
Γρεβενῶν, κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου
τῆς πλατείας Ναυαρίνου, ἀπεκαλύφθη μωσαϊκὸν δάπεδον μνημειακῆς κατα-
σκευῆς τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου, καταλαμβάνον ὀλόκληρον τὸ πλάτος
τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη.

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὸ σχέδιον πόλεως κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην τοῦ
ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος τοῦ Γαλερίου, ὡς καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἀποφάσεις
περὶ ἀστικῆς συγκοινωνίας κ.λ., δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν Ἱστορίαν καὶ Ἀρ-
χαιολογίαν τῆς πόλεως. Οἱ πολῖται καὶ μάλιστα αἱ Ὑπηρεσίαι τοῦ Δήμου
ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν τὰς προϋποθέσεις ἀναπτύξεως τῆς πόλεως. Ἀλλὰ ταῦτα
ἀνάγονται εἰς τὸ παρελθόν.

Νῦν, ὡς παρουσιάζεται ἡ κατάστασις, προτείνεται:

1. Νά ὀλοκληρωθῆ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν μέχρι τῆς Ἐγνατίας, ἵνα ἔχωμεν τὰ δεδομένα περαιτέρω σκέψεων καὶ ἀποφάσεων.

2. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ διάθεσις εἰδικοῦ ποσοῦ περίπου 500.000 δραχ. ἐφ' ἅπαξ διδομένων, ἵνα προγραμματισθοῦν αἱ ἀπαιτούμεναι ἐργασίαι.

3. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἀρμόδιον Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον θὰ ἔχη τὴν δυνατότητα νά ἀποφανθῆ περὶ διατηρήσεως ἢ μὴ τοῦ συνόλου ἢ μέρους τῶν ἀποκαλυφθέντων ἢ ἀποκαλυφθησομένων.

4. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, οἱ ἀρμόδιοι παράγοντες (κρατικαὶ καὶ δημοτικαὶ Ὑπηρεσίαι, εἰδικοὶ καθηγηταὶ κλπ.) θὰ εἰσηγηθοῦν τὴν δέουσαν λύσιν, ἣτις διαγράφεται ἤδη (κατὰ τὴν γνώμην ἀρμοδίων καὶ εἰδικῶν) ὡς πεζόδρομος διὰ τὸ τμήμα τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν καὶ Ἐγνατίας. Λεπτομερειακὰ θέματα (συγκοινωνίας, ἀποχετεύσεων κλπ.) εἶναι θέματα ἐμπεριστατόμενης μελέτης.

Παρακαλῶ, ὅπως εὐαρεστοῦμενοι διατάξητε ὅ,τι ἠθέλατε ἐγκρίνει.

Εὐπειθέστατος

Ὁ Ἐφορος

τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας

Φ. Μ. Πέτσας»

Τὸ ποσὸ τῶν 500.000 δραχ., ποῦ ζητήθηκε, δὲν τὸ διέθεσε τότε ἡ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων μὲ Προϊστάμενο τὸν Σπυρ. Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος ἠθέλε πολὺ νά μὴ δημιουργοῦνται τέτοια ζητήματα, γιὰ νά διαθέτῃ ἀπερίσπαστος τίς πιστώσεις στῆ Θήρα. Ἀλλὰ οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς ἔγιναν εἰς βάρος τῶν πιστώσεων τοῦ ἔργου «Ἀνασκαφαὶ Θεσσαλονίκης».

Ἀρχίσαμε ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου ὑπῆρχαν ἤδη ἐνδείξεις: α) παρὰ τῇ διασταύρωσιν τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μὲ τὴν ὁδὸ Αἰμιλιανοῦ (τομεῖς Α') καὶ β) μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πρίγκηπος Νικολάου καὶ Ἰωάννου Μιχαήλ (τομεῖς Β').

Στὸν τομέα Α' εἶχε φανῆ ψηφιδωτὸ δάπεδο κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πλατείας Ναυαρίνου. Ἡ τομὴ ἔγινε ἀρχικὰ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη. Σκοπὸς τῆς ἦταν ἡ διαπίστωση τοῦ βάθους καὶ τῆς φύσεως τῶν λειψάνων τοῦ Γαλεριανοῦ συμπλέγματος κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ, ὥστε νά ληφθοῦν μέτρα προστασίας τῶν κατὰ τὴν ἐπικείμενῃ κατασκευῇ τῆς ὁδοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τίς ἐκσκαφῆς μὲ μηχανικὰ μέσα.

Πράγματι ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀψίδα μεγάλου οἰκοδομήματος (πίν. 73). Ἡ ἀψίδα βλέπει πρὸς Β καὶ ἀνοίγεται σ' ὄλο τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἕως καὶ κάτω ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Δημ.

Γούναρη. Κατά την οικοδόμηση της πλευράς αυτής, πού είχε γίνει όταν ανέλαβα την Έφορεία τὸ 1965, καταστράφηκαν πιθανώτατα σπουδαία λείψανα. Ἡ ἀψίδα φέρει ἀντηρίδες ἐξωτερικά, ψηφιδωτὸ δάπεδο πολὺ καλὰ διατηρημένο καὶ ἀγωγὸ ἀποχετεύσεως πρὸς τὴ θάλασσα, κατὰ τὸ κέντρο της (πρβλ. καὶ ΑΔ 25, 1970, Χρον., πίν. 300 α-β). Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο εἶναι κατὰ διάχωρα μὲ γεωμετρικὰ σχήματα διάφορα καὶ περιβάλλεται ἀπὸ δυὸ ζώνες: μίᾳ ἐσωτερικῇ μὲ σύνθετο μαϊάνδρο καὶ ἄλλη ἐξωτερικῇ μὲ φύλλα κισσοῦ.

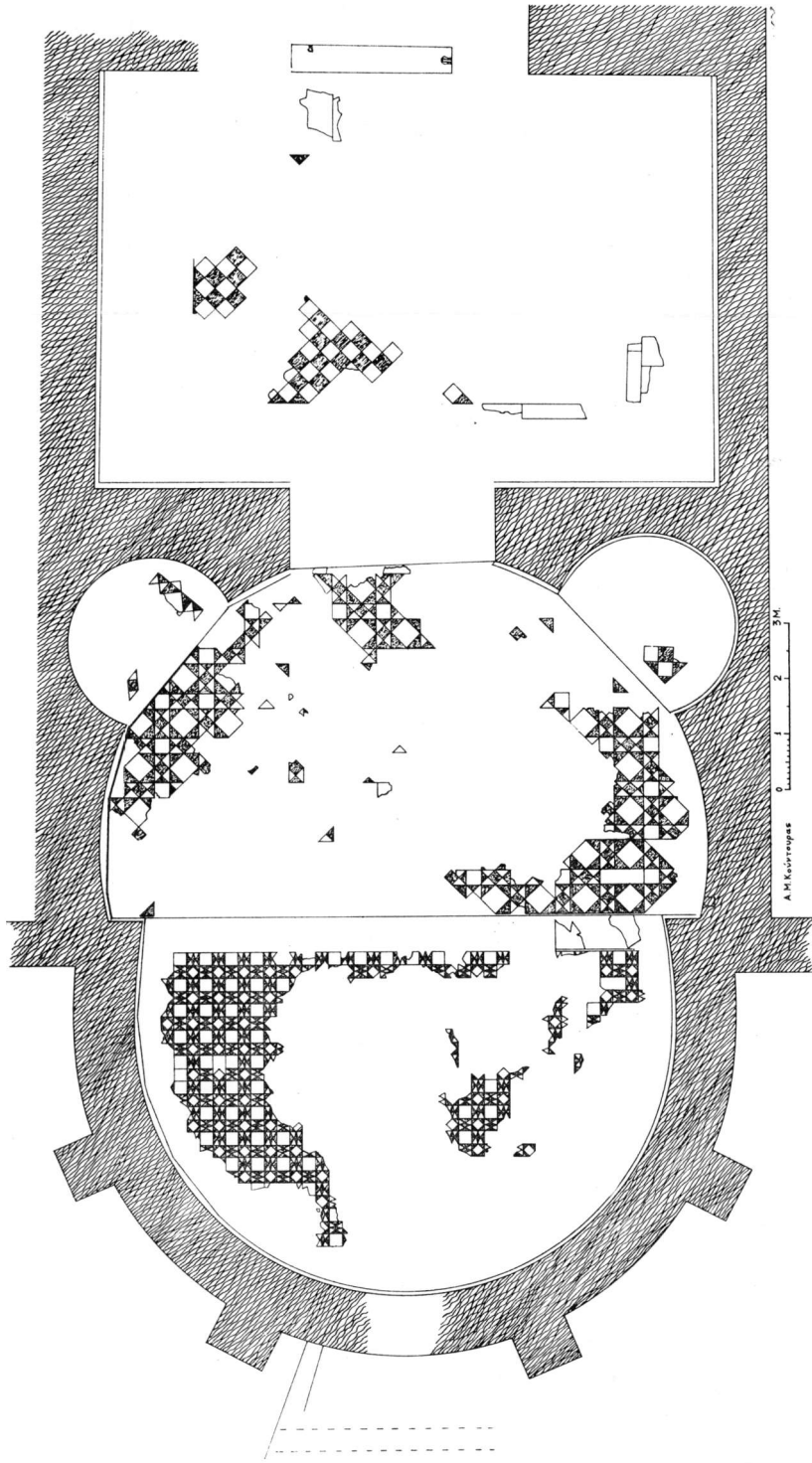
Ἡ μεγάλη τομῇ, ἀπὸ τὴν ἀψίδα ἕως περίπου τὴν ὁδὸ Ναυαρίνου, ἀποκάλυψε τὸ ὑπόστρωμα πλακοστρώτου δαπέδου. Τὸ ἀποτύπωμα τῶν πλακῶν ἦταν φανερὸ καὶ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀναπαράστασή του σὲ κανονικὴ ἀνασκαφή. Φάνηκαν ἐπίσης βάρθα κίωνων.

Μικρὲς τομὲς σὲ βάθος κατὰ τὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς ἔφεραν στὸ φῶς καὶ ὄστρακα ἐλληνιστικῶν ἀγγείων. Ὅμοια θραύσματα ἀγγείων ἐλληνιστικῶν χρόνων βρέθηκαν ἐπίσης σὲ δοκιμαστικὴ τομῇ, βάθους 5-10 μ., ἔξω τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀψίδος. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ κομβίο πυξίδος μὲ ἀνάγλυφη προτομὴ Διονύσου. Τὰ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα τῆς τομῆς ἦταν: κομμάτια ἀγγείων ρωμαϊκῶν καὶ μεταγενέστερων, πηλίνων ἢ ὑαλίνων, καθῶς καὶ λίγα νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά.

Στὸν τ ο μ έ α Β', στὸ τμήμα δηλαδὴ τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πρίγκηπος Νικολάου καὶ Ἰωάννου Μιχαήλ (πίν. 72), ἀρχισε ἡ ἔρευνα κατὰ τὴν 26η Μαρτίου 1968, μὲ τὸν καθαρισμὸ πρῶτα τῶν οἰκοδομικῶν ὄγκων, πού εἶχαν φανῆ μετὰ τὴν κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς οἰκίας καὶ τὴν ἀποκομιδὴ τῶν ὑλικῶν τῆς κατεδαφίσεως. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους ὄγκους φάνηκαν ἰσχυροὶ τοῖχοι (πίν. 70β). Ὁ σταθμὸς τῆς Πυρροσβεστικῆς Ὑπηρεσίας στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἕνα πρόσθετο ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνασκαφῆς σ' ὅλο τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη καὶ μέχρι τῆς ὁδοῦ Πρίγκηπος Νικολάου. Μέχρι τῶν ἀρχῶν Μαΐου ὁπωσδήποτε εἶχαν ἀποκαλυφθῆ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα κατὰ ὅχραν, πού φάνηκε ὅτι ἀνήκουσεν σὲ ἀψιδωτὴ αἶθουσα μὲ κόγχες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχεν ἀποκαλυφθῆ ἡ νοτιοδυτικὴ. Ἡ τοιχοδομία ἦταν τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων. Πρὸς Νότον τῆς ἀψιδωτῆς αἶθουσας συνέχεται ἄλλη ὀρθογώνια, τῆς ὁποίας εἶχε ἀποκαλυφθῆ τὸ δυτικὸ ἡμισυ κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα (πίν. 72 καὶ παρένθ. πίν. 2).

Πρὸς Β τῆς ἀψιδωτῆς αἶθουσας ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα τοίχου, μᾶλλον ὑπερῶτερο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (μὲ διακεκομμένη στὸ σχῆμα τοῦ παρένθ. πίν. 2).

Ἡ ἐπίκωση τῆς ἀψιδωτῆς αἶθουσας ξεχώριζε σὲ δυὸ κυρίως στρώματα: τὸ ἀνώτερο ἦταν τὸ στρώμα τῆς κατατροφῆς τοῦ κτηρίου, ἐνῶ τὸ κατώτερο ἦταν καθαρὴ ἡφαιστειακὴ ὕλη. Κατὰ παράκλησίν μου τὴν ἐξήγησε ὁ καθηγητῆς κ. Πέτρος Κόκκορος στὸ ἐργαστήριο Ὀρυκτολογίας-Πετρογραφίας

Παράθ. πίν. 2. Κάτοψη ἀφιδροτοῦ κτηρίου τοῦ Γαλιλαίου συμπλέγματος στὴν ὁδὸ Δημ. Γούναρη (54)

του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Μετὰ τὴν ἐξέταση ὁ κ. Κόκκορος διετύπωσε τὸ ἀποτέλεσμα ὡς ἑξῆς:

«Υλικὸν ἐξ ἀνασκαφῶν ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης συσσωρευμένον ἐντὸς κλειστοῦ χώρου τῶν ἀποκαλυπτομένων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐρειπίων.

'Επὶ τόπου ἐμφανίζεται ὡς προσχωματικὴ συγκέντρωσις πάχους περίπου ἐνὸς μέτρου ὑλικοῦ ψαθυροῦ, ἄνευ στρώσεως καὶ συνοχῆς, εὐκόλως ἀποθρυπτομένου δι' ἑλαφρῆς ἀποξέσεως. Τὰ τεμάχια ποικίλλουν εἰς διάμετρον ἀπὸ 5 χιλιοστῶν πρὸς μικρότερα μέχρι καὶ λεπτομερεστάτης κόνεως. Τὰ διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ὄρατὰ συστατικὰ συμμετέχουν κατὰ τὰ δύο τρίτα περίπου εἰς τὴν σύστασιν τοῦ ὅλου ἀποθέματος.

'Εξέτασις τῶν τεμαχίων εἰς μικροσκοπικὰς τομὰς ἔδειξεν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ προσχωματικοῦ ὑλικοῦ ἀποκομισθέντος ἐνδεχομένως κατὰ καιροῦς ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐκ τῶν ὑπερκειμένων τῆς Θεσσαλονίκης ὑψομάτων. Τὸ ὑλικὸν εἶναι ἠφαιστεία σποδός, ξένη πρὸς τὰ ἀποτελοῦντα τὸ ὑπόβαθρον τῆς Θεσσαλονίκης πετρώματα, ἐστερημένη παντελῶς καὶ ἴχνους τινὸς τῶν πετρωμάτων τούτων. Αἱ μικροσκοπικαὶ τομαὶ τῶν εὐμεγέθων τεμαχίων δεικνύουν ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὑαλώδη λάβαν συνήθως κιστηράδους ὑφῆς, ἐγκλείουσιν σποραδικῶς κρυστάλλια ἀστρίων καὶ πυροξένων. Μεμονωμένοι τοιοῦτοι μικροσκοπικοὶ κρύσταλλοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῆς σποδοῦ. Μεταξὺ τῶν ἀστρίων παρατηρήθησαν καὶ τεμάχια σανιδίου μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν παραμόρφωσιν εἰς ὀπτικῶς μονάξονας τὴν ὀφειλομένην εἰς τὴν ὑψηλὴν θερμοκρασίαν τῆς λάβας.

'Ηφαιστεία ἀναβλήματα παραπλησίου συστάσεως ἀπαντῶνται πολλοῦ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (Σκύδρα, 'Αλμωπία κ.ἀ.) εἶτε ὡς πρωτογενῆ ἀποθέματα ἐκρήξεων τῶν ἠφαιστείων τῆς τριτογενοῦς περιόδου εἶτε ὡς μεταφερθέντα μεταγενεστέρως ἐκ τούτων καὶ ἀποτεθέντα ἀλλαχοῦ».

'Η νοτιοδυτικὴ κόγχη, ποῦ ἀπεκαλύφθη ἐξ ὀλοκλήρου, ἔχει δάπεδο ἀνυψωμένο κατὰ 0,20 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κόγχης καλύπτεται ἀπὸ παχὺ κονίαμα, τὸ ὁποῖο εἶχε δεχθῆ ὀρθομαρμάρωση. Διακρίνονται σαφῶς οἱ ἄρμοι τῶν μαρμάρων καὶ διατηροῦνται μικρὰ μέρη ζεύξεων καὶ πλακῶν κατὰ χώραν. Σὲ δυὸ σημεῖα πάνω σὲ πλίθρες διακρίναμε χαραγμένα τὰ ὀνόματα (τεχνητῶν πιθανῶς): *Λυκοῦ(ρ)γος* (πίν. 71β) καὶ *Λάγιος*.

'Απὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1968 τὰ ἀξιολογώτερα ἦταν: θραύσματα ἄγγειων ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ νεωτέρων (τουρκικῶν), πηλίνων καὶ ὑαλίνων, χάλκινα νομίσματα βυζαντινὰ (ἓνα τουρκικόν), μικρὰ κομμάτια ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, θραύσματα μαρμαροθετημάτων, πλα-

κων ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (γείσου μαρμαρίνου, τμήματα διακοσμήσεως ἀπὸ λευκὸ κονίαμα κ.λ.).

Κατὰ τὸ Μάϊο καὶ μέχρι τῆς 15ης Ἰουνίου 1975 ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀψιδωτοῦ κτηρίου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ σχεδὸν κυκλικὴ αἶθουσα πρὸς Β καὶ ὀρθογώνιο χῶρο πρὸς Ν. Τὰ δύο διαμερίσματα ἐπικοινωνοῦν μὲ εὐρὴ ἄνοιγμα.

Ἐκτιβέστερα ἡ κυκλικὴ αἶθουσα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμικυκλικούς χώρους. Ὁ πρὸς Β ἔχει δάπεδο ὑπερυψωμένον κατὰ 0,20 μ., ὅπως καὶ οἱ κόγχες τοῦ νοτίου χώρου. Τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας ἐνισχύουν ἀπ' ἔξω ἀντηρίδες. Τὸ δάπεδο ὄλων τῶν χώρων καλυπτόταν ἀπὸ μικρὰ ἢ μεγαλύτερα πολύχρωμα μαρμάρινα πλακίδια, ποὺ σχηματίζαν διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια. Σώζονται ἄρκετὰ τμήματα καὶ οἱ διστάσεις τοὐλάχιστον τῶν πλακιδίων εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθοῦν ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματά τους στὸ ὑπόστρωμα.

Κατὰ τὸν ἄξονα περίπου τῆς βόρειας ἀψίδας σώζεται τὸ κατώτερο τμήμα ἀποχετευτικῆς ὑπονόμου. Ἀπ' ἔξω ἀποκαλύφθηκε τμήμα μεγαλύτερης ὑπονόμου ποὺ περιθέει τὴν ἀψίδα πρὸς Δυσμάς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὀρθογωνίου χώρου δὲν εἶχε ὀλοκληρωθῆ ὡς τις 15 Ἰουνίου 1968. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου ἀποκαλύφθηκαν διατηρημένα λείψανα κονιάματος μὲ ἀπομίμηση ὀρθομαρμαρώσεως. Τὰ κινητὰ εὐρήματα στὸ χῶρο αὐτὸ ἦταν: τμήματα ἀγγείων ρωμαϊκῶν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων, τεμάχια πλακῶν μαρμαροθετημάτων καὶ ὀρθομαρμαρώσεως, θραῦσμα μαρμαρίνου ἐπικράνου παραστάδος, τμήματα γείσου, σπάραγμα ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς, τμήμα μαρμαρίνου χειριοῦ ἀγάλματος περίπου σὲ φυσικὸ μέγεθος, ψηφίδες μωσαϊκῶν, θραύσματα ὑάλου καὶ νομίσματα ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά. Παρατηρήθηκαν ἐπίσης χαράγματα κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν ἀψιδωτὴ αἶθουσα¹.

Ἡ ἐργασία διεκόπη, γιατί περισσότερο ἐπείγουσες καὶ πιεστικὲς ἀνάγκες, γιὰ σωστικὴ ἐνέργεια, παρουσιάσθηκαν σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἔπρεπε νὰ διαθεθοῦν οἱ περιορισμένες πιστώσεις γιὰ τὸ ἔργο «Ἀνασκαφαὶ Θεσσαλονίκης». Ὅτι ἐγινε πάντως ἦταν ἀποφασιστικὸ. Οἱ ἀρμόδιες ἀρχὲς ἀποφάσισαν τελικὰ νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἡ ἰδέα τῆς κεντρικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας τῆς λεωφορειακῆς συγκοινωνίας καὶ νὰ γίνῃ ἡ ὁδὸς Δημ. Γούναρη πεζόδρομος ἀπὸ τὴν Πλατεῖα Ναυαρίνου, μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου καὶ τὸ Ὀκτάγωνο, ὡς τὴν Καμάρα καὶ τὸν Ἀἶ Γεώργη (πρβλ. Α. Βαβρίτσαν, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 366).

Ὁ κ τ ἄ γ ω ν ο. Ἐργασίες στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀκταγώνου καταχωρί-

1. Πρβλ. καὶ Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονικὴ 1970, σ. 224 κ.ε., σχέδ. Γ. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπέπτευσε καὶ κράτησε τὸ Ἡμερολόγιο ἢ ἐπιστημονικὴ βοήθς κ. Στέφῃ Κόρτη-Κόντη.

σθηκαν στὶς Ἐκθέσεις τῆς Ἐφορείας. Δίνεται ἐδῶ εἰκόνα τῶν λειψάνων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τοῦ Θ. Μεχτίδη (πίν. 74α, πρβλ. ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296 κ.έ., σχέδ. 3, καὶ πίν. 305β).—Οἱ Ph. Bruneau καὶ Chr. Llinas δημοσιεύοντας τὰ μονόλιθα τόξα τῆς Δήλου, στὸν τόμο τὸν ἀφιερωμένο στὸ Γυμνάσιό της, καταχωρίζουν καὶ τὸ μαρμάρينو τόξο τῶν χρόνων τοῦ Γαλερίου, τελευταῖο στὴ σειρά (ἐδῶ, ἀνωτ., ἀριθ. 34, πίν. 11)¹.

²Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν στὸν Ἰπ π ὀ ρ ο μ ο δίνομε ἐδῶ μία εἰκόνα λειψάνων τοῦ ποδίου καὶ τῆς θεμελιώσεώς του, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τοῦ Ἰω. Τσοῦργιανη (ΑΔ 24, 1969, Χρον., σ. 296, σχέδ. 2 καὶ πίν. 305 γ-δ, ἐδῶ πίν. 74β).

55. Γα λ ε ρ ι α ν ἄ, Σ π α λ ἄ τ ο καὶ P i a z z a A r m e r i n a. Γιὰ τὴν ἀνασκαφή, στερέωση καὶ ἀναστήλωση τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Σπαλάτο (Split) ἐνήργησαν συστηματικὰ τὸ Ἰνστιτοῦτο Προστασίας τῶν Μνημείων τῆς Δαλματίας καί, ἀπὸ τὸ 1955 κ.έ., τὸ Πολεοδομικὸ Ἰνστιτοῦτο, μὲ τὸ ἀρμόδιο Τμήμα του, τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, ὑπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα J. Marasović. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες δημοσιεύθηκαν στὴν περιοδικὴ ἐκδοση *Urbs 1, Split 1957*, σ. 51 κ.έ., 4, 1965, σ. 23 κ.έ. καὶ 55 κ.έ., καὶ σὲ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις². Ἔγιναν ἀνασκαφές (εἰκ. 20) στὶς ὑπόγειες αἰθούσες, ἐρευνησά ἀυτοκρατορικὰ διαμερίσματα, ἀνασκαφές καὶ στερέωση τοῦ πλακοστρώτου τοῦ περιστυλίου, ἐρευνησά τοὺς κυκλικοὺς ναοὺς δυτικὰ τοῦ περιστυλίου, ἐρευνησά στὶς θέρμες, ἀποκάλυψη τῶν ψηφιδωτῶν νοτιῶς καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Μουσουλίου τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἀνασκαφές στὸ σημεῖο τῆς διασταυρώσεως τῶν κεντρικῶν ὁδῶν καὶ ἐρευνησά τὰ λείψανα τῶν κτηρίων καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ὑποδομῆς στὸ βόρειο ἥμισυ τοῦ ἀνακτόρου³.

Γιὰ τὴ *villa* (τοῦ γιοῦ τοῦ Μαξιμιανῶ, λέει, τοῦ Μαξεντίου) στὴν Piazza Armerina νεότερες ἀπόψεις ἐκθέτει ὁ Heinz Kähler στὰ *Acta* τοῦ Νορβηγικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης⁴.

⁵Ἀπὸ τίς μελέτες τοῦ ἐρευνητοῦ τῆς ρωμαϊκῆς Βρεταννίας, Sir Jan Richmond, ποὺ δημοσιεύθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του σ' ἓνα τόμο, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὁμιλία του γιὰ τὰ ἐπαρχιακὰ ρωμαϊκὰ παλάτια, μολοντί δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ ἀνάκτορο τοῦ Γαλερίου⁵.

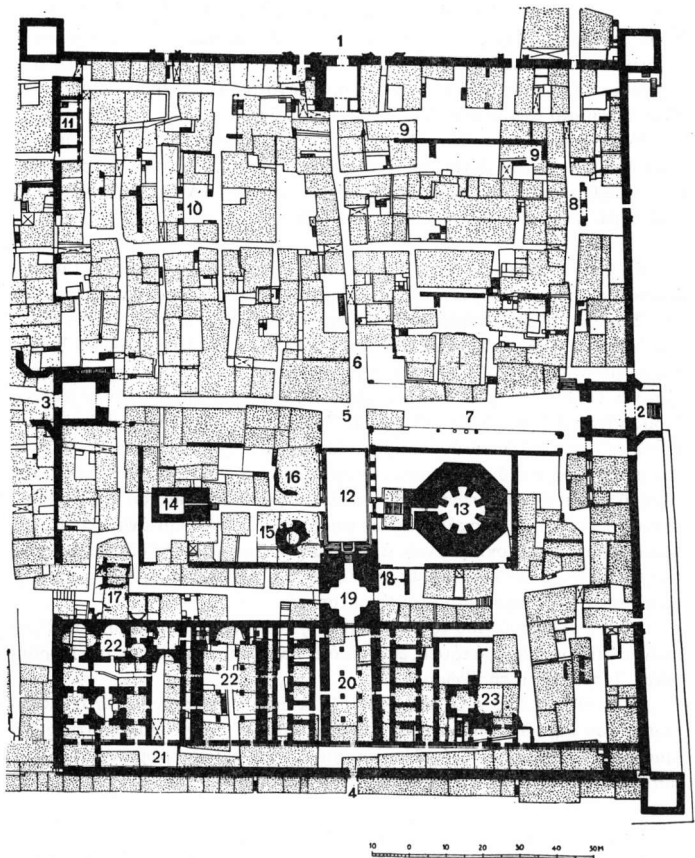
1. Délos XXVIII, σ. 142 κ.έ., πίν. 26.

2. T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Βελιγράδι 1967, καὶ *Prizemne dvorane Dioclecijanove palače*, Split 1966, J. Marasović - T. Marasović, *Dioclecijanova palača*, Zagreb 1968.

3. Tomislav Marasović, *Gli appartamenti dell' Imperatore Diocleziano nel suo palazzo a Split*, «Acta, Institutum Romanum Norvegiae», τ. IV (1969), σ. 33 κ.έ.

4. *Acta*, IV, σ. 41 κ.έ.

5. Sir Jan Richmond, *Roman Archaeology and Art*, London 1969, σ. 260 κ.έ.

Εἰκ. 20. Κάτοψη τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (55)

Ἑπόμνημα

στό σχέδιο κατόψεως τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ (εἶκ. 20)

Μελανωμένες ἐπιφάνειες δηλώνουν ἀρχαία λείψανα στοῦ ἰσόγειο,
στιγμές δηλώνουν κτήρια μεταγενέστερα.

1. Βόρειο τείχος με τὴν κύρια εἴσοδο (γνωστὴ ὡς Χρυσὴ Πύλη, Porta aurea).
2. Ἀνατολικὸ τείχος με πύλη (γνωστὴ ὡς Ἀργυρᾶ Πύλη, Porta argentea).
3. Δυτικὸ τείχος με πύλη (γνωστὴ ὡς Σιδηρᾶ Πύλη).
4. Νότιο τείχος με πυλίδα πρὸς τὴ θάλασσα.
5. Ἡ διασταύρωση τῶν κυρίων ὁδῶν.
6. Τὸ σωζόμενο μέρος τῆς κυρίας ὁδοῦ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (cardo maximus).
7. Τὸ σωζόμενο μέρος ἀπὸ τὴν ἐγκάρσια κυρία ὁδὸ (decumanus).
8. Τόξα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.
9. Λείψανα τοῦ μεγάλου ἀνατολικοδυτικῆς κτηρίου.
10. Λείψανα τοῦ μεγάλου βορειοδυτικῆς κτηρίου.
11. Ὅρθογώνιοι χῶροι κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους (ἀποθήκες).
12. Περιστύλιο.
13. Τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ (καθεδρικός ναὸς κατὰ τὸν Μεσαίωνα).
14. Ὁ ναὸς τοῦ Διὸς (Βαπτιστήριον κατὰ τὸν Μεσαίωνα).
- 15,16. Μικροὶ κυκλικοὶ ναοί.
17. Λείψανα Θερμῶν.
18. Λείψανα κτηρίου με ψιφιδωτό.
19. Προθάλαμος τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομῆ).
20. Κεντρικὴ αἴθουσα (ὑποδομῆ).
21. Διάδρομος κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως (περίπατος).
22. Δυτικὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομῆ).
23. Ἀνατολικὸ τμήμα τῶν διαμερισμάτων τοῦ Διοκλητιανοῦ (ὑποδομῆ).

56. Τε ί χ η. Σωστικές άνασκαφές απέκάλυψαν τμήματα τών τειχών τής πόλεως στο άνατολικό σκέλος κατά τήν οδό Φιλικής 'Εταιρείας¹, αλλά περισσότερο στο δυτικό σκέλος: στη διασταύρωση τών οδών Ειρήνης και Κάλβου², στην Πλατεία Μεταξά³ και κατά τή Ληταία Πύλη⁴. Τά εύρηματα του 1967 στη Ληταία Πύλη κατά τις εργασίες διαπλατύσεως τής οδού 'Αγίου Δημητρίου (και όχι Hagios Theodoros street), καθώς και τής οδού Φιλικής 'Εταιρείας, αναφέρονται (και εικονίζεται ή στήλη, ΑΔ 23, 1968, πίν. 280β) στις Archaeological Reports⁵ και τήν Chronique⁶.

Η κατάσταση τής περιοχής στη Ληταία Πύλη, πού αντιμετώπισαμε μεις, πρέπει να παραβληθί κυρίως με τά στοιχεΐα στόν Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 106 κ.έ., εικ. 11 και πίν. XXI, 1-2. Έδω δίνομε μόνον μερικές εικόνες άπ' όσα είδαμε, άποκαλύψαμε ή περισυλλέξαμε κατά τή σωστική έρευνα με άφορμή τις εργασίες διαπλατύσεως και κατασκευής νέου καταστρώματος τής οδού 'Αγίου Δημητρίου (1967) και τήν κατασκευή ύπονόμων (1968 και 1969):

Τό προς τήν άκρόπολη σκέλος του τείχους δέν έθιγη άπό τις εργασίες διαπλατύσεως κ.λ. (πίν. 75β), κατεστράφη όμως εις μήκος όλίγων μέτρων τό σωζόμενο σε χαμηλό ύψος στο σημείο αυτό σκέλος προς τή θάλασσα (πίν. 75α). Επίσης, σε έλάχιστο βάθος άπό τό κατάστρωμα τής οδού 'Αγίου Δημητρίου (πρβλ. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, σ. 330 κ.έ., σχέδ. 4) παρουσιάσθηκαν, άναμοχλεύθηκαν έν μέρει άπό μηχανήματα σκαφικά και έν συνεχεία, καθαρίσθηκαν, φωτογραφήθηκαν, σχεδιάσθηκαν κ.λ., διάφορα άρχαία είτε κατά χώραν, έστω σε δεύτερη χρήση, είτε διάσπαρτα (πίν. 76α και 77α-β).

Άτυχώς δέν ήταν διαθέσιμα τά άναγκαΐα μέσα και πρό παντός ό απαραίτητος χρόνος για συστηματική έρευνα: ή κυκλοφορία στην κεντρική συγκοινωνιακή άρτηρία τής οδού 'Αγίου Δημητρίου δέν ήταν δυνατόν να διακοπή για πολύ. Ίδε και άνωτ., άριθ. 39 και 45.

Ό Michael Vickers, σε άλλεπάλληλα διάσπαρτα άρθρα του, άσχολήθηκε με τά τείχη τής Θεσσαλονίκης. Ίσχυρίζεται ότι τά τείχη πού άποδίδονται στόν Όρμίσδα, ή μετασκευή τής Ροτόντας σε έκκλησία κ.λ., δέν είναι όσο παλαιά νομίζονται και πρέπει να χρονολογηθούν στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.⁷

1. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 364 κ.έ.

2. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 334.

3. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 297 κ.έ.

4. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 330, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 295, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 352 κ.έ.

5. Arch. Rep. 1969-70, σ. 20, εικ. 34, πρβλ. Χρονικά 1966-67, άριθ. 54 και 56.

6. Chronique 1968-69, σ. 1062 και εικ. 384.

7. M. V i c k e r s, The Date of the Walls of Thessalonica, «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul, Istanbul 1969, σ. 313 κ.έ. και εκτενέστερα BSR, τ. 38 (1970), σ. 183 κ.έ.,

Γιὰ τὰ παραθαλάσσια βυζαντινὰ τείχη μιλάει σὲ ἄλλο ἄρθρο του, ἀλλὰ ἡ συζήτηση ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ τὰ προβυζαντινὰ μνημεῖα γενικώτερα¹.

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἄρ. Πασαδαίου γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρησιμεύουν καὶ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης².

57. Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο. Ἡ ἔκθεση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τοῦ 1966 δημοσιεύθηκε μὲ καθυστέρηση στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο³. Ἐπίσης μὲ καθυστέρηση ἀναφέρονται οἱ ἀνασκαφές τῶν προηγουμένων ἐτῶν στὸ χῶρο τῆς Πανεπιστημιουπόλεως στὴν Chronique⁴: δίνονται εἰκό-νες τομέων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου (εἰκ. 375-376), ἀνάγλυφου καὶ ἐνεπίγραφου ἐπιτυμβίου (εἰκ. 377), εἰκονιστικῆς κεφαλῆς (εἰκ. 378) καὶ κεφαλῆς σατύρου (εἰκ. 379). Οἱ ἐργασίες τοῦ 1968-1969 μνημονεύονται ἐπίσης στὶς Archaeological Reports⁵.

Ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιεύθηκε καὶ ἡ Ἐκθεση τῆς Ἐφορείας στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου γιὰ τὸ ἔτος 1969⁶, ποῦ ἀναφέρεται κυρίως σὲ σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο τοῦ studio τηλεοράσεως τοῦ Γ' Σώματος Στρατοῦ (εἰκ. 21). Εἶναι ἀρκετὰ ἐκτενής, ἐδῶ δὲν μπορούμε νὰ ἐκταθοῦμε περισσότερο, ἔχομε ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ διορθώσουμε μερικὰ τυπογραφικὰ λάθη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου (οἱ συγγραφεῖς τῶν Χρονικῶν του δὲν βλέπουν τυπογραφικὰ δοκίμια): ἀντὶ τῆς ὀρθῆς λεζάντας τοῦ πίν. 302, μπῆκε ἡ λεζάντα τοῦ πίν. 303. Τὰ πράγματα ὅπως δὴποτε περιγράφονται στὴ σελ. 349, ὅπου ὅμως ὑπάρχουν ἄλλα λάθη: *ἀντωνιωνοὶ* δὺο φορὲς ἀντὶ *ἀντωνιωνοὶ* στὴ στήλη δεξιά, καὶ *3ον αἰ. π.Χ.* ἀντὶ *μ.Χ.* στὸ δεῦτερο στίχο ἀπὸ κάτω τῆς ἴδιας στήλης. Παρελείφθη ἐπίσης τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πλακὸς τοῦ διαπέδου τοῦ διδύμου τάφου ὑπ' ἀριθ. 10 (σὲ δευτέρῃ χρήσῃ). Δίνει τὰ ὀνόματα Κλαυδίων (πατὴρ, υἱὸς καὶ ἡ σύζυγος τοῦ πρώτου *Κλαυδία Εἰδῆ*), οἱ ὅποιοι τὸ *ἐπιβάλλον ἐαυτοῖς μέρος τοῦ τριγχοῦ ἐποίησαν. Τριγχός*, σὰν λέξι, εἶναι, ὡς γνωστόν, μεταγενέστερη μορφή τοῦ *θριγχοῦ* (πρόχειρα Liddell-Scott-Jones, λ. τριγχός). Ἴσως εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ χρήσις τῆς λέξεως, ἀλλὰ δὲν ἐρευνήσα ἐξαντλητικὰ τὸ ζήτημα.

καὶ ἀνακοίνωση σὲ Διεθνὲς Συνέδριο, Transactions of the 8th Intern. Congress of Roman Frontier Studies, 1969 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

1. «Balkan Studies», τ. 11 (1970), σ. 261 κ.έ., ἰδιαίτερα σ. 272 κ.ά.

2. AE, 1968, σ. 59 κ.έ.

3. AD, τ. 22, 1967 (1969), Χρονικά, σ. 391 κ.έ.

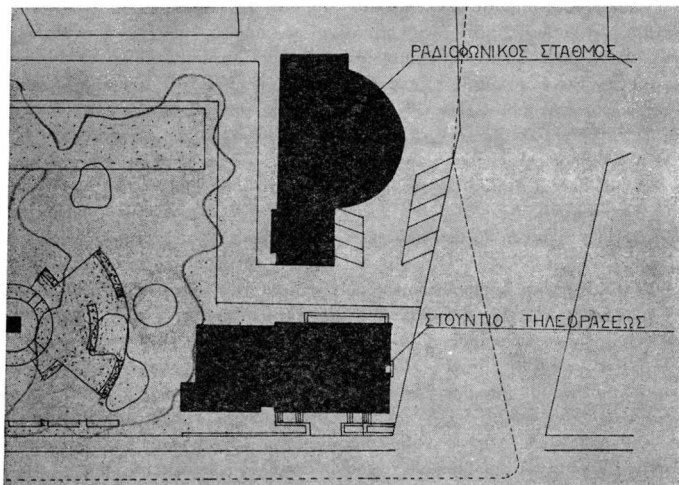
4. Chronique 1968-69, σ. 1062.

5. Arch. Rep. 1968-1969, σ. 23.

6. AD, τ. 25 (1970), Χρονικά, σ. 347.

Ἐδῶ δίνουμε τρεῖς ἀπόψεις τῶν ἐλληνιστικῶν τάφων Α καὶ Β, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν καλυμμάτων τους (πίν. 78α-β καὶ 79α, πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 347 κ.έ., σχέδ. 1-3). Ἐπίσης εἰκόνες δύο ἀντωνινιανῶν τοῦ Αὐρηλιανοῦ (270-275 μ.Χ.) ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς τάφους (πίν. 79β-γ).

Κατὰ τὸ 1969 ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης τυχαίως τάφοι στὸ σημεῖο συναντήσεως τῆς ὁδοῦ Κ. Μελενίκου μετὰ τὴν Ἐγνατία. Στὴν Ἐκθεση τῆς Ἐφορείας ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο δίνεται πάλι λανθασμένη ἢ λε-

Εἰκ. 21. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ studio Τηλεοράσεως στὸ Ι' Σῶμα Στρατοῦ (57)

ζάντα τοῦ σχεδίου μετὰ τὴν κάτοψη, ὄψη πλευρᾶς καὶ τομὴ ἐλληνιστικοῦ τάφου τῆς ὁδοῦ Νέου Μελενίκου, ἐνῶ στὸ κείμενο δίνεται σωστὰ ἢ παραπομπὴ (πρβλ. ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, σ. 352 καὶ λεζάντα τοῦ σχεδ. 6, ὅπου κατὰ λάθος τὰ σχέδια ἀποδίδονται σὲ τάφο τοῦ συνοικισμοῦ Ἀξιός, κατωτ., ἀριθ. 58).

Ἐνδιαφέρει καὶ τὸ μελετητὴ τοῦ προχριστιανικοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου μελέτη τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Νικ. Νικονάνου, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε καμαρωτὸ τάφο μετὰ τοιχογραφίες παλαιοχριστιανικῶν χρόνων στὸ συνοικισμὸ τοῦ Ἀγίου Παύλου¹. — Ἴδὲ καὶ ἀνωτ., ἀριθ. 39 κ.έ.

1. ΑΑΑ, τ. 2 (1969), σ. 178 κ.έ.

58. Δυτικὸ νεκροταφεῖο. Τὰ εὐρήματα τάφου τῆς Σταυρουπόλεως (Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 58) ἀναγγέλλονται καθυστερημένα στὴν Chronique¹, ὅπου δίνονται καὶ καλῆς φωτογραφίης τριῶν χάλκινων ἀγγείων², τὰ ὅποια ὅμως εἶναι doré ὅσο καὶ τὰ χάλκινα ἀπὸ τὸ Δερβένι (ιδεῖ Χρονικά 1966-67, ἀριθ. 37). Στὶς Archaeological Reports ἐξ ἄλλου³ ἀναφέρονται τὰ εὐρήματα τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου καὶ εἰκονίζονται δύο ἀπὸ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἀνάγλυφες καὶ ἐνεπίγραφες στηλῆς (ΑΔ 24, 1969, σ. 300, καὶ πίν. 310β καὶ 311γ).

Ἐκτενέστερα ἔχουν ἐκτεθῆ ἀποτελέσματα σωστικῶν ἀνασκαφῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου, στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἀποκαλύφθηκαν τάφοι στὸ συνοικισμό Ξηροκρήνης⁴, στὸ συνοικισμό Ἄξιου καὶ στὸ οἰκόπεδο τῶν Κλινικῶν τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης⁵, ἐνῶ ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀνάγλυφα καὶ ἐνεπίγραφα προήλθαν καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ληταίας Πύλης (ἀνωτ., ἀριθ. 56) καὶ ἀπὸ ἄλλου.

Ἰδιαίτερα πυκνοὶ καὶ πολλοί, ἂν καὶ φτωχικοί, ἦταν οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τυχαῖα στὸ συνοικισμό «Ἄξιός» κατὰ τὶς ἐσκαφῆς γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐργατικῶν πολυκατοικιῶν. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν εὐρημάτων ἦταν κυρίως πήλινα ἀγγεῖα καὶ ὑάλινα, μὲ τὰ ὅποια πλουτίσθηκε ἡ ἐνδιαφέρουσα Συλλογὴ ὁμοίων εὐρημάτων τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς ὑστερους αἰῶνες τῆς ρωμαϊοκρατίας. Βρέθηκαν ἐπίσης ἐνδιαφέρουσες ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, τῶν ὁποίων τὸ κείμενο μὲ εἰκόνα δόθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ἀνάγλυφες παραστάσεις μερικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πηλίνων εὐρημάτων δίνουμε ἐδῶ εἰκόνες χαρακτηριστικῶν ἀγγείων καὶ εἰδωλίων (πίν. 80-84).

Ἄσυνῆθιστο εἶναι εἰδώλιο πλανώδιου ὄπωροπόλης (πίν. 83α), ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ κομμάτια: ὁ ὄπωροπόλης μὲ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ σάκκο στὸν ὄμο, πάνω στὸ γαῖδουράκι του κοφίνια μὲ καρπούς. Ἰχνη χρωμάτων σῶζονται: κυανόφαιο στὸ γαῖδουράκι, πορτοκαλὶ στοὺς καρπούς, κόκκινο στὴν κόμη τοῦ ὄπωροπόλης. Μέγ. ὕψος 0,135 μ. Βρέθηκε σὲ κτιστὸ τάφο μαζί μὲ τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.858 α-β καὶ 10.860-10.868 πήλινα ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια (τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.867 καὶ 10.868 στὸν πίν. 84γ).

1. Chronique 1967, σ. 903.

2. Chron. 1967, εἰκ. 11-12 καὶ πίν. 29.

3. Arch. Rep. 1970-1971, σ. 19, εἰκ. 36 καὶ 37.

4. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρον., σ. 334.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 300 κ.έ., τ. 25 (1970), Χρον., σ. 351 κ.έ., ὅπου ἡ λεζάντα τοῦ σχεδ. 6 κατὰ λάθος ἀποδίδει στὸ συνοικισμό «Ἄξιός» τάφο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου στὴν ὁδὸ Κ. Μελενίκου (ἀνωτ., ἀριθ. 57).

Ἄλλο εἰδώλιο παριστάνει τὴ γέννηση τῆς Ἀφροδίτης (πίν. 84α). Ἡ Ἀφροδίτη εἰκονίζεται μέσα σὲ ἀνοιχτὸ κοχύλι. Ὑψος 0,166 μ. Βρέθηκε σὲ κεραμοσκεπαστὸ τάφο, μαζί με εἰδώλιο, ποὺ παριστάνει χορεύτρια με ἄνθοιο στεφάνι στὸ κεφάλι (πίν. 84β). Λείπει τὸ δεξιὸ χέρι τῆς καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, τὸ ἀριστερὸ σκέλος ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ τὸ δεξιὸ πόδι. Μέγ. σωζ. ὕψος 0,175 μ. Μαζὶ βρέθηκε καὶ μιὰ πήλινη πλαγγόνα με ὠραῖο ἄνθος στὸ ἀνοιχτὸ δεξιὸ χέρι (ὑπ' ἀριθ. 10.871).

Ἀπὸ τὰ ζωόμορφα εἰδώλια εἰκονίζονται ἐδῶ τὰ δυὸ ποὺ ἀναφέραμε μαζί με τὸν ὀπωροπώλη (πίν. 84γ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ) κι ἓνα ἀκόμα πήλινο σκυλάκι (πίν. 84γ, κέντρο).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ συνοικισμὸ «Ἀξιῶς» συνεχιζόταν, ὅταν ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ στὴν Πάτρα. Τώρα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ πληρέστερη ἐκθεση γιὰ τὸ ἔτος 1969, ἀφοῦ δὲν δημοσιεύθηκε ἀκόμη στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καὶ ἡ ἐκθεση τοῦ διαδόχου μου, συναδέλφου Ἀνδρέα Βαβρίτσα γιὰ τὸ δεύτερο ἐξάμηνο τοῦ 1969.

Ἴδὲ καὶ ἀνωτ. ἀριθ. 39 κ.έ.

59. Διὰ φ ο ρ α. Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους 45 (Χρονικά 1951-65, ἀριθ. 65, πίν. 4-7α-β) μνημονεύονται καὶ εἰκονίζονται στὴν Chronique τοῦ 1967¹. Με καθυστέρηση ἐπίσης δημοσιεύθηκε ἡ ἐκθεση τῆς Ἐφορείας γιὰ τὸ 1966 στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Περιλαμβάνει τὶς ἐρευνες καὶ τὰ εὐρήματα στὰ οἰκόπεδα Σ. Γεωργιάδου παρὰ τὴν Ἀχειροποίητο, Ἀνανία Προδρομίδου στοὺς Ἀμπελοκήπους, ἄλλα στὴν ὁδὸ Φιλικῆς Ἐταιρείας 3, στὴν ὁδὸ Προξένου Κορομηλᾶ 16, στὴν ὁδὸ Τάσκου Παπαγεωργίου, καὶ τέλος, στὴν Πλατεῖα Μεταξᾶ².

Νεώτερες ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐφορείας δημοσιεύθηκαν στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τῶν ἐτῶν 1968-1970, πάντοτε με καθυστέρηση. Περιλαμβάνουν εὐρήματα ἀπὸ σωστικὲς ἀνασκαφές:

α') στὴ γωνία ὁδοῦ Εἰρήνης καὶ Κάλβου, ὅπου βρέθηκαν ἐδώλια καὶ ἄλλα μάρμαρα σὲ δευτέρη χρήσι³.

β') σὲ οἰκόπεδο Ἀ. Τζαχίλη Ο.Ε. στὴν ὁδὸ Μητροπόλεως 73, ὅπου βρέθηκε προστομιαῖο φρέματος κ.λ⁴.

γ') περὶ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ λείψανα ρωμαϊκῶν θερμῶν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο (πίν. 85α)⁵.

1. Chron. 1967, σ. 903, εἰκ. 8-10 καὶ διπλὸς πίν. 26-27.

2. ΑΔ, τ. 22 1967 (1969), Χρονικά, σ. 393 κ.έ.

3. ΑΔ, τ. 23 (1968), Χρονικά, σ. 334.

4. ΑΔ, ἔ.ά.

5. ΑΔ, τ. 24 (1969), Χρονικά, σ. 298 κ.έ., σχέδ. 6 καὶ πίν. 307 α-γ.

δ') σὲ οἰκόπεδο Ἄρ. Σωτηρίου, στὴν «παλαιὰ» ὁδὸ Φιλίππου, ἀριθ. 52, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μνημειακῆς οἰκοδομῆς.

ε') σὲ οἰκόπεδο Εὐγ. καὶ Γαβρ. Χαριτοπούλου, στὴν ὁδὸ Προφήτου Ἡλιοῦ 37, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ λείψανα δεξαμενῆς καὶ ὕδραγωγοῦ (πίν. 85β), ἀποκαλύφθηκαν μέρη πλακοστρώτου ὁδοῦ βυζαντινῶν χρόνων, στὴ συνέχεια τῆς νῦν ὁδοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅπου ὁ γνωστός πλακόστρωτος, ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δρόμος.

στ') σὲ οἰκόπεδο Ἄντ. Βεληκᾶ στὴν ὁδὸ Σωκράτους, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν ἐπάλληλα λείψανα οἰκοδομῶν δύο διαδοχικῶν φάσεων (πίν. 86). Ὅταν οἱ τοῖχοι τῆς μεταγενέστερης οἰκοδομῆς ἀπομακρύνθηκαν, φάνηκε ψηφιδωτὸ δάπεδο μεγάλων διαστάσεων (πίν. 89). Τὸ ἄκρο του πρὸς Δυσμᾶς δὲν ἔγινε δυνατό ν' ἀποκαλυφθῆ, γιατί ἐμπόδιζε τὸ πρὸς ἐκεῖ σπῆτι. Εἰκονίζονται ἐδῶ λεπτομέρειες τοῦ ψηφιδωτοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν μεταγενέστερων τοίχων, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη διακρίνονται στὸ ἀριστερὸ μισὸ τοῦ πίν. 89 (πρβλ. πίν. 87 καὶ 88 πρὸς πίν. 89). Τὸ μεταγενέστερο ἀπλὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο (πίν. 86, ἐμπρὸς καὶ δεξιὰ) ἔπαιρνε κατηφορικὴ κλίση πρὸς Νότον σὺν στενὸς διάδρομος.

ζ') Ὅμοιο, στὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος καὶ πιθανῶς σύγχρονο, ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀποκαλύφθηκε στὸ γειτονικό, στὴν ἀντικρὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Σωκράτους, οἰκόπεδο τῆς Καλλιόπης Παπαδοπούλου καὶ Μ. Πολίτου (πίν. 90α), ὅπου φάνηκαν καὶ βάσεις κιόνων. Τομὴ σὲ βάθος ὁμοῦ δὲν ἀποκάλυψε ἐδῶ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἢ ἄλλα λείψανα σὲ βαθύτερο στρώμα, ἀντίστοιχα πρὸς τὰ ἀντικρυνὰ στὸ οἰκόπεδο Βεληκᾶ. Ἡ διαφορὰ τῶν δύο οἰκοδομικῶν περιόδων εἶναι δύο αἰῶνων περίπου: τὸ ἀνώτερο στρώμα χρονολογεῖται μὲ πιθανότητα στὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ἐνῶ τὰ ἀρχαιότερα ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ οἰκοπέδου Βεληκᾶ εἶναι τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

η') Σημαντικὰ λείψανα ἀποκαλύφθηκαν σὲ οἰκόπεδο τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας στὴν ὁδὸ Κ. Παλαιολόγου. Ἡ ἐκσκαφὴ καὶ ἡ παράλληλη σωστικὴ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν μου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἐδῶ δίνουμε μόνο λεπτομέρεια τῆς κατὰ ζῶνες τοιχοδομίας τῶν τοίχων, ποὺ φάνηκαν κατὰ τὸ 1968 (πίν. 90β)¹.

θ') Ἀνάμεσα σὲ βυζαντινὰ λείψανα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἦρθαν στὸ φῶς καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων κινητὰ εὐρήματα².

ι') Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ οἰκοπέδου τῆς Ο.Ε. Ἀναστασιάδου ἀποκαλύφθηκε τμήμα οἰκοδομῆς καὶ ὁδοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρέθη-

1. Οἱ ἐκθέσεις γιὰ τὴν ἔρευνα στὰ οἰκόπεδα ὑπ' ἀριθ. δ'-η' στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο, τ. 24 (1969), Χρον., σ. 303 κ.έ., μὲ σχέδια καὶ εἰκόνες. Γιὰ τὰ εὐρήματα στὸ οἰκόπεδο τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας ἔκτενέστερα, ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 368 κ.έ.

2. ΑΔ, τ. 25 (1970), Χρον., σ. 363 κ.έ.

καν και κινητά ευρήματα ελληνιστικών χρόνων: μέτωπο ήγεμόνος καλυπτή-
ρος, λαβές κανθάρων, πινάκια με σταμπωτά κοσμήματα, τμήματα λύχνων
και άγγειών τεχνοτροπίας «δυτικής κλιτύος». Δεν ξέρω να δημοσιευθηκε
το σχετικό άρθρο που αναγγέλλεται¹.

ια') Στη γωνία των οδών Ζεϋξιδος και Ίκτινίου αποκαλύφθηκαν ερείπια
κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων και κεντρικός αποχετευτικός άγωγός².

ιβ') Στην οδό Κασσάνδρου, ανάμεσα στις οδούς Φιλίππου, Δραγούμη και
Ίωακειμ Σγουρου, αποκαλύφθηκε στέρνα βυζαντινή, αλλά και άρχαιότερα
λείψανα κτηρίων και κινητά ευρήματα³.

ιγ') Στη γωνία Έγνατίας και Αντιγονιδών ήλθαν στο φώς θαυμάσια ψη-
φιδωτά δάπεδα, των οποίων τα έμβλήματα εκτίθενται στη μεγάλη αίθουσα
του Μουσείου της Θεσσαλονίκης⁴.

ιδ') Τμήμα άρχαίας οδού αποκαλύφθηκε στην οδό Τάσκου Παπαγεωρ-
γίου⁵, κοντά στην άρχαία Άγορά.

ιε') Στην οδό Συγγρού, άριθ. 30, αποκαλύφθηκαν αλληπαλάλληλα λείψανα
τριών οικοδομικών φάσεων. Στην πρώτη ανήκουν ψηφιδωτά δάπεδα, των
οποίων τα πολύ ενδιαφέροντα έμβλήματα εκτίθενται, όπως και τα εκ της
οδού Αντιγονιδών στη μεγάλη αίθουσα του Μουσείου της Θεσσαλονίκης⁶.

ιστ') Σε τρία οικόπεδα της οδού Μενελάου παρά την Άχειροποίητο απο-
καλύφθηκαν διάφορα λείψανα, των οποίων δεν καθορίζεται ή έποχή στη σχε-
τική έκθεση της Έφορείας⁷.

ιζ') Τμήματα άρχαίων (ή και βυζαντινών) δ ρ ό μ ω ν αποκαλύφθηκαν
σε διάφορα σημεία της Θεσσαλονίκης και κατά το 1969, όπως σε οικόπεδο
της οδού Αντιγονιδών άριθ. 19, της οδού Παπαζώλη - γωνία Όλύμπου, στη
γωνία της Έγνατίας με την οδό Καμβουνίων, στην Άγίου Νικολάου παρά
τον Άγιο Δημήτριο, στη γωνία των οδών Άγίου-Δημητρίου και Φιλίππου
Δραγούμη κ.ά.⁸

Μετά την απόφαση να μη χτισθί το Δικαστικό Μέγαρο στην Πλατεία
της Άρχαίας Άγοράς ή Έφορεία Άρχαιοτήτων υποχρεώθηκε να συνεργα-
σθί στην εξεύρεση άλλης θέσεως για την άνέγερση του Δικαστικού Μεγά-
ρου. Ύπηρχαν βέβαια θέσεις καλύτερες από διάφορες άπόψεις, μάλιστα για
την αξιοπρέπεια της Δικαιοσύνης και τη σωτηρία των μνημείων της πόλεως,

1. ΑΔ, έ.ά., σ. 365 κ.έ.

2. ΑΔ, έ.ά., σ. 366 κ.έ.

3. ΑΔ, έ.ά., σ. 371.

4. ΑΔ, έ.ά., σ. 371 κ.έ., σχέδ. 8 και πίν. 314 β.

5. ΑΔ, έ.ά., σ. 372.

6. ΑΔ, έ.ά., σ. 373 κ.έ., σχέδ. 11 και πίν. 314 γ και 315 α-γ.

7. ΑΔ, έ.ά., σ. 374 κ.έ.

8. ΑΔ, έ.ά., σ. 375 κ.έ.

ἀλλ' ἀντὶ μιᾶς ἀπὸ τὶς κατάλληλες θέσεις ἀνατολικά τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τῆς πόλεως, στήν «Καλή Μεριά», προτιμήθηκε ὁ χώρος τῆς τέως Ἐφορείας Ὑλικοῦ Πολέμου (πίν. 91), ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο λιμάνι τῆς πόλεως καὶ στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς, πολὺ κοντὰ στὰ τεῖχη.

Κι ἐδῶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ βρεθοῦν ἀρχαιοτήτες. Καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης, μὲ τὴν πικρὴ πείρα τῆς «Πλατείας Δικαστηρίων», θέλησε νὰ δοκιμασθῇ πρῶτα τὸ ἔδαφος μὲ δοκιμαστικὲς τύφρους γιὰ νὰ μὴ ὑπάρξῃ ἀναστολὴ τοῦ ἔργου μετὰ τὴν ἐνδεχόμενη διαπίστωση ἀρχαιοτήτων κατὰ τὶς γενικὲς ἐκσκαφές. Δόθηκαν λοιπὸν περιορισμένα μέσα καὶ περιορισμένος χρόνος (20 ἡμερῶν!) στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἔρευνα (πίν. 92). Δὲν εἶχαμε δυνατότητα ἐπιλογῆς τῶν θέσεων γιὰ δοκιμαστικὲς τομές. Ἔγιναν κατ' ἀνάγκην στοὺς διαδρόμους ποὺ ἔμεναν ἐλεύθεροι γιὰ τὴ συγκοινωνία, ἀνάμεσα στὰ παλιατζήδικα, ἐγκατεστημένα ἐκεῖ μὲ ἐνοίκιο.

Ὅταν ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων δῆλωσε πὼς δὲν μπορεῖ ν' ἀναλάβῃ καμμιά εὐθύνη γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἀποτελέσματος τῆς δοκιμαστικῆς ἔρευνας, μὲ τόσο λίγα μέσα καὶ σὲ τόσο περιορισμένο χρόνο, ἐκλήθη ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων στήν Ἀθήνα καὶ—ταλανιζόμενος μεταξὺ τῶν ἀρμοδίων Ὑπουργείων Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ Δικαιοσύνης—ἀπειλήθηκε ἀπὸ τὸν τότε Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης Ἠλία Κυριακόπουλο μὲ δίωξη «ὡς ἀντιδρῶν εἰς τὸ ἔργον τῆς Κυβερνήσεως»!

Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες σωστὴ δουλειὰ δὲν ἔγινε. Οἱ τομὲς στοὺς διαδρόμους καί, σὲ ὀρισμένα σημεῖα, πλάι στὰ θεμέλια τοῦ τείχους, δὲν εἶχαν ἀρχαιολογικὸ ἀποτέλεσμα. Σὲ βάθος 1,80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους παρουσιάσθηκαν νερά χωρὶς νὰ διαπιστωθῇ στρώμα μὲ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Ἄλλοι θὰ ἐκθέσουν, ὑποθέτω, τὶς παρατηρήσεις τους κατὰ τὶς ἐκσκαφές γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου, γιατί ἐγὼ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπομακρύνθηκα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, μὲ τὴ γνωστὴ «μετάθεση» στήν Πάτρα.

(Συνεχίζεται στὸν ἐπόμενο τόμο).

ΠΙΝΑΚΕΣ

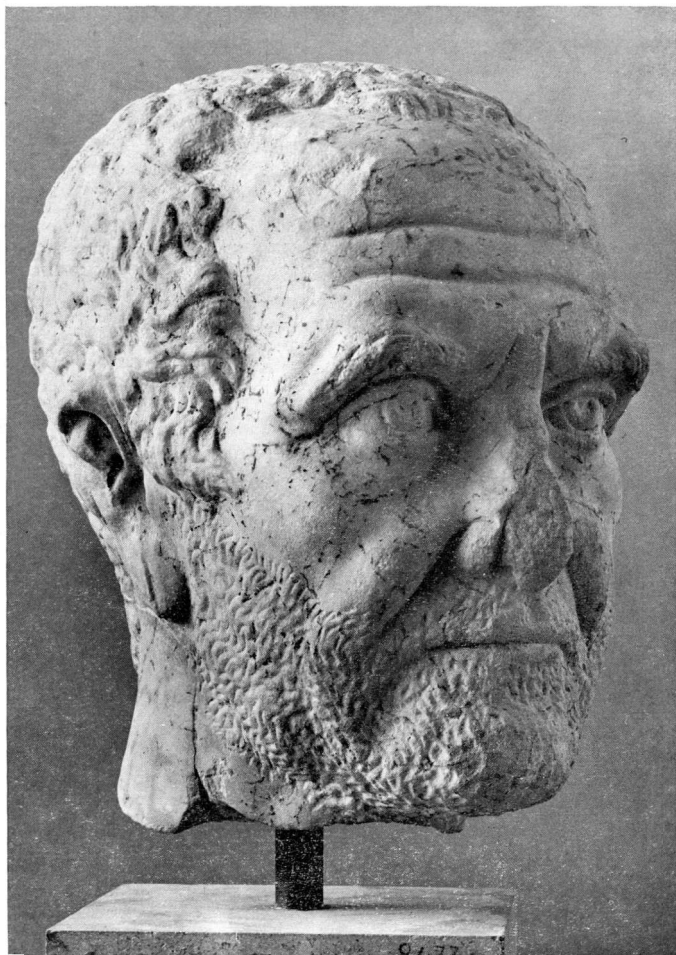

α-β. Πορταίτο του Μουσειού της Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εἰδ. 171). Ἐποχή Φλαβίων (19)

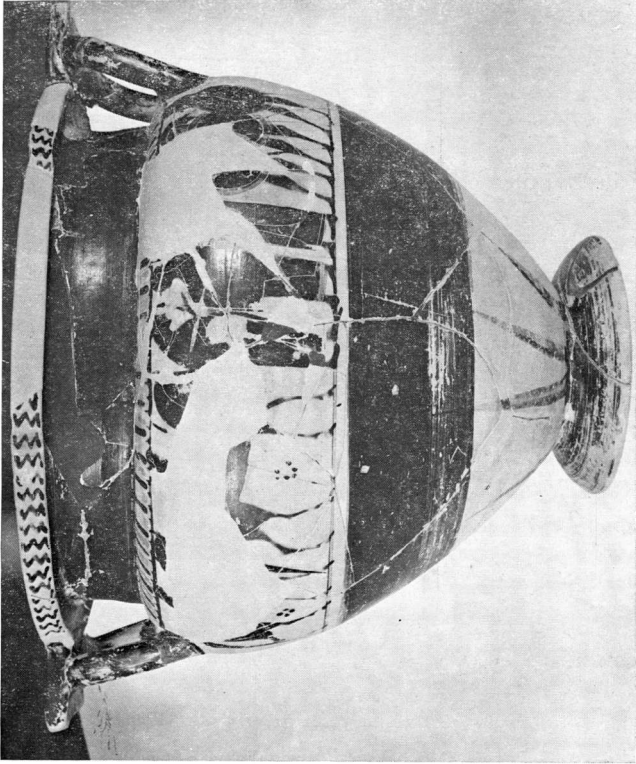
Προγράφα του Μοναστείου τῆς Θεσσαλονίκης, α) Ἐποχή Γράϊμανοῦ, β) Ἐποχή Σεβήρων (19)

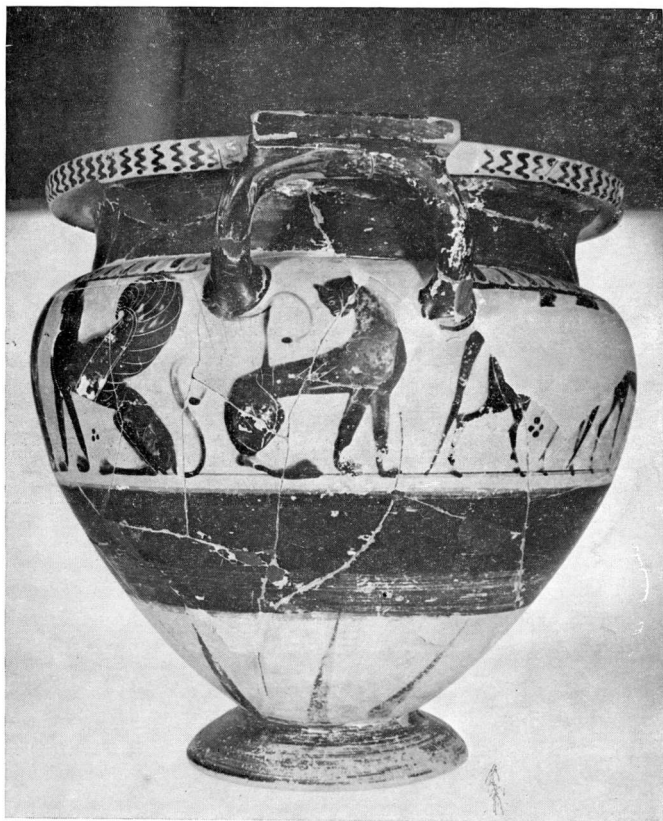
Πορτραίτο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης.
Περίοδος 235 - 253 μ.Χ. (19)

α-β. Πορτρέτα τοῦ Μουσαίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐποχή τοῦ Γαλαργοῦ (19)

Μελανόμορφος κρατήρας του Μουσείου της Θεσσαλονίκης
από τη Χαλκιδική, κόρυμα ὄψη (34)

Ὁ κρατήρας τοῦ πίν. 5, πλάγια ὄψη (34)

Ἐπιτόμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τὸ Δῖον, ἀσθηροῦ ρυθμοῦ (34)

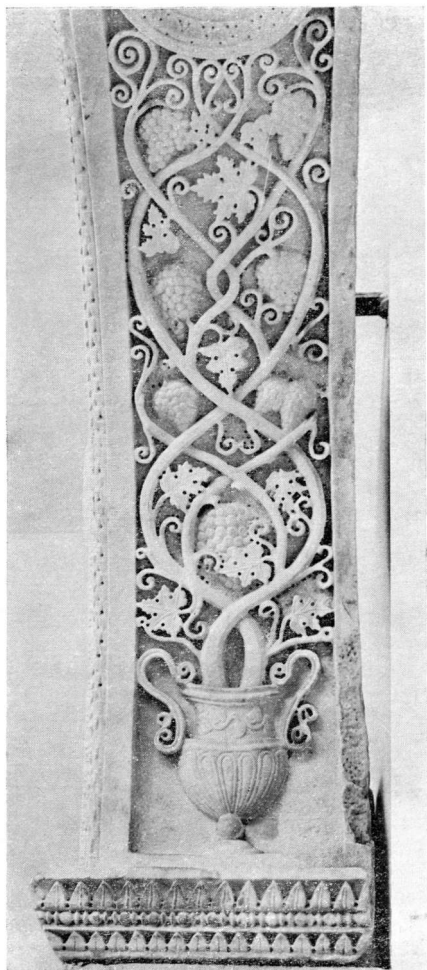
«Ἀσπασία» τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης,
ἀντίγραφο ἀπὸ ἀσθηρορρυθμικὸ πρωτότυπο (34)

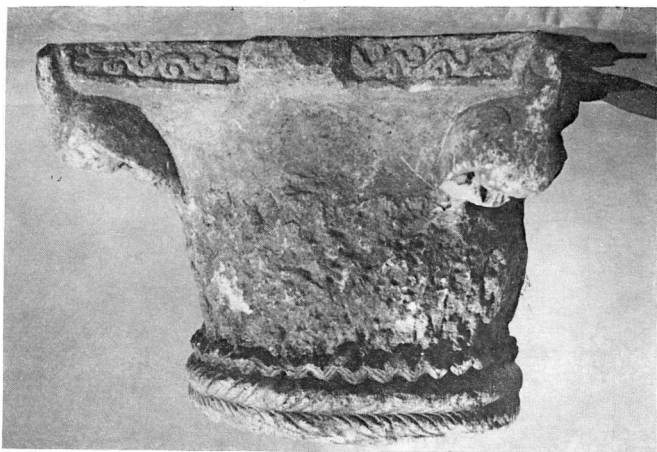
Τὰ γόνα τοῦ χάλκινου Ἔρωτα τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τῆ Ρητίνῃ τῆς Πιερίας, κλασσικῶν χρόνων (34)

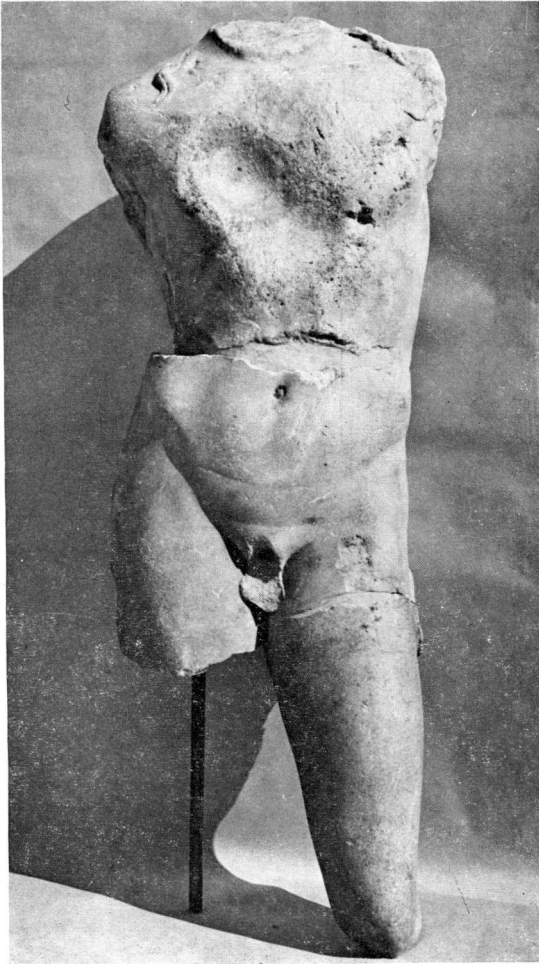
Ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τὴν Ποτίδαια, 4ου αἰ. π.Χ. (34.)

Ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου
ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης (34)

α. Μισοδουλεμένο κορινθιακό κιονόκρανο (38)
β. Πλάκα μαρμάρινη με έκτυπο κεφάλι (39)

Διώνυσος (;) τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (39)

Παιδικό κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴν περιοχὴ
τοῦ Γαλαρινοῦ, κοντὰ στὴ Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας (39)

«Ἀρέθουσα» πήλινη τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης
ἀπὸ τῆ Σουρωτῆ (41)

α

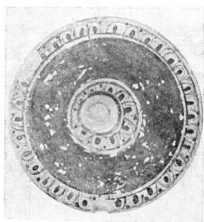
β

γ

δ

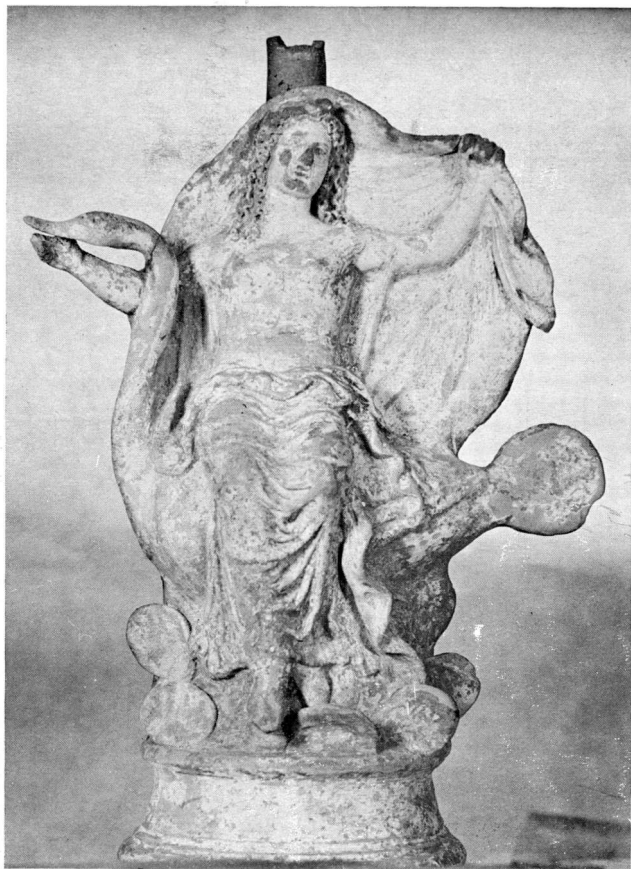

ε

στ

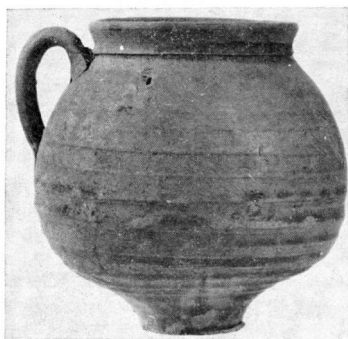
α-στ' Ἐξ ἀπὸ τὰ 10 ἀγγεῖα τῆς δωρεᾶς Ν. Σήφακα
στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (41)

Πλαστικό άγγείο με ανάγλυφη Ἐφροδίτη πάνω σέ κύκνο,
ἀπό τή δωρεά Ἰω. Παπαηλιάκη στό Μουσείο τῆς Θεσσαλονίκης (41)

α

β

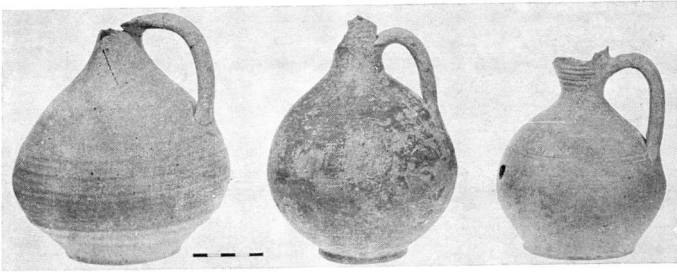

γ

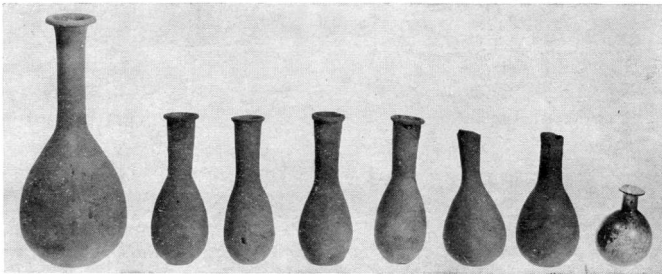
α-γ. Ἀγγεῖα καὶ πήλινο εἰδώλιο τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (41)

α

β

γ

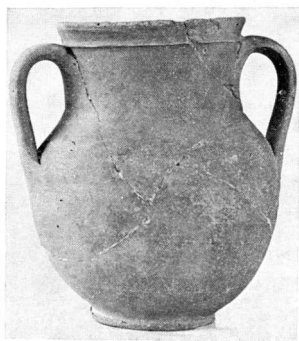
α-γ. Πήλινοι λύχνοι, πρόχοι και βαλσαμάρια τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τῆ Μεγάλῃ Παναγιά Χαλκιδικῆς (41 καὶ 43)

α

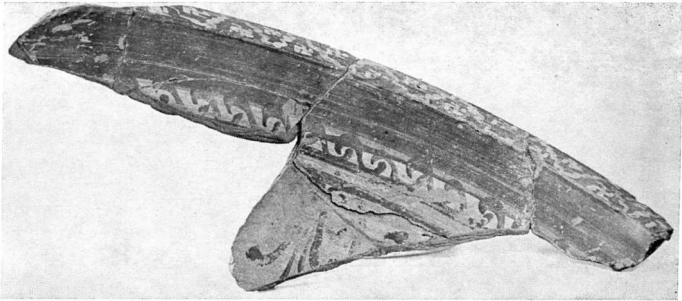

β

γ

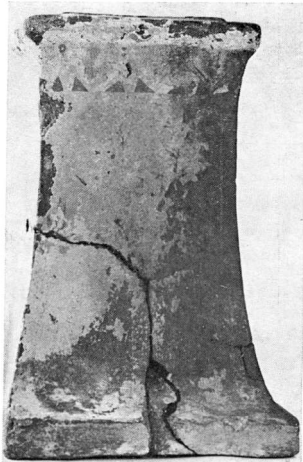
α-β. Πήλινα ειδώλια από τη Μεγάλη Παναγιά της Χαλκιδικής,
γ. Πήλινο άγγείο από τὰ Πυργαδίκια (41)

α

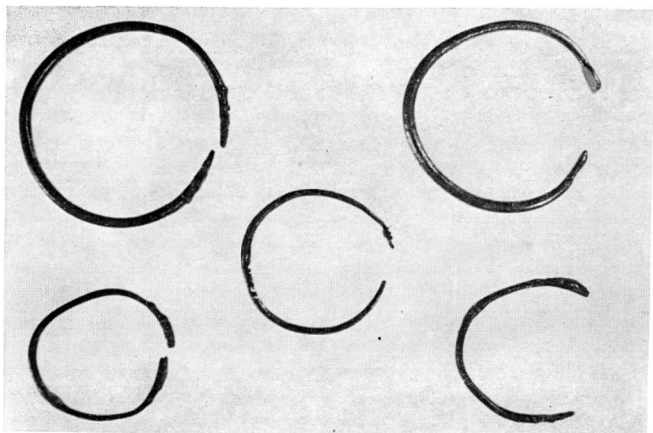

β

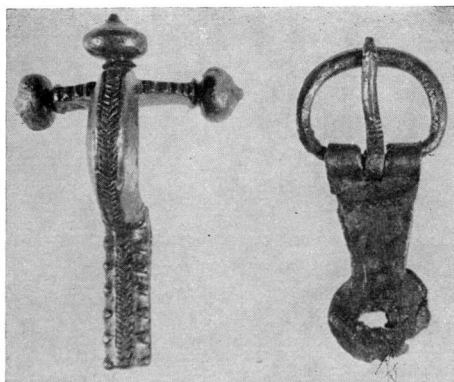

γ

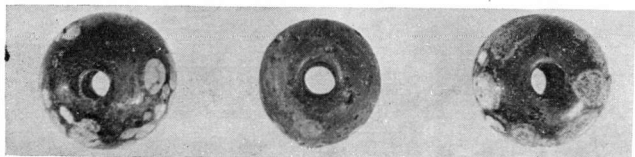
α-γ. Τμήματα αγγείων και πήλινος βωμός από τὰ
Πυργαδίκια τῆς Χαλκιδικῆς (41)

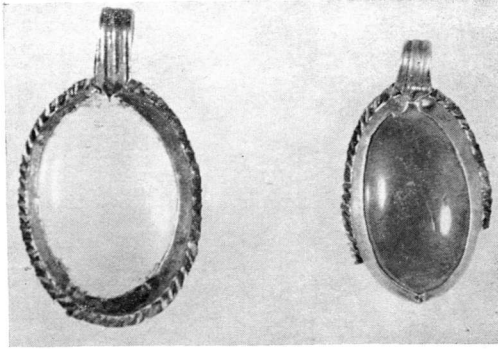
α

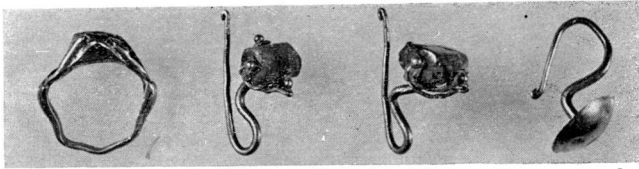
β

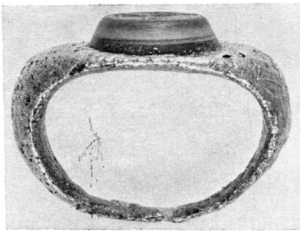
α-γ. Κοσμήματα από τάφους του σινοικισμού («Αξιός») (42) ^γ

α

β

γ

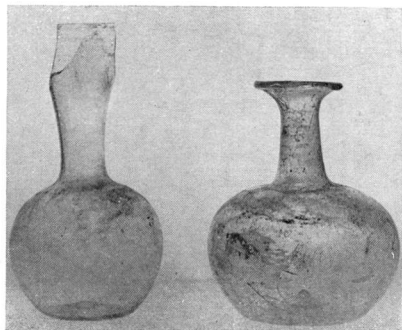

δ

α-δ. Κοσμήματα από τάφους του σινοικισμού «Αξιός» (42)

α

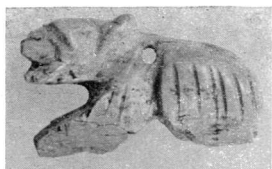

β

γ

α-γ. Ύαλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τάφου τοῦ σινοικισμοῦ «Ἀξιὸς» (43)

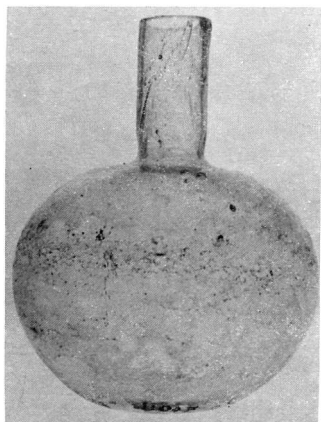
α

β

γ

δ

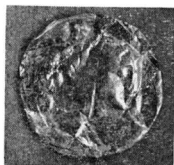

ε

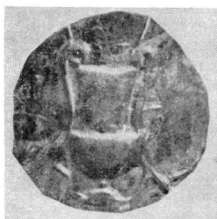
α-ε. Μικροτεχνήματα και ύαλινα αγγεία από τάφους
του συνοικισμού «Αξιώσις» (42 και 43)

α

β

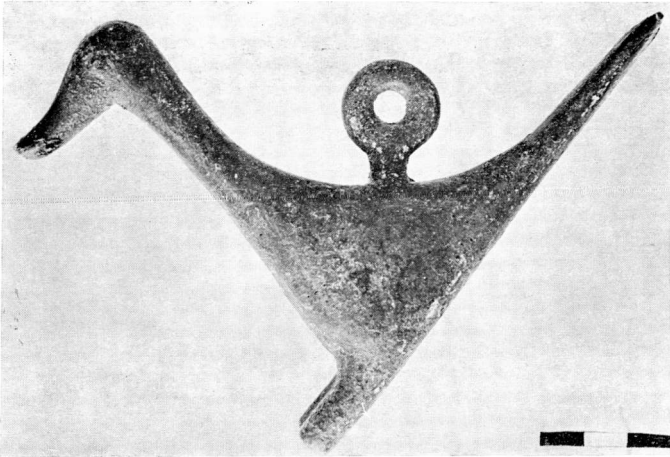

γ

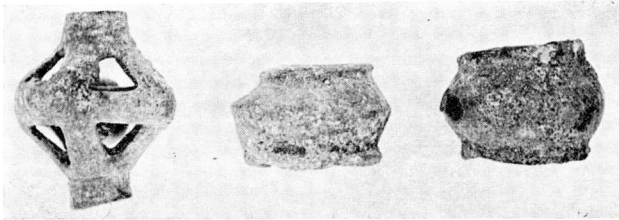

δ

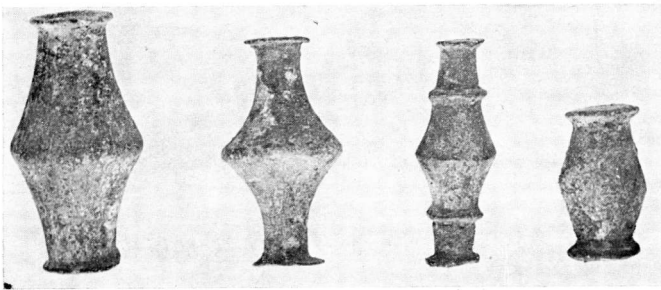
α-δ. Μαρμάρινη πλάκα ἐνεπίγραφη καὶ χρυσῆς δανάκες ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Νεκροταφεῖο (45 καὶ 47)

α

β

γ

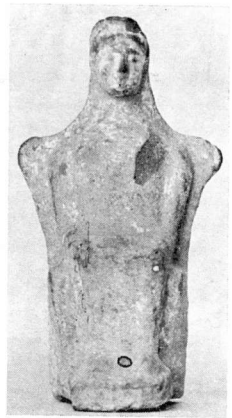
α-γ. Χάλκινα μικροαντικείμενα στην κατοχή Ἰω. Παπαηλιάκη (49)

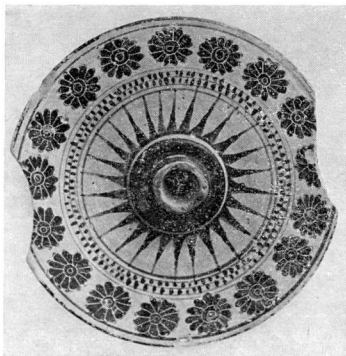
α

β

γ

δ

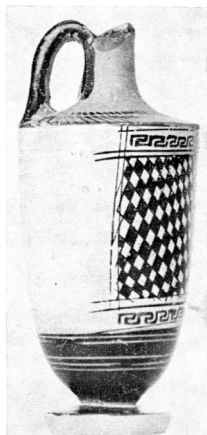

ε

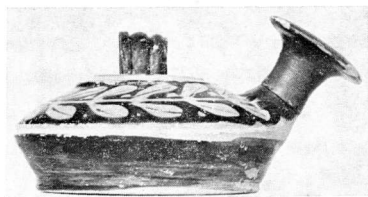
α-ε. Πήλινα ειδώλια και καλύμματα πωξίδων τῆς συλλογῆς Π. Μόντζαλα (51)

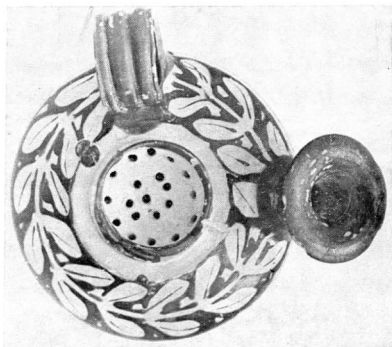
α

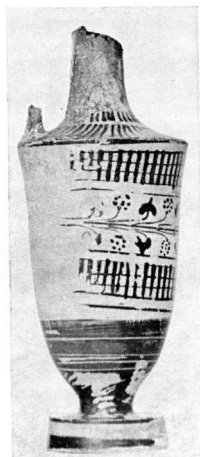
β

γ

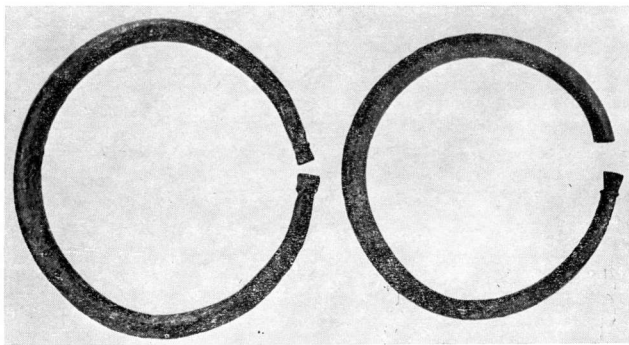

δ

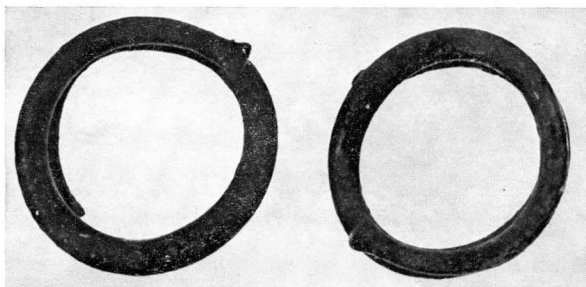

ε

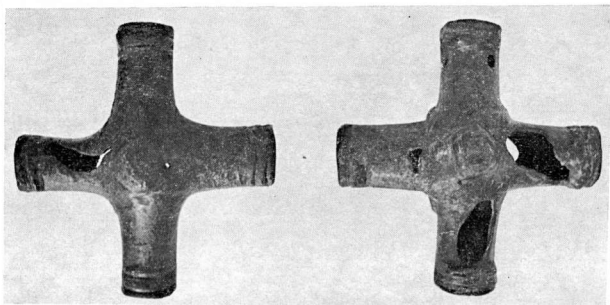
α-ε. Πήλινα ἀγγεία τῆς συλλογῆς Π. Μόντζαλα (51)

α

β

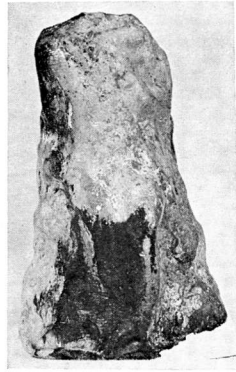
α-γ. Χάλκινα μικροτεχνήματα της συλλογής Κ. Ρουτσώνη (51)^γ

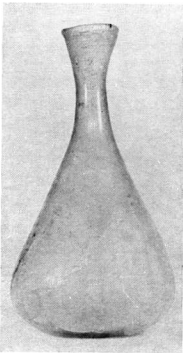
α

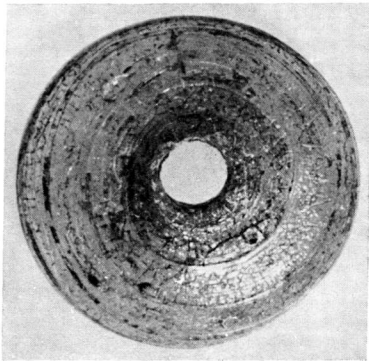
β

γ

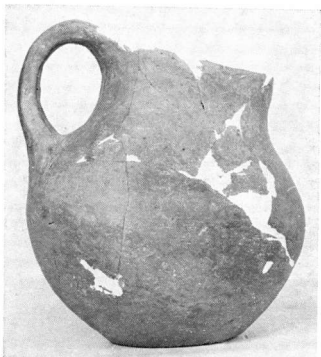

δ

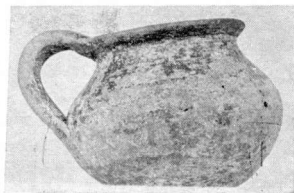

ε

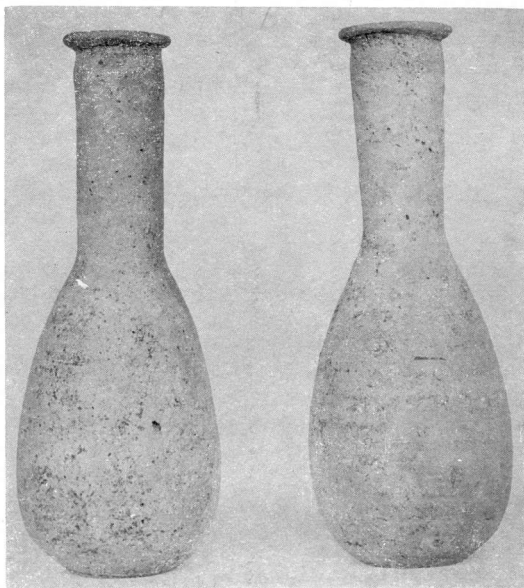
α-ε. Πήλινα ειδώλια και δάλινα άγγεία τής συλλογής Κ. Ρουτσώνη (51)

α

β

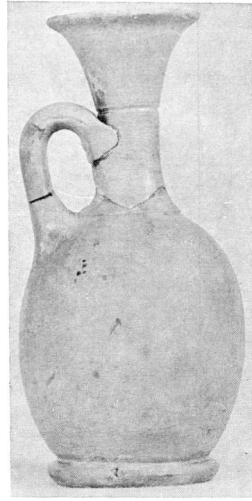

γ

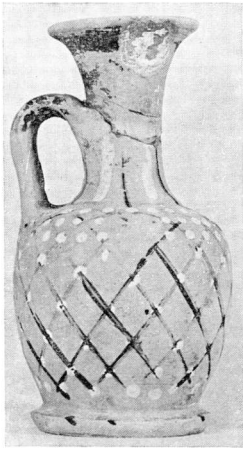
α-γ. Πήλινα ἀγγεῖα τῆς συλλογῆς Κ. Ρουτσόνη (51)

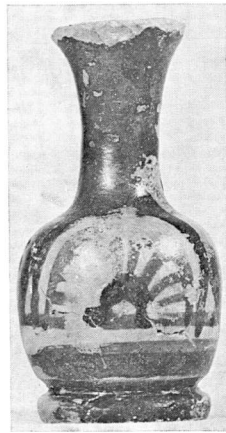
α

β

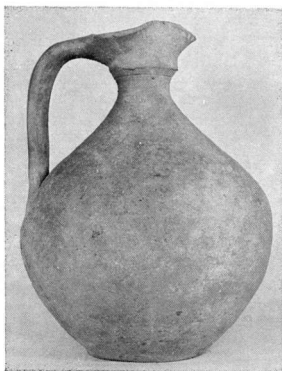

γ

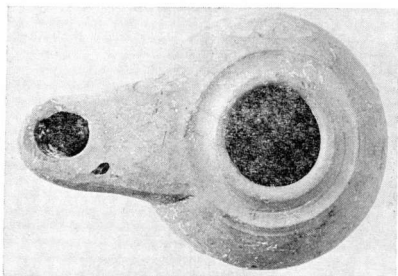

δ

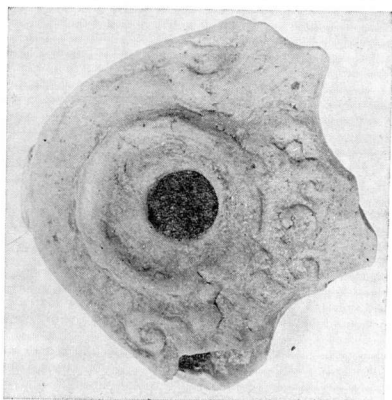
α-δ. Ληκόθια τῆς συλλογῆς Κ. Ρουτσώνη (51)

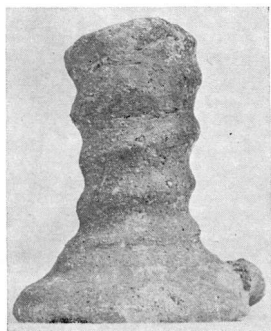
α

β

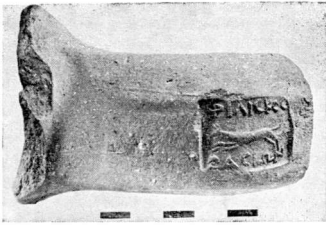

γ

δ

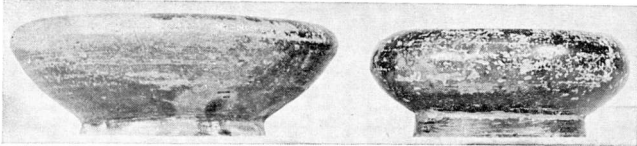
α-δ. Πήλινο αγγείο και λόγνοι της συλλογής Κ. Ρουτσώνη (51)

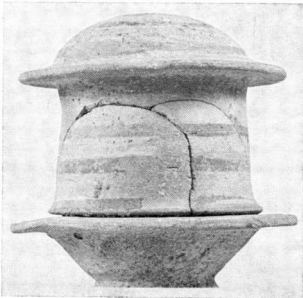
α

β

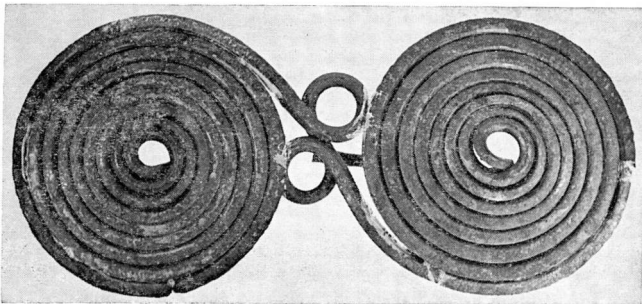
γ

δ

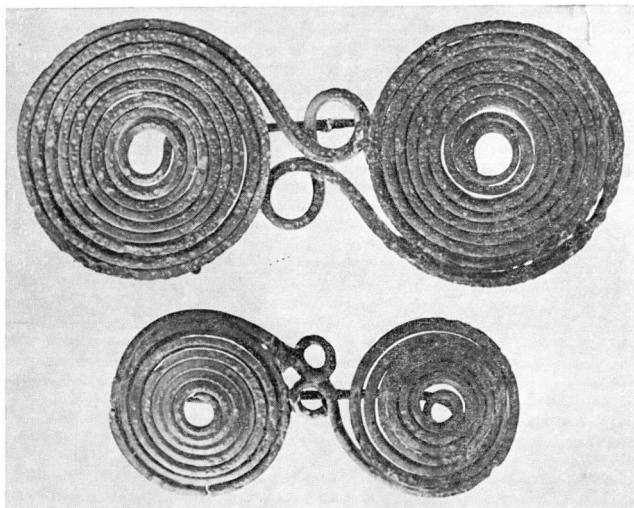

ε

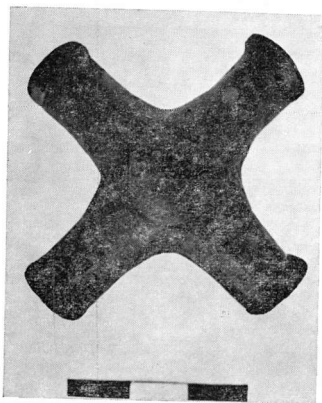

α-στ. Διάφορα αντικείμενα της συλλογής Κ. Ρουτσώνη (51)

στ

α

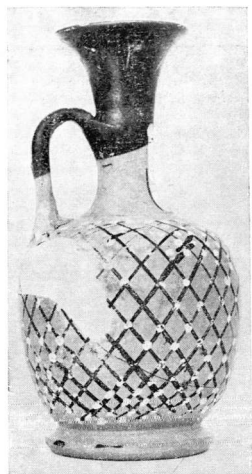

β

γ

α-β. Χάλκινα αντικείμενα της συλλογής Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)
γ. Μαρμάρινο κεφάλι Σατύρου της συλλογής Κύρου Πιστοφίδη (51)

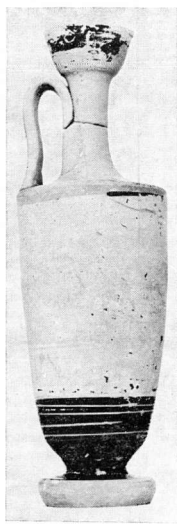
α

β

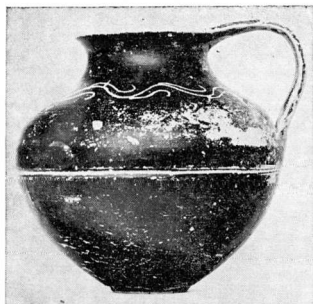

γ

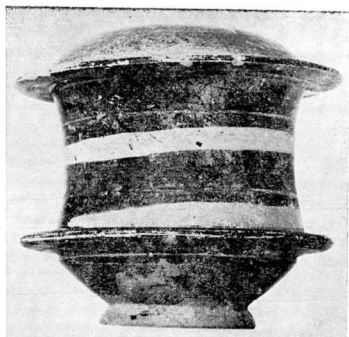

δ

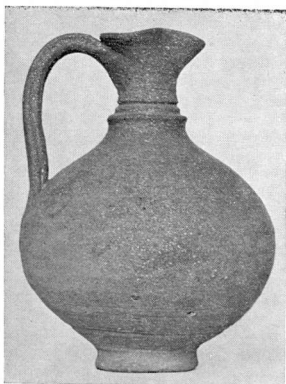
α-δ. Ληκόθια και λήγυθοι τῆς συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

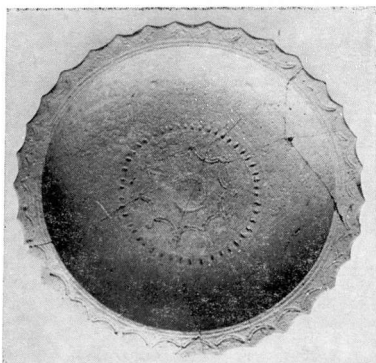
α

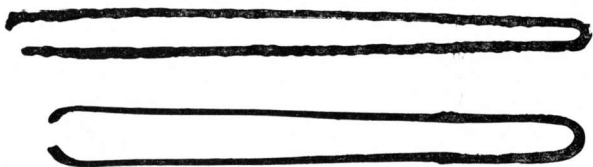
β

γ

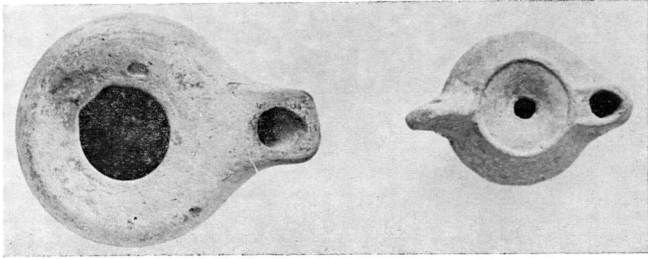

δ

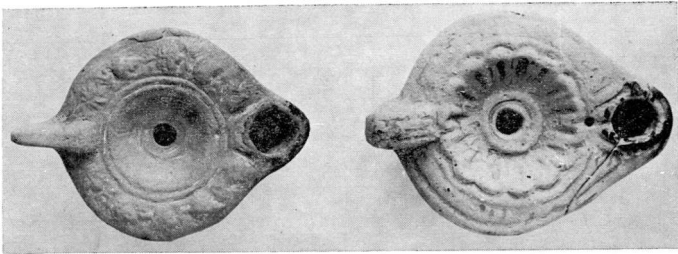

ε

α-ε. Πήλινα ἀγγεῖα καὶ ζεῦγος λαβίδων τῆς συλλογῆς
Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

β

α-β. Πήλινοι λύχνοι τῆς συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

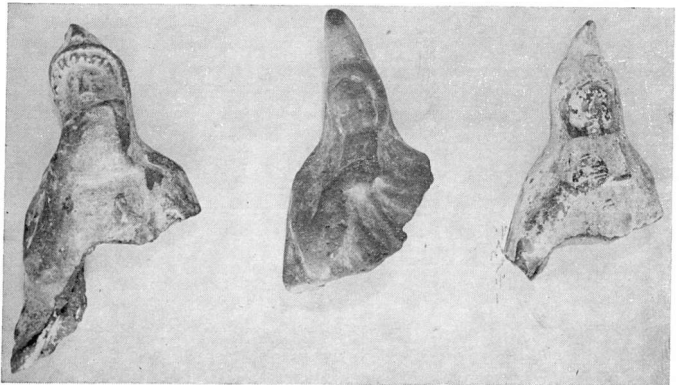
α

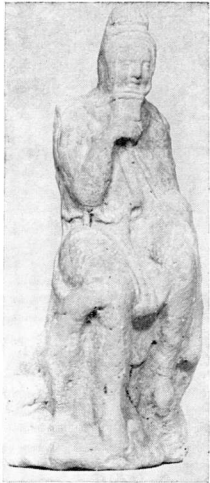
β

γ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)^δ

α

β

γ

δ

ε

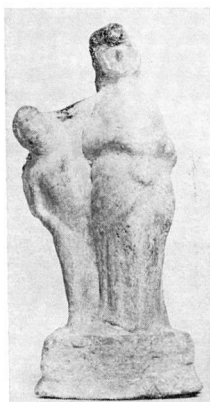
α-ε. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

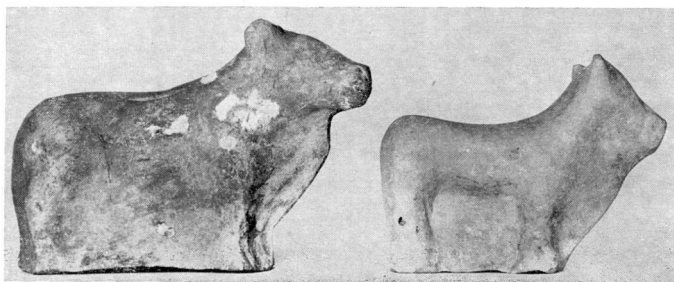
α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια τῆς συλλογῆς ᾿Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

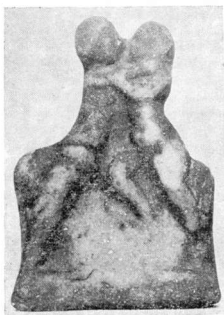
α

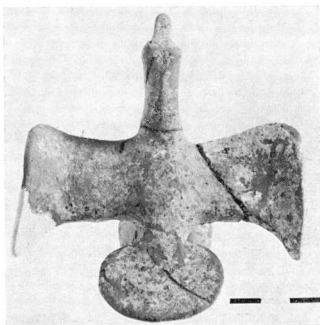
β

γ

δ

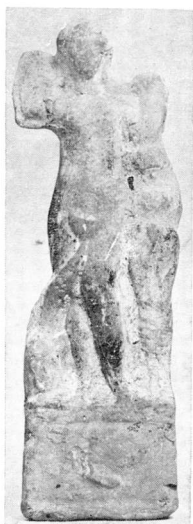

ε

α-ε. Πήλινα ειδώλια τῆς συλλογῆς Ἀναστ. Φωστηροπούλου (51)

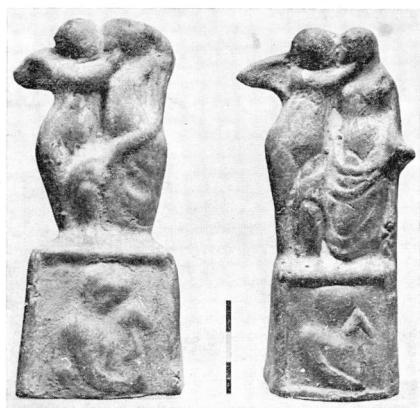
α

β

γ

δ

α-δ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

α

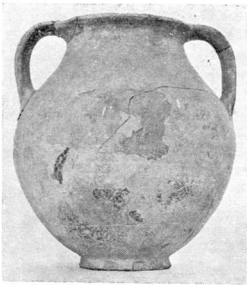

β

γ

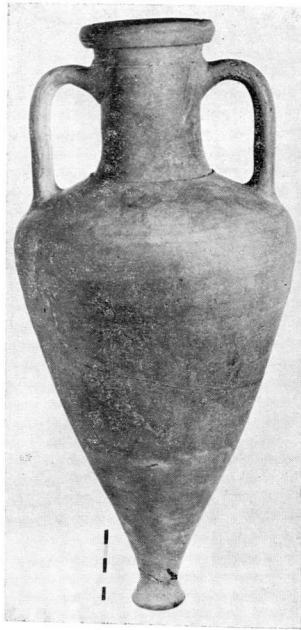
α-γ. Πήλινα ειδώλια της συλλογής 'Αναστ. Φωστηροπούλου (51)

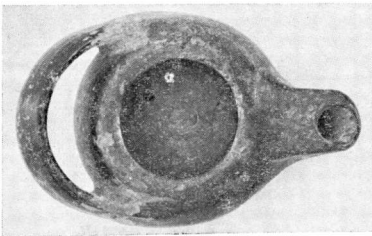
α

γ

β

δ

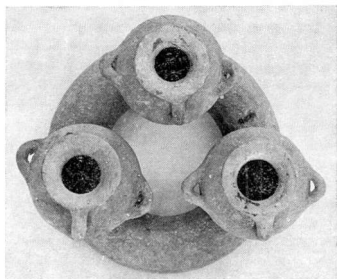

ε

α-ε. Πήλινα ἀγγεία καὶ λόγχος τῆς συλλογῆς Γ. Καραζήση (51)

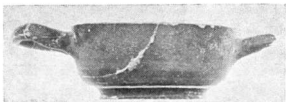
α

β

γ

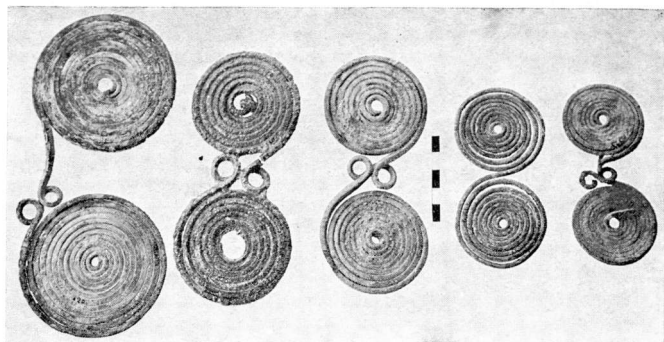

δ

ε

α-ε. Πήλινα αντικείμενα της συλλογής Γ. Καραζήση (51)

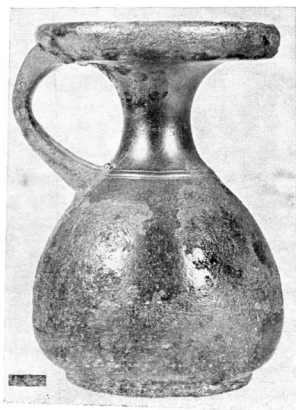
α

β

γ

δ

α-β. Χάλκινες πόρπες και ψέλια στο ἀρχαιοπωλείο τοῦ Γ. Κετίκογλου,
 γ-δ. Μελαμβαφές ληκίθιο, ἀγορασμένο, τοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ
 ὁμοιο ἀσημένιο ἀπὸ τὸ Δεοβένι (52)

α

β

α-β. Ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης; Προετοιμασία γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τῶν ψηφιδωτῶν τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (53)

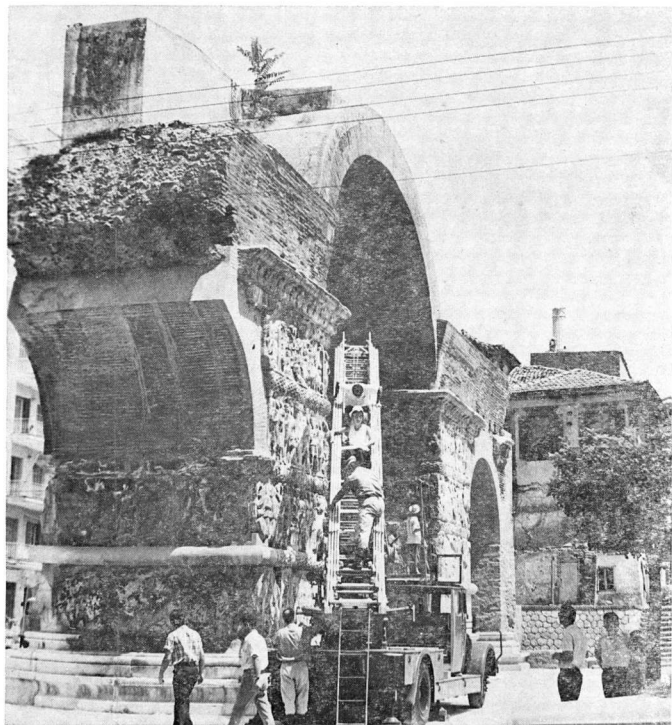

α

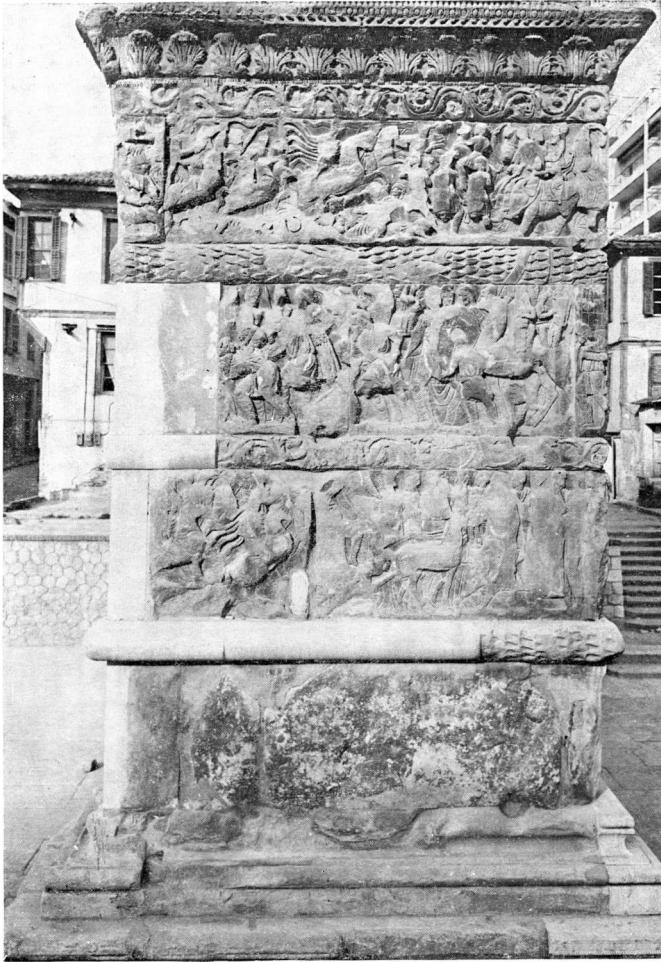

β

α-β. Ἀγορά τῆς Θεσσαλονίκης: Βαθμίδες ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρήση (53)

”Αποψη από Νότον τῶν σωζομένων πεσσῶν τῆς Καμάρας κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, τὸ 1968 (54)

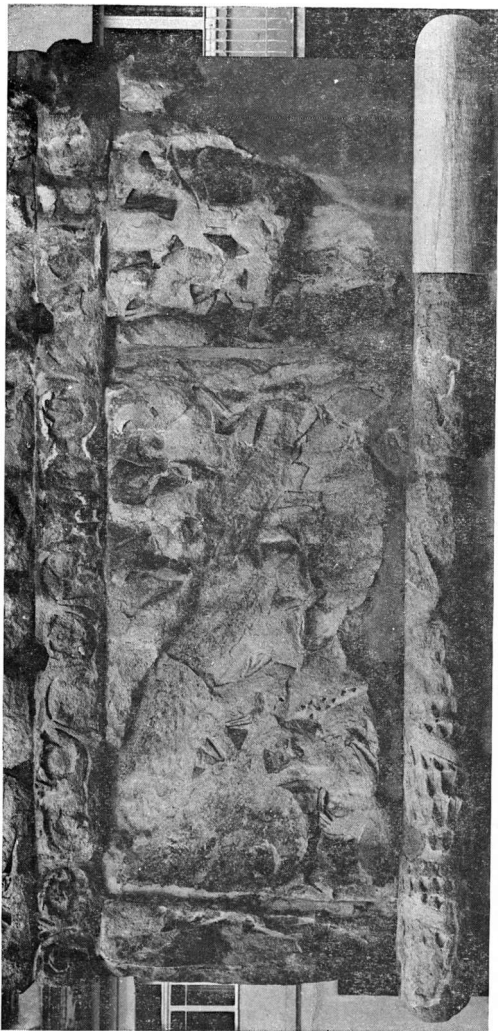
Ἡ Καμάρος: Βόρειος πεσσός, ΝΔ πλευρά, ζώνες ἀναγλύφων
δτ' ἀριθ. 1-4, ἐκ τῶν ἄνω (54)

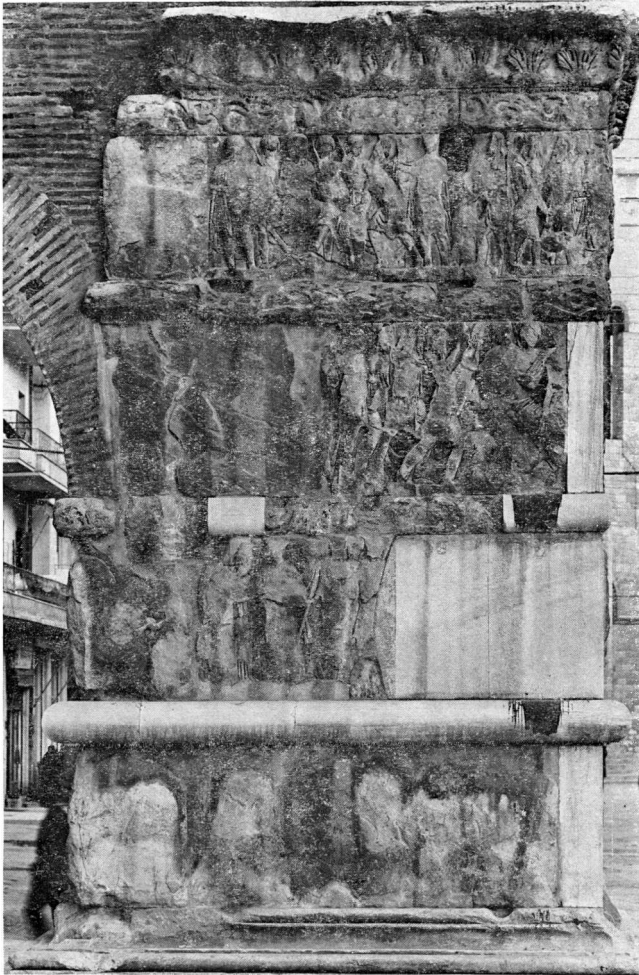
Βόρειος πεσσός, νοτιοδυτική πλευρά: τὸ γέισο καὶ ἡ ζώνη ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ μετὰρστάση μάζης
στῆ ἡώρα τῶν Κοϊφῶν, ἀνάμεσα σὲ γυριλάνδα καὶ δέσημη ἀπὸ δαρμόφυλλα (54)

Βόρειος πεσός, νοτιοανατολική πλευρά: τὸ γείσο καὶ ἡ ζώνη ἐπ' ἀρθ. 5 μὲ παρτίσταση
ἱππομαχίας στῆ Μεσοποταμία, ἀνάμεσα σὲ γιολάνδα καὶ σὲ δέσμη ἀπὸ διαφροφυλλία (54)

Βόρειος πεσσός, ποτσιανατολική πλευρά, ζώνη υπ' αιώθ. 7: Πέσσοις φερόγοντες περσοῦν τὸν ποταμὸ Τίγγρη (54)

Βόρειος πεσσός, ΒΔ πλευρά: ζώνες αναγλύφων υπ' αριθ. 9-12, ἐκ τῶν ἄνω (54)

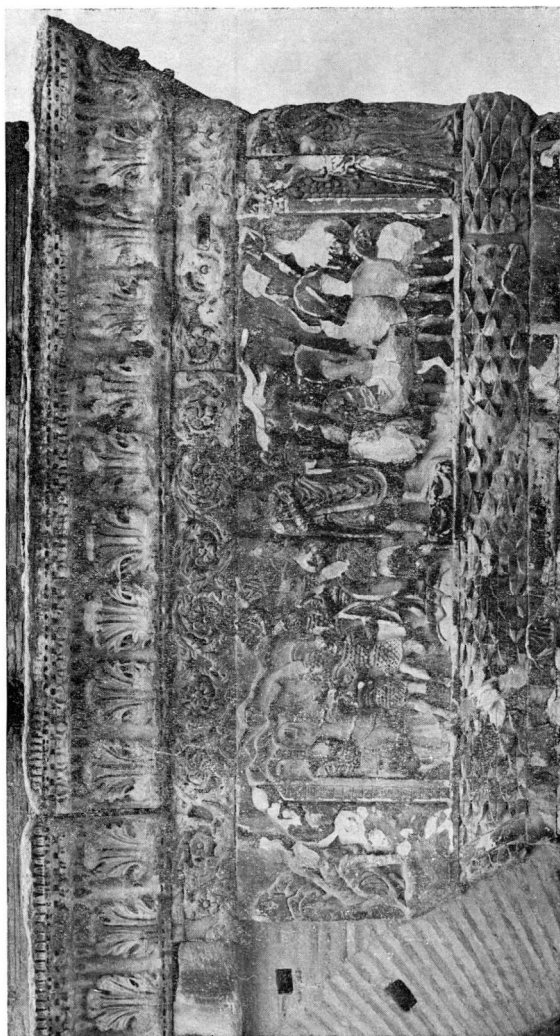
α. Βόρειος πεσσός, ΒΔ πλευρά, ζώνη ύπ' αριθ. 9: Παράσταση τῆς ἐπεικειίας τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς τοὺς ἠττημένους (54)

β. Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνη ύπ' αριθ. 24, λεπτομέρεια.
Ποβλ. πίν. 67 (54)

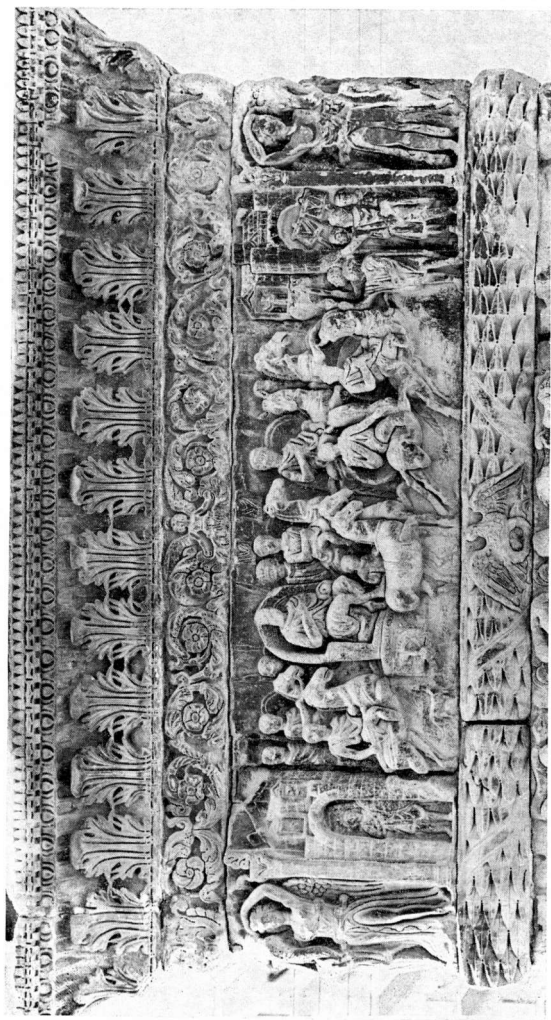
Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνες υπ' αριθ. 15 και 24-26 (54)

Αντικός πεσσός, ποτισιατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀριθ. 15: Δημηγορία τοῦ Γαλερίου (54)

Δυτικός πεσσός, ΝΑ πλευρά: ζώνες υπ' αριθ. 16-19 (54)

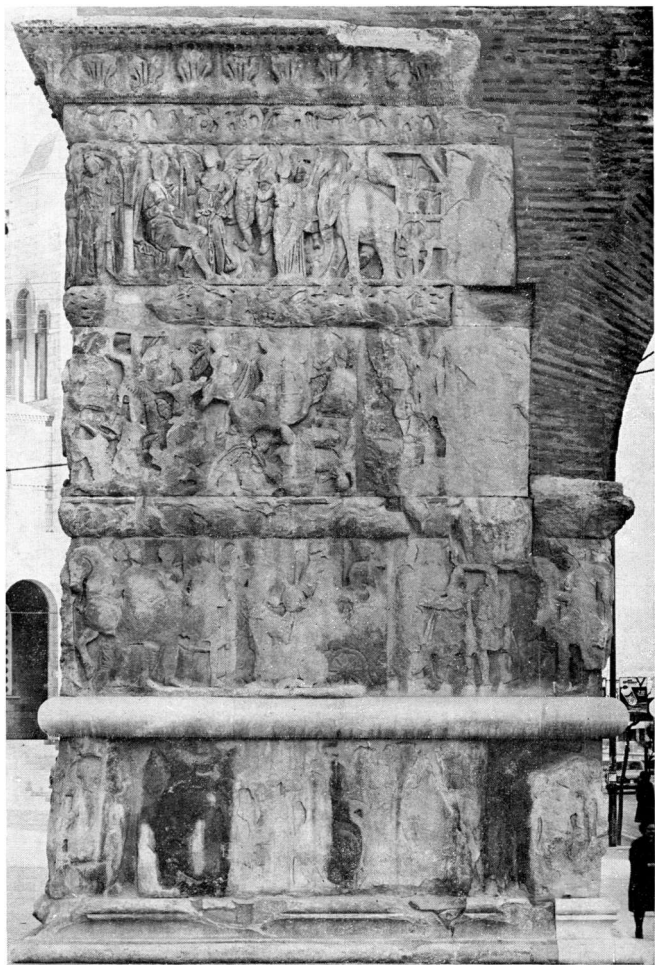
Αντικός πεσσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη υπ' αριθ. 16: Υποδοχή
τοῦ Γαλερίου στὴν Ἐπίδα τῆς Ἀρμενίας (54)

Δυτικός πεσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' αὐθ. ΓΓ: Νικηφόρος μάχη
τοῦ Γαλέριου (ἀετός πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του) (54)

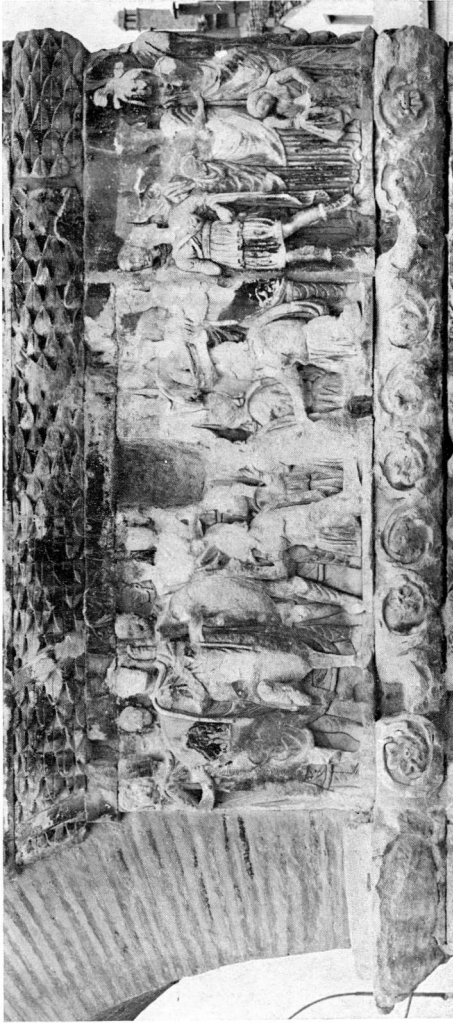
Αντικός πεσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀρθ. 18: Τὰ μέλη τῆς
Τετραρχίας, σὲ παράσταση τῆς Pietas Augustorum (54)

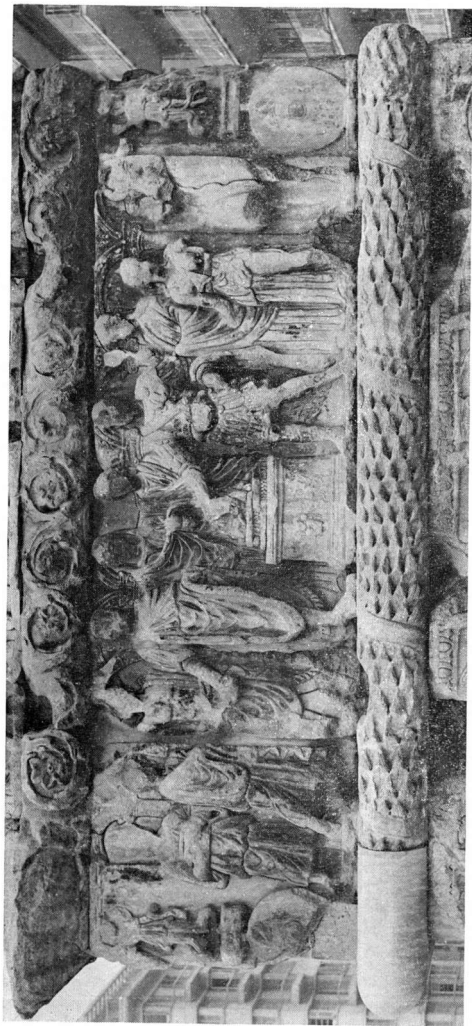
Δυτικός πεσσός, ΒΔ πλευρά, ζώνες υπ' αριθ. 20-23 (54)

Αντικός πεσός, βορειοανατολική πλευρά, ζώνη δπ' ἀριθ. 20: 'Ο Γαλέριος δέχεται τιμές νικητοῦ (54)

Αντικός πεσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη υπ' αριθ. 24: Ο Γαλέριος δέχεται προσβεία τῶν Περσῶν (54)

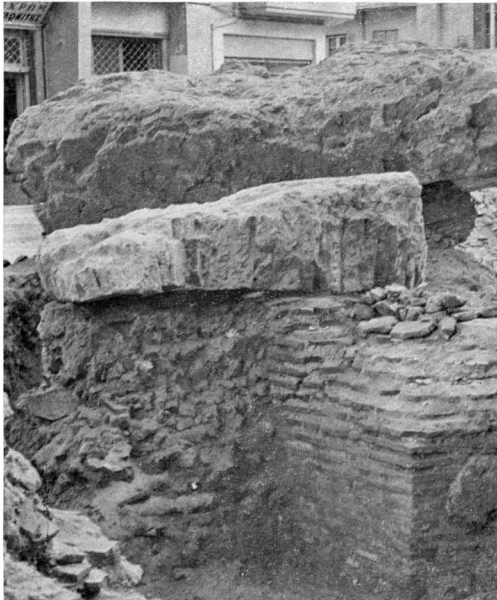
Αντικός πεσσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη επ' αὐτ. 25:
'Ο Διοκλήτριανός καὶ ὁ Γαλέριος προσφέρουν θυσία (54)

Δυτικός πεσσός, νοτιοανατολική πλευρά, ζώνη ἐπ' ἀριθ. 26: Προσκορμιά δώρων (54)

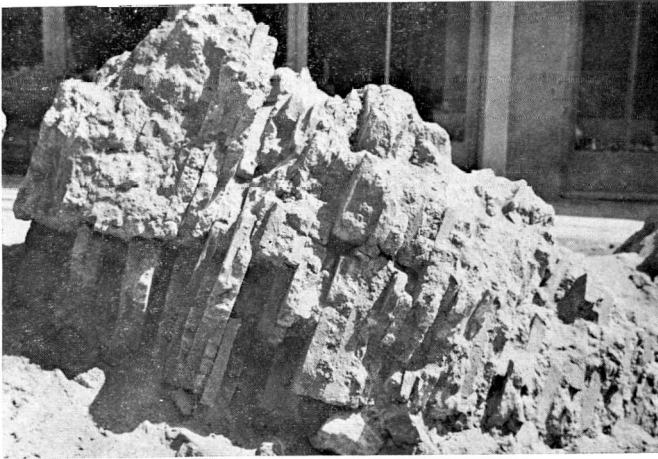

α

β

Όδος Δημ. Γούναρη: Πλινθόκτιστοι ὄγκοι πεσμένοι ἀπὸ ἀνοδομῆ κτηρίου,
α. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΑ, β. ᾠΑποψη ἀπὸ ΝΔ, (54)

α

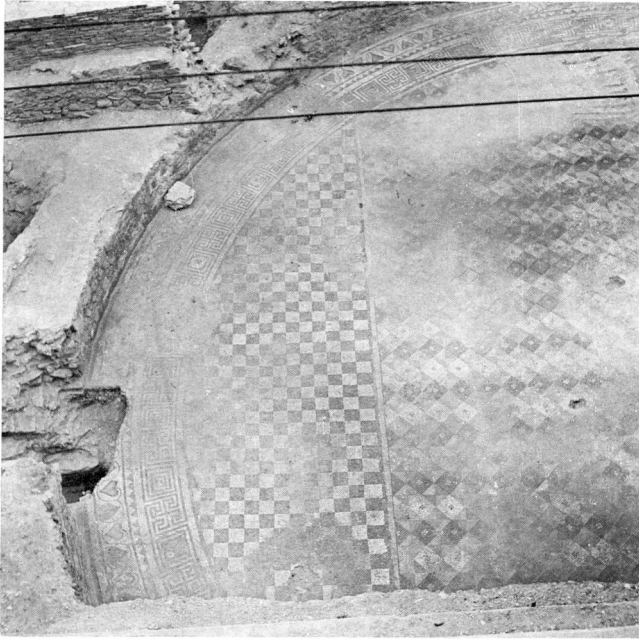

β

Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: α. Ἄλλη ὄψη τοῦ ὄγκου τοῦ πίν. 70α,
β. Χάραγμα στὸ ἐπίστρομα ὀρθομαρμαρώσεως (54)

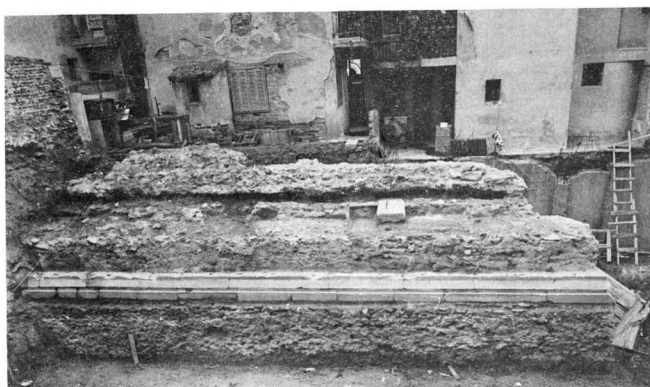
Ὁδὸς Δημ. Γούναρη: Ἐκσκαφὴ ἀπὸ Ν, ἀπὸ τὴν πολυκατοικία
τοῦ Ταμείου Προνοίας Δικηγόρων Θεσσαλονίκης (54)ῃ

Ἦδος Δημ. Γούναρη: ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀψίδος, ἀποψη ἀπὸ Ἀνατολῶν (54)

α

β

α. Λείψανα θεμελίων στο οικόπεδο Μεχτίδη, από ΝΑ,
β. Λείψανα τοῦ Ἱπποδρόμου ἀπὸ Δ (54)

α

β

α. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου (ἀπὸ ΒΔ), ἄποψη τοῦ σκέλους τοῦ τείχους πρὸς τὴ θάλασσα (56)

β. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου (ἀπὸ ΝΔ) ἄποψη τοῦ σκέλους τοῦ τείχους πρὸς τὴν ἀκρόπολη (56)

α

β

- α. Ἐκ τῆς Α ἀποψη λειψάνων με μάρμαρα σὲ δεύτερη χρήσῃ, ἀμέσως
κάτω ἀπὸ τὸ κατὰστρομα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου (56)
β. Δύο εἰδώλια κλασσικῶν χρόνων (ἀρ.θ. 10.670-671) ἀπὸ τὴν
κατάσχεση Gericke (41)

α

β

- α. Ἐκ τῆς ΝΔ ἄποψης ἐπιγραφῆς ἀναμοχλευμένης ἀπὸ σκαφικὸ μὴχάνημα, κάτω ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου (56)
- β. Θεμέλια πύρινα ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου κατὰ τὴ Ληταία Πύλη, ἄποψη ἀπὸ ΝΔ (56)

α

β

α. Οί έλληριστικοί τάφοι Α (έμπρός) και Β (πίσω) πριν από τήν
αποκάλυψη, άποψη από Δ (57)

β. Οί ίδιοι τάφοι μετά τήν αποκάλυψή τους, άποψη από Α (57)

α

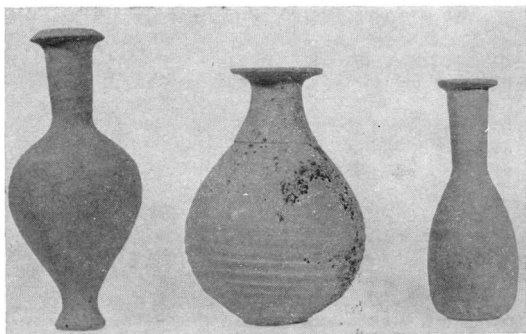

β

γ

α. Οί έλλημιστικοί τάφοι Α (άριστερά) και Β (δεξιά), άποψη από Ν (57)
β-γ. Άντωνιανοί του Αδρηλιανού από τους ρωμαϊκούς τάφους
του Γ' Σώματος Στρατού (57)

α

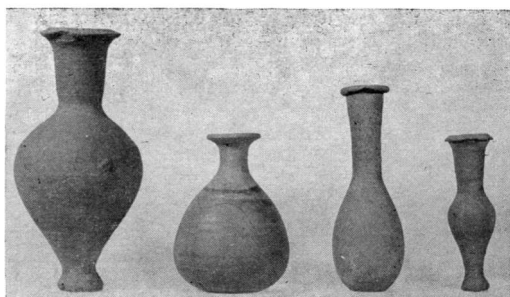

β

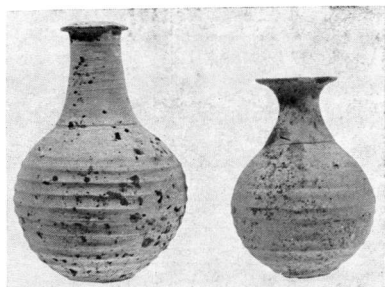

γ

α-γ. Πήλινα ἀγγεία ἀπὸ τοῦς τάφους τοῦ συνοικισμοῦ Ἰ' Αἰξιδίως. Εἶναι (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω καὶ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ) τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.918, 10.927, 10.932, 10.940, 10.928, 10.944, 10.931 καὶ 10.938 (58)

α

β

γ

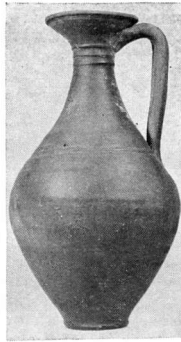

δ

α-δ. Πήλινα αγγεία από τους τάφους του σινοικισμού («Αξιώσι»). Είναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 10.919, 10.938, 10.937, 10.920, 11.051, 11.052, 10.993, 11.152 καὶ 11.153 (58)

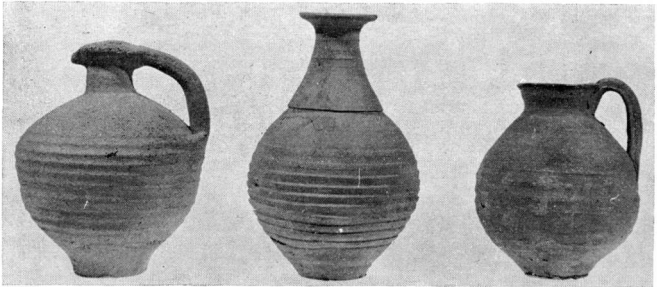
α

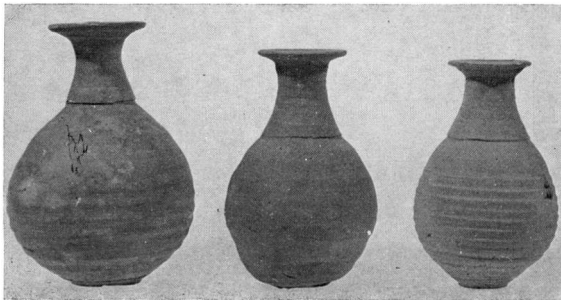
β

γ

δ

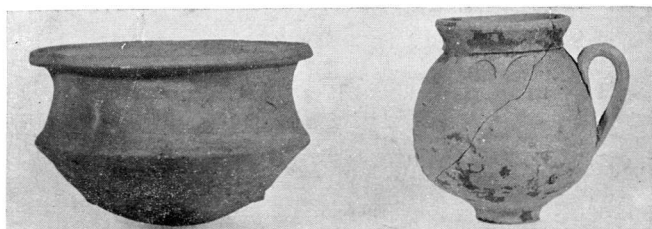

ε

α-ε. Πήλινα ἀγγεία ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ σινοικισμοῦ (Ἰ. Αἰτίας). Εἶναι τὰ
ὑπ' ἀριθ. 10.916, 10.926, 11.050, 11.156-11.158 καὶ 11.148-11.150 (58)

α

β

Ἐκ τῶν τάφων τοῦ σινοικισμοῦ («Ἀξιός»).

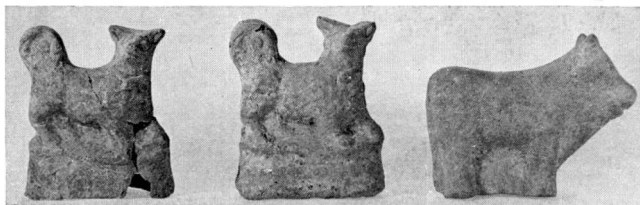
- α. Πήλινο εἰδώλιο πλανώδιον ὀπωροπόλῃ μετὰ τὸ γαῖδουράκι του,
β. Τὰ ἐπ' ἀριθ. 11.163 καὶ 11.162 πήλινα ἀγγεῖα (58)

α

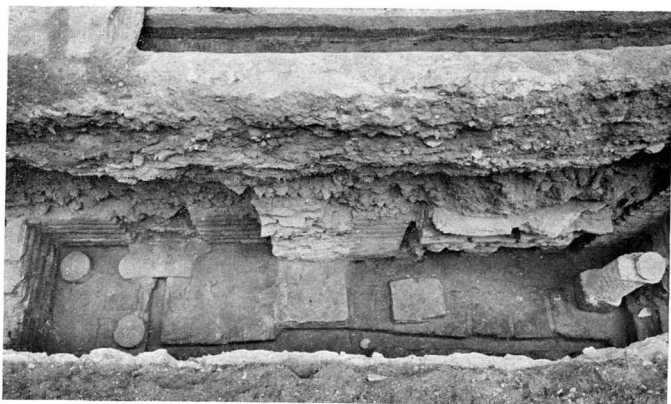

β

γ

α-γ. Τὰ ἐπ' ἀριθ. 10.870, 10.913, 10.868, 10.915 καὶ 10.867 πῆλινα
εἰδώλια ἀπὸ τάφου τοῦ σννοικισμοῦ «Ἀξιὸς» (58)

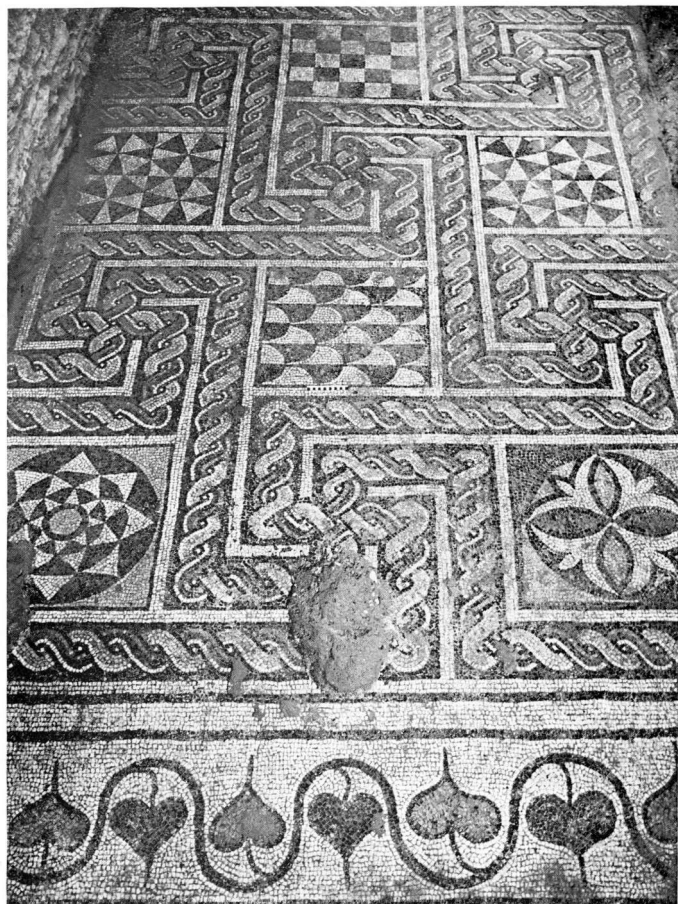
α. Λείψανα ρωμαϊκῶν θερμῶν κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου,
παρὰ τὸν Ἅγιο Δημήτριο (59)

β. Δεξαμενὴ καὶ ὕδραγωγὸς σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ 37 (59)

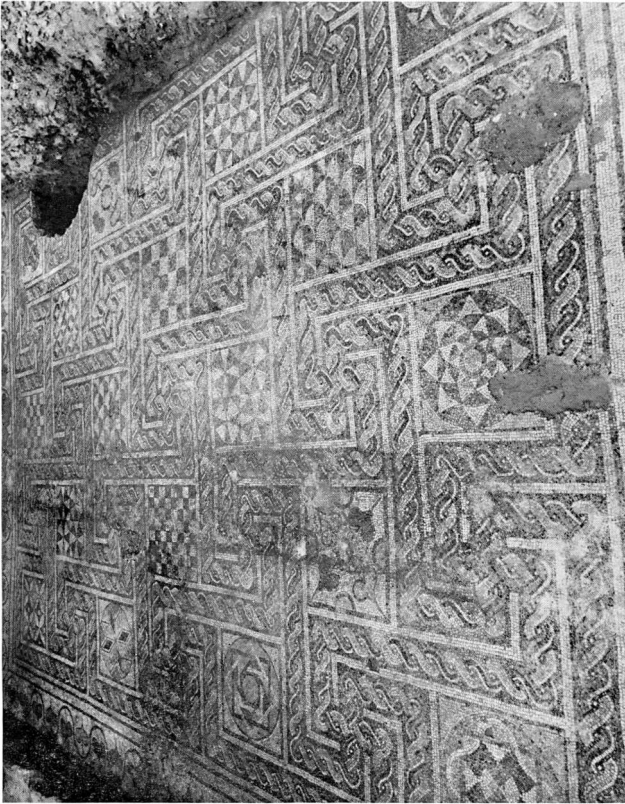
Ἐπίλληλα λείψανα οἰκοδομῶν δύο διαδοχικῶν περιόδων σὲ οἰκίπεδο
Ἰ. Αντ. Βελγκᾶ στὴν ὁδὸ Σωκράτους, ἀπὸ Ἀνατολῶν (59)

Ἐκ τῆς Βορρᾶ τὸ βορειοδυτικὸν τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ πίν. 89 (59)

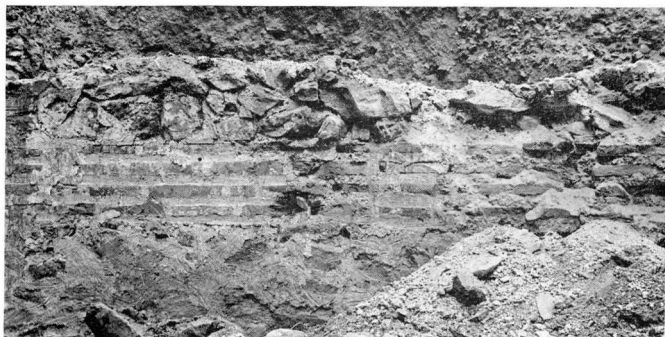
Ἐκ τῆς βορρῆς ἢ ΝΑ γωνίας τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ πλ. 89 (59)

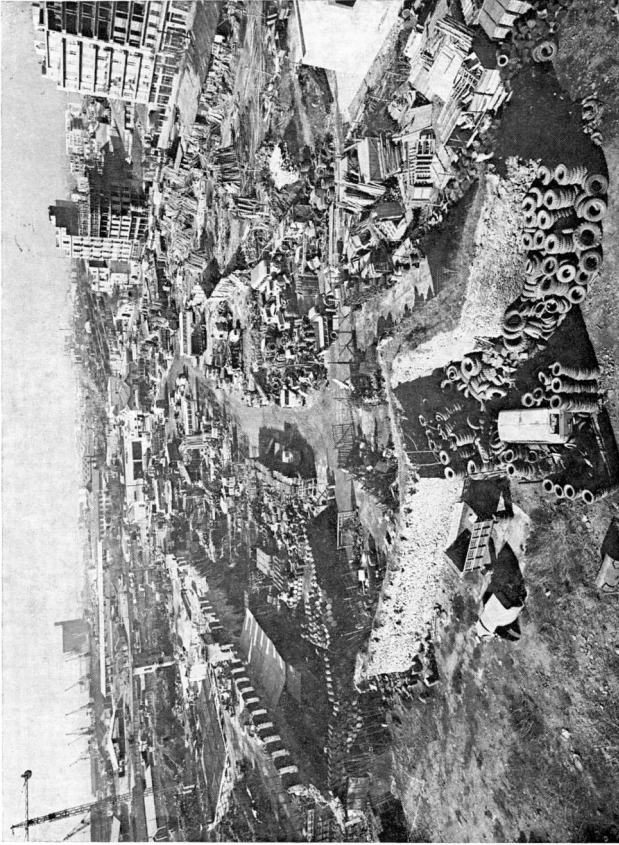
Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ πίν. 86 ἀπὸ Β, μετὰ τὴν ἀπομάζωσιν
μεταγενέστερων τοίχων ἀπὸ πάνω του (59)

α. Λείψανα ύστερορωμαϊκού κτηρίου στο οικόπεδο Καλλιόπης Παπαδοπούλου και Μ. Πολίτου, στην οδό Σωκράτους (59)

β. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας ρωμαϊκού κτηρίου στο οικόπεδο της Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας (59)

“Αποψη από Α του οικοπέδου τής τέως Έφορείας Ύλικου Πολέμου (ένοικιασμένο σε παλιματζήδες), που παραχωρήθηκε για τήν ανέγερση του Λικαστικού Μεγάρου. Στο βάθος: άριστερά τὸ λιμάνι, δεξιότερα ὁ Παλαιός (τόρα Ἐμπορικός) Σιδηροδρομικός Σταθμός (59)

*Δοκιμαστικές τομές στους διαδρόμους (ανάμεσα στα ύπαιθρια παλιατζήδικα)
του οικοπέδου του Δικαστικού Μεγάρου, άποψη από Α (59)*